CALCUTTA SANSKRIT SERIES
under the direction of
[illegible] AMARESWAR THAKUR, M.A., Ph.D.
[illegible]

No. XVI

Fasciculus I

सामवेदसंहिता

SAMAVEDASAMHITA

W[illegible] [illegible]a's commentary, English t[illegible]
and miscellaneous notes etc

Edited by

BHAVAVIBHUTI BHATTACHARYA VIDYABHUSHAN, M.A.
Professor, Bangabasi College, Calcutta

For members Rs. [illegible] For others Rs.

METROPOLITAN PRINTING & PUBLISHING HOUSE LTD.
56, Dharamtala Street, Calcutta.
[illegible]985

Book Name – Samavedasamhita

Ed. by – Bhavavibhuti Bhattacharya.

Publisher – Metropolitan Printing & Publishing House, Ltd. Calcutta.

year – 1935

PREFACE

'भवतु वेदविदां परिवर्धनम्'—विद्योदयः ।

'May prosperity attend the students of the Vedas'.

According to our old tradition, the Sāmaveda comprised formerly no less than a thousand schools or branches (śākhās) giving rise to various recensions of the text. Of all these recensions, mainly three are now-a-days extant: (1) the Kauthuma, current in Bengal and Guzerat; (2) the Jaiminīya, in the Carnatic; and (3) the Rāṇāyanīya, in Mahārāṣṭra, the land of the Mahrattas. It should be borne in mind that the Kauthuma, although recognised as a separate recension, is a sub-division of the Rāṇāyanīya school and is consequently allied to the latter (see *Caraṇavyūha*). Details about the recensions of the text of the Sāmaveda will be dealt in our Introduction later on.

As early as 1842, Prof. Wilson published a translation of the Sāmaveda by Dr. Stevenson, based on the text of the Rāṇāyanīya recension. This was followed, in 1848, by an excellent edition of the text of the Sāmaveda of the same recension, with a translation in verse and short explanatory notes by Prof. Benfey of Göttingen, the renowned German scholar. Next in 1874-78, Pandit Satyavrata Sāmaśramin, the celebrated Vedic scholar of Bengal, brought out an edition of the Sāmaveda-saṃhitā, in the *Bibliotheca Indica* series, under the auspices of the Asiatic Society of Bengal. This edition, now out of print, is complete in itself, containing as it does, over and above the original text, the commentary of Sāyaṇācārya, the Gānas or manuals of chantings, short elucidating notes and other illustrative matters. After Pt. Satyavrata, the text and the commentary he adopted in his edition, have been copied *verbatim* by subsequent editors.

A correct and methodical edition of the Sāmaveda with proper references, on each page, to the stanzas occurring, in serial order, according to the arrangement of *Prapāṭhaka*, *Daśati*, or of *Adhyāya*, *Khaṇḍa* etc., has long been a desideratum.

Our endeavour, therefore, in the present edition of the Sāmaveda, is to present to our readers a perfectly correct text and commentary with proper references to the Mantras in every page. With this object in view, we have carefully compared the text and commentary here published with those of the corresponding Ṛgvedic verses. As regards the stanzas not found in the Ṛgveda (75 in number), which belong exclusively to the Sāmaveda, we have consulted the MSS. available in the Library of the Asiatic Society of Bengal and also of the Government Sanskrit College, Calcutta.

For an easy and clear comprehension of the text, we have incorporated in this edition the following items :—

(i) A *pada-pāṭha* after Maharṣi Gārgya, a manuscript of which is found in the Library of the Asiatic Society of Bengal. The manuscript being not at all authentic and reliable we could not give the accent-marks according to it. Nevertheless, the pada-pāṭha, we have published here, will help the readers in getting the distinct idea of words separated from each other, free from Sandhi or Samāsa.

(ii) *Bhāṣyasāra* or a synopsis of Sāyaṇa's commentary in easy simple Sanskrit of our own for the clear understanding of the text. Here, occasionally, the views of other commentators, e. g., the author of *Vivaraṇam*, Guṇaviṣṇu etc., are briefly set forth for comparative study. In some places where we have differed from Sāyaṇa, we have given our own interpretations supported by *Nighaṇṭu*, *Nirukta* and other ancient commentaries.

(iii) A literal translation in English, principally based on Sāyaṇa's interpretation.

(iv) Elaborate, critical and exegetical notes in English, with reference to Grammar, Nirukta (Etymology) and Mythology, on every important word in each verse. In this portion, we have referred each stanza of the Sāmaveda to the Maṇḍala, Sūkta of the Ṛgveda in which it occurs, except those which are particularly Sāmavedic.

All these have been done for creating interest in the Vedic study among the scholars of the day all over the world.

In the Introduction that will follow, we shall deal with the antiquity of this Veda and the priority of its text to that of the Ṛgveda by comparing the texts of both the Vedas, hints of which have been given in our notes.

We ought to admit, *in fine*, that inspite of all our best endeavours some inaccuracies have crept in owing to the defective types. For example, 'स्तोतॄणाम्' has been printed as 'स्तोतणाम्' ; 'सुष्ठु' has its ु left out ; similar is the case with ृ, े, ँ, and upper portions of ि, ी, ो, ौ ; thus 'सोम' appears as 'साम' ; 'वेग' as 'वग'; 'लोक' as 'लाक' and the like.

At the end, I express my indebtedness to Pandit Narendra Chandra Vedāntatirtha, M. A., Assistant Secretary of the Calcutta Sanskrit Series, for his careful and critical reading of the proofs, but for which many misprints would have escaped my notice.

My gratitude should naturally go to my ever-esteemed friend and patron Mr. Sachchidananda Bhattacharya, the soul of the Series and my loving friend Dr. Amareswar Thakur, M. A., Ph. D., Vedantashastri, the General Editor, who were kind enough to entrust this great work to me. The task, inspite of its onerous nature, has given me real pleasure and happiness amidst innumerable personal worries and troubles, during the last three years. Now it is for the readers to judge whether I have done justice to my task.

CALCUTTA :
13B, Deodar Street, Ballygunge
The 15th June, 1935

BHAVAVIBHUTI BHATTACHARYA

ABBREVIATIONS

(I)

AA.—Aaitareya-Āraṇyaka.

A.B. (Br.)—Aaitareya-Brāhmaṇa.

Adh. Br.—Adhvaryu-Brāhmaṇa.

Ār.S.—Āraṇya-saṃhitā (forming the sixth Adhyāya of the Sāmaveda).

AV.—Atharvaveda.

Benf.—Prof. Theodor Benfey of Gottingen (the renowned German scholar who first brought out an edition of the text of the Sāmaveda in 1848 A.D.).

Bib. Ind. / Biblio. Ind. } Bibliotheca Indica.

Bṛh. D.—Bṛhat-Devatā.

Ch. M. Bh.—Chāndogya-Mantra-Bhāṣya.

Grfth.—Mr. Griffith, the translator of the Vedas.

Guṇ.—Guṇaviṣṇu, the author of the Chāndogya-Mantra-Bhāṣya.

L.S.—Prof. Laksman Sarup, of the Punjab University, the editor of the Nighaṇṭu and Nirukta (with a very useful Index) and the translator of the same, (the Punjab University Publication).

Ludg.—Prof. Ludwig, the renowned German Vedic scholar.

Mcdnll.—Prof. A. A. Macdonell.

Mbh.—The Mahābharatam.

M.M. ; M. Müller—Prof. Max Müller.

M.S.—Maitrāyaṇī-saṃhitā.

M. W. ; or Mon. Wilms.—Monier Williams, the compiler of the Sanskrit English Dictionary.

Ngh.—Nighaṇṭu.

Nir.—Nirukta.

Pāṇ.—Pāṇini.

ṚV.—The Ṛgveda, Ṛgvedic.

Ś.B. (Br.)—Śatapatha-Brāhmaṇa.

Sāy.—Sāyaṇācārya, the celebrated author of the commentaries on the Vedas.

Steven.—Dr. Stevenson.

SV.—The Sāmaveda, Sāmavedic.

TĀ.—Taittirīya-Āraṇyaka.

TB. (Br.)—Taittirīya-Brāhmaṇa.

TS.—Taittirīya-saṃhitā.

Ved. Myth.—Vedic Mythology.

Viv.—Vivaraṇam, an authentic commentary on the Sāmaveda, mentioned by Pt. Satyavrata Samaśramin in his notes.

VS.—Vājasaneyī-saṃhitā.

Wils.—Prof. H. H. Wilson, the translator of the Ṛgveda.

Abl.—ablative.
acc. to—according to.
accus.—accusative.
act.—active voice.
addl.—additional.
adj.—adjective.
adv.—adverb, adverbial.
aff.—affix.
anom.—anomalous,—ly.
aor.—aorist (*luṅ*).
aug.—augment.
aux.—auxiliary.
Ā.—Ātmanepadī.
case term.—case termination.
caus.—causative.
cd. (comp. compd)—compound.
cl.—class of conjugation.
class.—classical.
com. (comm.)—commentary.
com. dg.—comparative degree.
corres.—corresponding.
dat.—dative.
dervd. (drvd.)—derived.
des.—desiderative.
dr.—derivation.
du.—dual.
dv. cd.—dvandva compound.
etym.—etymology, etymological,—ly.
fem.—feminine.
fr.—from.
fut.—future.
gen.—genitive.
Gk.—Greek.
gram.—grammar, grammatical,—ly.
imp.—imperative.
impf. (imperf.)—imperfect (*laṅ*).
ind.—indicative mood.
indec.—indeclinable.
inf.—infinitive.
instru.—instrumental.
Lat.—Latin.
loc.—locative.
masc.—masculine.
mg —meaning.
MSS.—manuscripts.
neg.—negative.
nom.—nominative.
ordi.—ordinary,—ily.
orig.—original,—ly.
P. (p)—parasmaipadī.
pass.—passive voice.
perf.—perfect. (*liṭ*).
pers.—person.
pfx. (prfx.)—prefix.
pl.—plural.
pot.—potential mood.
p. pt.—past participle.
pr. (pres.) pt.—present participle.
prep.—preposition.
prob.—probable,—ly.
pron.—pronoun.
resp.—respective,—ly.
rdg.—reading.
rt.—root.
Sans. (Skt.)—Sanskrit.
sfx.—suffix.
sg.—singular.
spv. dg.—superlative degree.
subj.—subjunctive.
syn.—synonym.

term.—termination.

u.—ubhayapadī.

uṇ.—uṇādi.

vb.—verb, verbal.

Ved. subj.—Vedic subjunctive (*leṭ*).

West. scho.—Western scholars.

I. pl. 2. sg. 3. pl. etc.—the numerical figure indicates person. (1st. person, 2nd. person, 3rd. person); pl.—plural; sg.—singular.

1. Ā.; 2. p.; 3. u.—the numerical figure indicates class of conjugation to which the root belongs.

I. 1.—I. 585; II. 1.—II. 1225. etc., the number (in Roman character I. II). indicates the first and second part or book of the Sāmaveda; the following no. is the serial number of each verse occurring in these two books.

(III)

अ०—अव्ययम्।

अ० ख० ऋ० (पत्रशिरसि)—अध्याय-खण्ड-ऋक् (संख्या तत्र तत्र लभ्या)।

अथर्व०—अथर्ववेदः।

आ० ब्रा०—आर्षेयब्राह्मणम्।

उ०—उणादिवृत्तिः।

उ० आर्चि०—उत्तरार्चिकम्।

ऋ० भा०—ऋग्वेदस्य सायणभाष्यम्।

ऋ० सं०—ऋग्वेदसंहिता।

ऐ० ब्रा०—ऐतरेयब्राह्मणम्।

गण०—गुणविष्णुः।

छा० म० भा०—छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्।

ता० म० ब्रा० (ता० ब्रा०)—ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्।

तै० सं०—तैत्तिरीयसंहिता।

नि०—निरुक्तम्।

निघ०—निघण्टुः।

पा०—पाणिनिः।

पि० छ० सू०—पिङ्गलछन्दःसूत्रम्।

प्र० अ० द० ऋ० (पत्राणां शिरसि)—प्रपाठक-अर्ध-दशति-ऋक् (संख्या तत्र तत्र लभ्या)।

म० सू० ऋ०—मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक्।

यजुः०—यजुर्वेदः।

वा०—वार्त्तिकम्।

सा०—सायणाचार्यः।

सा०-भा०—सायणभाष्यम्।

A word on the Accent-marks

At the request of some of our friends of Southern India, for the convenience of the students there, who are in the habit of reciting daily the text of the Vedas, we append, as supplementary to our present edition, a few forms containing the text only of the Sāmaveda. In this supplementary part, the text has been carefully printed with proper accent-marks under my direct supervision, with the kind help of the eminent Pandit Mahāmahopādhyāya Ananta Krishna Sastri, Lecturer in Mīmāṃsādarśana in the University of Calcutta, who took the trouble of reading the proofs of this portion and comparing the text here published with that of an excellent Telegu edition in his possession.

In some editions of N. India, where there are two consecutive Udāttas, the first is marked १र and the second unmarked, while in others, the first is marked with १ above, and the second with र. But the regular system of marking the accents in the Sāmaveda is as follows :—

The numerical figures १, २, ३ above the accented syllables, represent the Udātta, the Svarita and the Anudātta respectively ;
३ १ २   ३ १ २
e. g. वीतये ; बर्हिषि (अग्न आयाहि वीतये....नि होता सत्सि बर्हिषि, SV. I. 1). The figure २ is, however, used also to indicate the Udātta, where
३ २
there is no following Svarita ; e. g. गिरा (अग्ने त्वां कामये गिरा, SV.
३ २
I. 8, also cp. I. 12); दृशे (देवो ह्यसि नो दृशे, SV. I. 10). When there are two successive Udāttas, the second is not marked, but
३ १   २र
the following Svarita is marked २र above ; e. g. द्विषो मर्त्यस्य (SV.
३ १   २र   ३ १ २र
I. 6) ; मूर्ध्नो विश्वस्य (SV. I. 9) , वायोरनीके (SV. I. 13). The independent

Ṡvarita is also marked with २र, the preceding Anudātta being represented by ३क ; e. g., तन्वा[१क २र] (वर्धस्व तन्वा गिरा, SV. I. 52) ; देव्यै[१क २र] (SV. I. 56).*

Wherever there is a discrepancy between the text as printed in this supplement and that appearing in the main body of the work, the former is always to be taken as authoritative.

Bhavavibhuti

---

* See Prof. Macdonell's *Students' Vedic Grammar*, Appendix III on Vedic Accent, Para 4, pp. 50-51.

सामवेदसंहिता

छन्द-आर्चिकस्य आग्नेयं पर्व

२३ १ २ ३१२ ३२ ३१२
अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।
१ २र* ३१२
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १ ॥

१२ ३२३ २३१२ ३२
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।
३२३१२३१२
देवेभिर्मानुषे जने ॥ २ ॥

३२ ३१२ ३१२ ३१२
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
३२ ३१२ ३१२
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

३२३१२ ३१२३१२
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया ।
१२ ३१ २र
समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥

१२३ १२ ३२३१२ ३२
प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् ।
२३२३१ २र
अग्ने रथं न वेद्यम् ॥ ५ ॥

१ २ ३१२ ३१ २र३ १२
त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः ।
३२३१ २र
उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

---

* अनुस्वार before र, स, ह, becomes ग्ं.
In Southern India, २० written instead of २र.

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र ह्यू३षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः ।
३ १ २ ३ १ २
एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।
२ ३ १ २ ३ २
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
३ १ २र ३ १ २
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने विवस्वदा भरास्मभ्यमूतये महे ।
३ १ २र ३ २
देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे प्रथमा दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।
१ २ ३ १ २
अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥ ११ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् ।
१ २ ३ २
यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥ १२ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।
३ १ २र
वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥ १३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।
२ ३ १ २ ३ १ २
नमो भरन्त एमसि ॥ ४ ॥ १४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।
१ २ ३ २ ३ २
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
३ १ २ ३ १ २
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥ १६ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।
३ १ २ ३ १ २
सम्राजं तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥ १७ ॥

३ १ २र ३ १ २र
और्वभृगुवच्छुचिमप्नवानवदा हुवे ।
३ १ २ ३ १ २
अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ८ ॥ १८ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः ।
३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ ९ ॥ १९ ॥

२उ* ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् ।
३ २उ ३ १ २ ३ २
परो यदिध्यते दिवि ॥ १० ॥ २० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे द्वितीया दशतिः ।

---

* In S. India '२उ' is written as '२प'.

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः

३ १ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम् ।
२ ३ २ ३ १ २
अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥ १ ॥ २१ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ १ २
अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यंसद्विश्वं न्य३त्रिणम् ।
३ १ २ ३ २
अग्निर्नो वंसते रयिम् ॥ २ ॥ २२ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
अग्ने मृड महाँ अस्यय आ देवयुं जनम् ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
इयेथ बर्हिरासदम् ॥ ३ ॥ २३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति स्म देव रीषतः ।
१ २ ३ १ २
तपिष्ठैरजरो दह ॥ ४ ॥ २४ ॥

१ २ ३ १ २र २र २ ३ १ २
अग्ने युङ्क्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
अरं वहन्त्याशवः ॥ ५ ॥ २५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २
नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं धीमहे वयम् ।
३ १ २
सुवीरमग्न आहुत ॥ ६ ॥ २६ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ २
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
३ १ २र
अपां रेतांसि जिन्वति ॥ ७ ॥ २७ ॥

३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् ।
१ २ ३ २ ३ १ २
अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ८ ॥ २८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र
तं त्वा गोपवनो गिरा जनिष्ठदग्ने अङ्गिरः ।
१ २ ३ १ २
स पावक श्रुधी हवम् ॥ ९ ॥ २९ ॥

२३ १२ ३ २ ३ २ ३ १ २
परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।
२ ३ १ २ ३ १ २
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ १० ॥ ३० ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
३ १ २र ३ १ ३
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११ ॥ ३१ ॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २
कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।
३ १ २ ३ १ २
देवममीवचातनम् ॥ १२ ॥ ३२ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शं नो देवीरभिष्टये शं नो भवन्तु पीतये ।
२उ ३ १ २
शं योरभिस्रवन्तु नः ॥ १३ ॥ ३३ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २
कस्य नूनं परीणसि धियो जिन्वसि सत्पते ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
गोषाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥ ३४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे तृतीया दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥ ३५ ॥

३१ २ ३ १२ ३ २ ३१ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्यु३त द्वितीयया ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जांपते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ २ ॥ ३६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवत्पावक दीदिहि ॥ ३ ॥ ३७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वे दयन्त गोनाम् ॥ ४ ॥ ३८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने जरितर्विश्पतिस्तपानो देव रक्षसः ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अप्रोषिवान् गृहपते महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥ ३९ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।
२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ ६ ॥ ४० ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।
३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
अस्य रायस्त्वमग्नेरथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ७ ॥ ४१ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्ऋतःकविः ।
१ २र ३ १ २ ३ १ ५
त्वां विप्रासः समिधानः दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥ ४२ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ नो अग्ने वयोवृधं रयिं पावक शंस्यम् ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती सुयशस्तरम् ॥ ९ ॥ ४३ ॥

२उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।
२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्वग्नये ॥ १० ॥ ४४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे चतुर्थी दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २
एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे ।
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥ ४५ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
शेषे वनेषु मातृषु सं त्वा मर्तास इन्धते ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि ॥ २ ॥ ४६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।
२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उपोषु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥ ४७ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्निरुक्थे पुरोहितो ग्रावाणो बर्हिरध्वरे ।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवा अवो वरेण्यम् ॥ ४ ॥ ४८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।
३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्निं राये पुरुमीढ श्रुतं नरोऽग्निः सुदीतये छर्दिः ॥ ५ ॥ ४९ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आ सीदतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावभिरध्वरे ॥ ६ ॥ ५० ॥

१ २र   ३१२३२उ   ३ २ ३ १ २
प्र दैवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न मज्मना ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २
अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य शर्मणि ॥ ७ ॥ ५१ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अध ज्मो अध वा दिवो बृहतो रोचनादधि ।
२ १ २ ३क २र ३ २उ ३ १ २
अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥ ८ ॥ ५२ ॥

१ २ ३ २उ ३ १ २र ३ २
कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः ।
१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
न तत्ते अग्ने प्र मृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहा भुवः ॥ ९ ॥ ५३ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १० ॥ ५४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे पञ्चमी दशतिः ।

इति प्रथमार्धः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धः

३ १ २ ६ २ ३ १ २ ३ १ २
देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्वासिचम् ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥ १ ॥ ॥ ५५ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३क २र ३ १ २
प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।
१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ २ ॥ ५६ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ ३ ॥ ५७ ॥

२उ ३ १ २र ३ २३ १२ ३ १२
प्र यो राये निनीषति मर्त्तो यस्ते वसो दाशत् ।
२ ३१२ ३२३ १२ ३१२
स वीरं धत्ते अग्न उकूथशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥ ५८ ॥

१ २३१२३२ ३१ २ ३१२
प्र वो यह्वं पुरूणां विशां देवयतीनाम् ।
३ २ ३२३१२ ३ २उ ३२३१२
अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिर्वृणीमहे यं समिदन्य इन्धते ॥५ ॥ ५९ ॥

३२३ २ ३२३२३ १ २र
अयमग्निः सुवीर्यस्येशे हि सौभगस्य ।
३१ २ ३२३ १२३१२ ३१२
राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ ६ ॥ ६० ॥

१२ ३१२३१ २र ३२
त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।
१ २र ३१२३२३ १२ ३ १२
त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि यासि च वार्यम् ॥ ७ ॥ ६१ ॥

१ २ ३१ २र ३१२
सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्त्तास ऊतये ।
३ १ २र ३१२३१२ ३१२ ३१२
अपां नपातं सुभगं सुदंससं सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ८ ॥ ६२ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे प्रथमा दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

१ २ ३१२ ३ १ २र ३१२
आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।
३२३१ २र ३१२ ३१२ ३२३क २र
इडस्पदे नमसा रातहव्यं सपर्यता यजतं पस्त्यानम् ॥ १ ॥ ६३ ॥

३२उ ३१२ ३२३ २उ ३१२३२३ १२
चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावन्वेति धातवे ।
३ १ २र ३१२ ३२ ३१२३१ २र ३२ १२
अनूधा यदजीजनदधा चिदा ववक्षत्सद्यो महि दूत्यं३ चरन् ॥२॥६४॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।
३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
संवेशनस्तन्वे३ चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ ३ ॥ ६५ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २र
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥ ६६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ २ ३ २
मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ५ ॥ ६७ ॥

२उ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २
वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा गिरः सुष्टुतयो वाजयन्त्याजिं न गिर्ववाहो जिग्युरश्वाः ॥ ६ ॥ ६८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ ७ ॥ ६९ ॥

३ २उ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
नरो हव्येभिरीडते सबाध अग्निरग्रमुषसामशोचि ॥ ८ ॥ ७० ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २र ३ १ २
प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।
३ २ ३ १ २ ३ २ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवश्चिदन्तादुपमामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्द्ध ॥ ९ ॥ ७१ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतं जनयन्त प्रशस्तम् ।
३ १ २ ३ १ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥ १० ॥ ७२ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे द्वितीया दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य अष्टमः खण्डः

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यह्वा'इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥ ७३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरैरमूरं पुरां दर्माणम् ।
१ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ २
नयन्तं गीर्भिर्वना धियं धा हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥ २ ॥ ७४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद् विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ३ ॥ ७५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र
इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
१ २ ३ १ २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा'ग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ४ ॥ ७६ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
प्र होता जातो महान्नभोविन् नृषद्मा सीददपां विवर्त्ते ।
२ ३ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ २
दधद्यो धायी सुते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ ५ ॥ ७७ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दद्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥ ६ ॥ ७८ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३ २
दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ ७ ॥ ७९ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
१ २ ३ १'२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनु दह सहमूरान् क्रयादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ ८ ॥ ८० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे तृतीया दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः

२३ १ २३१ २ ३२३१२
अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।
१ २ ३१ ३२ ३ २ ३ १२ ३१२
प्र नो राये पनीयसे रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥ ८१ ॥

१२ ३२उ ३ २३१२ ३१२
यदि वीरो अनु ष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।
३१२३१२३१ ३२ ३ १२
आजुह्वद्धव्यमानुषक् शर्म भक्षीत दैव्यम् ॥ २ ॥ ८२ ॥

३१२ ३१ ३२उ ३१ ३२
त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि सञ्छुक्र आततः ।
२३२उ ३२उ ३१ २ ३१२
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥ ८३ ॥

१ ३२३१ ३२ ३१ ३२
त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
१ २ ३ २३ १२ ३१ ३२
त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ ४ ॥ ८४ ॥

३२३१ २ ३२ ३१ २३१२
प्रातरग्निः पुरुप्रियो विश स्तवेतातिथि ।
२ ३ २ ३१२ ३१ ३२ ३१२
विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥ ५ ॥ ८५ ॥

१ ३२३ २३१२ ३१२
यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो ।
१२ ३ २३१२उ ३ १२
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ६ ॥ ८६ ॥

३१ २ ३ १२ ३१२ ३२
विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।
३ २ ३ २३ १२ ३२ ३२३ १२
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥ ७ ॥ ८७ ॥

३२उ ३ २ ३१ ३२ ३२३१२
बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
२ ३१ ३२ ३ १२ ३२ ३२
यं मित्रं न प्रशस्तये मर्त्तासो दधिरे पुरः ॥ ८ ॥ ८८ ॥

१२ ३१२३ १२३१ २र
अगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।
१ २ ३१२३ २३१.२ ३१२
यः स्म श्रुतर्वन्नार्क्षे बृहदनीक इध्यते ॥ ९ ॥ ८९ ॥

३१ २र३१२३ २३१२ ३१२
जातः परेण धर्मणा यत्सवृद्भिः सहाभुवः ।
३१उ ३१२३ २ ३२ ३१ २र ३२
पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥ १० ॥ ९० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे चतुर्थी दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः

२३ १२३१२ ३२३१२
सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।
३ २उ ३१२ ३१२ ३२३१२
आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ १ ॥ ९१ ॥

३२३२३१२ ३२ ३१ २र
इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्यारुहन् ।
२ ३२३ १२ ३१ २र
प्र भूर्जयो यथा पथो द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ २ ॥ ९२ ॥

३१ २ ३२ ३ १२३१२
राये अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि ।
१२३ २३१२३ १२ ३१२ ३२
ईडिष्वा हि महे वृषन् द्यावा होत्राय पृथिवी ॥ ३ ॥ ९३ ॥

३ २ ३ २३२३ १२३२उ ३ २३२
दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्मेति वेरु तत् ।
२३ १२३ १२ ३२३१२
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभुवत् ॥ ४ ॥ ९४ ॥

१२३१२३१२ ३२ ३२३१२
प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परि ।
३ १२ ३२३ २३क २र ३क२र
यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युब्ज वीर्यम् ॥ ५ ॥ ९५ ॥

१ २३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।
१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥ ६ ॥ ९६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे पञ्चमी दशतिः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य एकादशः खण्डः

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
पुरु त्वा दाशिवाँ वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।
३ १ २ ३२उ ३ १ २
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥ १ ॥ ९७ ॥

१ २र ३ २उ ३ १ २ ३ २
प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् ।
३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥ २ ॥ ९८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३ ॥ ९९ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान् देवयते यज ।
१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
होता मन्द्रो वि राजस्यति स्रिधः ॥ ४ ॥ १०० ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
जज्ञानः सप्तमातृभिर्मेधामाशासत श्रिये ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥ ५ ॥ १०१ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्यागमत् ।
१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सा शन्ताता मयस्करदप स्रिधः ॥ ६ ॥ १०२ ॥

सामवेदसंहिता

छन्द-आर्चिकस्य आग्नेयं पर्व

हरिः ओम् ।

प्रथमं पर्व । प्रथमोऽध्यायः । प्रथमः प्रपाठकः । प्रथमार्द्धम् ।

प्रथमा दशतिः ।

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । द्वे सामनी (क) । गायत्रीच्छन्दः (ख) । अग्निर्देवता । अग्न्याह्वाने विनियोगः (ग) ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।
१ २ २र ३ १ २
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्‌सि । बर्हिषि ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्वं वीतये—हविषां भक्षणाय, हव्यदातये—देवेभ्यो हविःप्रदानाय हविषां शोधनाय वा (गुण०), गृणानः—अस्माभिः स्तूयमानः सन्, यद्वा शब्दं कुर्वन् (गुण०) आ याहि अत्र यज्ञे आगच्छ—सन्निहितो भव । आगत्य च

(क) 'गौतमस्य पर्कावभितः कश्यपस्य बर्हिष्यम्' ।—आ० ब्रा० २ ख० अस्य साम्नः गौतम ऋषिः पर्क इत्यभिधानम्, एवं कश्यप ऋषिः बर्हिष्यं नाम ।

(ख) 'गायत्र्या वसवः'—पि०-छ०-सू० ३, ३ वसवोऽष्टाक्षराणि,—'अष्टाक्षरा वै गायत्री' श०ब्रा०
A verse in Gāyatrī metre consists of three Pādas, each having eight syllables.

(ग) 'तं राह्वयति—अग्न आयाहि वीतये' इति ता० म० ब्रा० ११, २, २-५ ।

होता—देवानाम् आह्वाता होमनिष्पादको वा सन् त्वं बर्हिषि—आस्तीर्णकुशे निषत्सि—निषीद, उपविश ॥ १ ॥

Come forth, O Agni, lauded with sacred hymns, to eat (oblations offered to thee). Sit on the Kuśa grass (spread for you),—as 'Hotā' (invoker of the gods or the principal priest),—in order to present offerings to the gods.—1.

सायण-भाष्यम् । हे 'अग्ने' अङ्गनादिगुणविशिष्ट ! त्वम् 'आयाहि' अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? 'वीतये' हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय । कीदृशः सन् ? 'गृणानः' अस्माभिः स्तूयमानः । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । पुनश्च किमर्थम् ? 'हव्यदातये' देवेभ्यो हविःप्रदानाय । आगत्य च 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'बर्हिषि' आस्तीर्णे दर्भे 'निषत्सि' निषीद । सदेश्छान्दसः शपो लुक् ॥ १ ॥

१ । ऋ० स० ६ म० १६सू १० ऋ० ।

वीतये—भक्षणाय, 'to feast'—Grfth. dr. fr. rt. वी (गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु 2.p.—अत्र खादनम् अर्थः, to eat)—with affix क्तिन्, मन्त्रे वृषे···पा० ३,३,९६ ।

गृणानः—स्तूयमानः, 'praised with Song'—Grfth. 'गृणातिरर्चतिकर्मा (to adore, to praise) नि० ३, १४, १. Active in form, Passive in sense—by व्यत्यय or Vedic deviation from ordinary Gram. laws. Guṇ. (the author of Ch.M.bh.) has explained it in the Active sense, namely '*making sound*' (शब्दं कुर्वन्),—Agni, when a-blaze, produces a sound which is compared to the bellow of a bull. cf. SV. 1. 71.

हव्यदातये—'हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम्' ऋ० भा०—Sāy. 'दाति'—is dervd. from rt. दा *to give*—with क्तिन्, 'दाति दाशति···दश दानकर्माणः, the ten roots—दाति etc. have the meaning '*to give*' Ngh. 3.20. Guṇ. has derived it from the rt. दैप् (शोधने, to purify. 1.p.)—for his meaning, see भाष्यसार above.

होता—देवानाम् आह्वाता—invoker of the gods—ऋ० भा०—Sāy. (1) fr. ह्वे *to call* 1.u. *vide* notes on होतारम् SV. **1. 3.** (2) It is also dervd. fr. हु (to sacrifice. 3.p.) acc. to और्णवाभ—an old author of Nirukta—'जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः Nir. 7.15—the presenter—the ministering priest who offers the oblation.

नि, (अ०, Indec.)—is to be connected with सत्सि. Guṇ., however, has taken it with होता (निहोता) to mean निरवशेषहोता,—the perfect performer of sacrifice. In the Vedas, the prefix need not stand immediately before the verb, as in Class. Sans. It is often widely separated from the verb. One or more words often intervene—*Vide* rules concerning उपसर्गs (prefixes) in the Vedic lit. Pāṇ. 1. 4. 81—82. also see Whitney's Sans. Gram. Para 1081 and the following.

सत्सि—rt. सद (*to sit*. 1.p.) लेट् (subj.)—सिप्, 'बहुलं छन्दसि' पा० २, ४, ७३. इति शपो लुक्, or लोट् (imp.) 2.sg. ; with the prefix नि—the form is निषत्सि.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। सामगानस्य विश्वमना ऋषिः, 'सौपर्णं' च नाम (क)। वर्द्धमाना गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। स्वर्गलोक-समष्टिकामाय विनियोगः (ख)।

१ २ ३, २ ३ २ ३ १ २ ३ २
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवेभिर्मानुषे जने ॥ २ ॥

त्वम्। अग्ने। यज्ञानाम्। होता। विश्वेषाम्। हितः। देवेभिः। मानुषे। जने ॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, विश्वेषां—सर्वेषां यज्ञानाम्, होता—होमनिष्पादकः, यद्वा यज्ञानां यष्टव्यानां सर्वेषां देवानां होता—आह्वाता सन् त्वं मानुषे जने यजमाने देवेभिः—ऋत्विग्भिः, हितः स्थापितः असि ॥ २ ॥

O Agni, thou hast been appointed by the gods (or the priests), the 'Principal Priest' (the prime performer of sacrifices,—or the invoker of gods)—at all sacrifices among men, the descendants of Manu.—2.

सा०-भा०। हे 'अग्ने' त्वं 'विश्वेषां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमाऽत्यग्निष्टोमादीनां सम्बन्धी 'होता' होमनिष्पादनशीलः। जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन्। यद्वा 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेषां' देवानां 'होता' आह्वाता। एवंभूतस्त्वं 'मानुषे' मनोरपत्यभूते यजमानलक्षणे 'देवेभिः' देवैः। छान्दसो भिस ऐसभावः। देवनशीलैर्ऋत्विग्भिः 'हितः' निहितः गार्हपत्यादिरूपेण संस्थापितो भवसि। यद्वा—देवैरेवेन्द्रादिभिरुक्तलक्षणः सन् यज्ञानां निष्पादनाय यजमाने नियुक्तोऽसि ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ६म० १६सू० १ऋ०।

Sāyaṇa's additional notes in his Com. on the RV. stanza—'विश्वेषां यज्ञानां'—सर्वेषां समसंख्यारूपेण भिन्नानां यज्ञानां—होता—होमनिष्पादकः, यद्वा यज्ञानां सम्बन्धी देवानामाह्वाता। 'देवेभिर्हितः'—देवैः होतृत्वेन निहितोऽसि (ऋ० भा०)। 'Thou hast been ordained Hotar by Gods'—Grfth.

होता—*Vide* notes on SV. I. I.

देवेभिः—Instr. pl. affix भिस् is not changed to ऐस्,—as is generally the case with stems ending in अ, by बहुलं छन्दसि Pāṇ vii. 1. 10. देव—dr. fr. rt. दिव् *to shine*, or fr. दा *to give*,—gods are called devas—as they are shining or glowing in form

(क) 'सौपर्णञ्च—षा० ब्रा०।

(ख) 'सौपर्णं भवति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै' इति ता० म० ब्रा० १४ ३, ९।

and give rewards to the devoted worshippers. Sāyaṇa means 'priests' by this word. It is the priests who give or offer oblations to gods ; therefore, they are called devas. 'देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा'—Deva (god) is so called from making gifts, or from being brilliant, from being radiant, or because his sphere is heaven—(L.S.)—Nir. 7.15. Or the priests were conceived to be shining ones, because of the sanctified lives they led and consequently of their healthy radiant bodies—emitting a particular glow or a hallow of lustre, as it were. cf. विवस्वभि: (fr. वस् *to shine.*)—कविगभि: SV. I. 19.

काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः। सामगानस्य बृहत्साम भरद्वाज ऋषिश्च (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। 'बृहत्'—स्वर्गकामाय सन्धिं कुर्यात्—सा० म० ब्रा० ९,१, ३० इति विनियोगः।

२ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

अग्निम्। दूतम्। वृणीमहे। होतारम्। विश्वऽवेदसम्। अस्य। यज्ञस्य। सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। दूतं—देवानामिति शेषः। होतारं—देवानाम् आह्वातारम्, विश्ववेदसं—सर्वज्ञम्, सर्वधनं वा, अस्य—प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य—सुक्रतुं शोभनसम्पादकम्, अग्निं वृणीमहे—सम्भजामहे ॥ ३ ॥

We adore Agni—the agent (of the gods)—the Principal Priest (or the invoker of the gods)—omniscient (or owner of all riches),—the efficient accomplisher of this sacrificial ceremony.—3.

सा०-भा० । 'दूतम्' देवानां दौत्ये विनियुक्तम् 'अग्निं' देवम् 'वृणीमहे' स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्भजामहे। अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके समाम्नातम्—"अग्निर्वै देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणाम्" (तै० सं २, ५, ८, ५) इति। कथंभूतम् ? 'होतारं' साधु देवानामाह्वातारम्। ह्वयतेः साधुकारिणि तृन्, 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६, १, ३४) इति सम्प्रसारणम्। 'विश्ववेदसं' विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः, तम्—वेत्तेरसुन्। यद्वा, वेद इति धननाम, विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य तम्—बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा० ६, २, १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। 'अस्य' प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य 'सुक्रतुं' निष्पादकत्वेन—

(क) 'इडदा भरद्वाजम्'—भा० ब्रा०।

शोभनकर्माणम्, अथवा क्रतुरिति प्रज्ञानाम—शोभनप्रज्ञं वा। तं त्वां वृणीमहे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० १मं० १२सू० १ऋ०।

'दूतम्'—'अग्निं दूतमित्येतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते'—ऋ० भा०—Sāy. For reference in the T.S.—see com. above. S.Br. also has the passage—'अग्निरेव देवानां दूत आस,'—१, ३, ३, ३४-३५। 'The messenger of the celestials'—Wils.

'दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा', *Dūta* is dervd. fr. rt. *jū* to be quick, or fr. *dru* to run, or from the causal of rt. *vṛ* to keep back. (L.S.) Nir. 5.1.

वृणीमहे—संभजामः—(ऋ० भा०), or संभजामहे (सा० above). Sāyaṇa means 'We adore', dr. from rt. वृङ् (*to select, to adore*. 9Ā.) Pres. (लट्) I.pl. 'we choose'—Grfth.

होतारम्—'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च, ताच्छील्यादिषु तृन्, बहुलं छन्दसीति सम्प्रसारणे (See above Sāy.'s Com.) परपूर्वत्वे गुणः—Sāy.'s addl. notes on the corres. ṚV. stanza. *Vide* SV. I. 1-2.

विश्ववेदसम्—विश्वं सर्वं वेत्तीति 'विदिभुजिभ्यां विश्वे' (उ० ४।२३४) इति वेत्तेरसिप्रत्ययः, he who knows all, i.e. omniscient. Or विश्वं वेदः—धनं यस्य—possessor of all wealth. 'वेदस्-शब्दः' मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्यकेषु धननामसु पठितः'—ऋ० भा० 'वेद इति धननाम'-नि० ३, ९, ९, निघ० २, १०, ४. Agni is very often called—owner of riches, cf. रत्नधातमम् ṚV. i.1.1. All riches are at Agni's disposal. 'He is the most bountiful rewarder of the pious worshippers'—Grfth.

सुक्रतुं—perfect perfomer of sacrificial rites—M. N. Dutt.—skilled performer of this holy rite—Grfth.—The protector of this rite—Wils.—dr.—कृञः कतुः Uṇ. 1. 78.—(1) क्रतु means sacrifice. 'क्रतुरिति कर्मनाम,' Ngh. 2.1 ; Nir. 3.1. (2) It also means wisdom—'क्रतुरिति प्रज्ञा-नाम, Ngh. 3.9. Agni is frequently called—wise, omniscient जातवेदाः, विश्ववेदाः etc. The word क्रतु is the same as the Greek '*Kratos*' and like that means strength (Nir. 2.28) as well of the body as of the mind or of both—Peterson.

भरद्वाज ऋषिः। त्रीणि सामानि, श्रुतर्षा चर्षिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। वृत्र (विघ्नादि)-नाशाय अग्निस्तुतौ विनियोगः (ख)।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया।
१ २ ३ १ २ २ २ २
समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥

(क) 'श्रौतर्षाणि त्रीणि'—आ० ब्रा०। श्रौतर्षं नाम, ऋषिस्तदनुगतः कल्पः—S.V. Sāmaśramin's Ed. SV. *Biblio. Indica*.

(ख) 'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् त्वं सोमासि सत्पतिरिति वार्त्रघ्नावेव कुर्याद् वृत्रं वा एष हन्ति यं यज्ञ उपनमति'।—ऐ०, ब्रा० १,१,४, इति।

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समिद्धः । शुक्रः । आहुतः ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । द्रविणस्युः—स्तोतॄणां द्रविणं धनमिच्छन्, समिद्धः—समिदादिभिः सम्यक् दीपितः, शुक्रः—दीप्यमानः, समुज्ज्वलः, आहुतः—हविर्भिरभिहुतः, अग्निः, विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः सन् वृत्राणि—आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि, रोगादीनि तमांसि वा जङ्घनत्—भृशं हन्तु, नाशयतु ॥ ४ ॥

May Agni, kindled with fuel, bright, fed with oblation, praised with song—desiring wealth (for the sacrificers or in the form of oblation for himself)—slay the *Vṛtras* (the obstructing evils).—4.

सा०-भा० । 'द्रविणस्युः' द्रविणं धनं स्तोतॄणामिच्छन्—छन्दसि परेच्छायां क्यच । प्रातिपदिकेभ्य इच्छायां क्यचि सुगागमः । यद्वा—हविर्लक्षणं धनं तदात्मन इच्छन्नग्निः 'विपन्यया'—पनतिः स्तुत्यर्थः—अस्माभिः क्रियमाणया स्तुत्या स्तूयमानः सन् 'वृत्राणि' बलेन जगतामावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि, तमांसि वा 'जङ्घनत्' भृशं हन्तु । हन्तेर्यङ्लुगन्ताल्लिङर्थे लेट् (पा० ३,४,७)। कीदृशोऽग्निः ? 'समिद्धः' समिदादिभिर्हविर्भिः सम्यग् दीपितः । अत एव 'शुक्रः' दीप्यमानः । 'आहुतः' हविर्भिराहुतः ॥ ४ ॥

४ । ऋ० स० ६म० १६सू० ३४ऋ० ; यजुः ३३,६ ।

वृत्राणि—वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा । यदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्—Vṛtra is drvd. fr. rt. *vṛ- to cover*, or fr. *vṛ -to roll*, fr. *vṛdh- to grow* (L. S) *Nir.* 2.17. वृत्रम् is that which obstructs ; here, in plural it means the Rākṣasas, demons, the enemies, the oppressors or obstructors. Specially the demons of drought—the hostile powers of the atmosphere, who obstruct the flow of rain. वृत्राणि may also mean maladies, diseases, mental agonies or all such obstructing evils. cf. 'तेन वृत्राणि जिघ्नते' ṚV. VIII. 29. 4. The pl. form is rarely found.

जङ्घनत्—dr. हन्तेर्यङ्लुक् लेट् (subj). 3. sg. Pāṇ. III. 4. 7. भृशं हन्तु—सा०, Smite the Vṛtras dead—Grfth ; destroy all adversaries—Wils.

द्रविणस्युः—For dr. and mg. see Sāyaṇa's Com. above.—'desirous of affluence—' Wils. 'दुरस्युर्द्रविणस्युः' (पा० ७,४,३६) इति क्यचि निपात्यते—anomalously formed with क्यच् द्रविणम् fr. rt. द्रु (गतौ, *to run*. 1.p.) with इनन्, 'द्रुदक्षि०' उ० २।५० । धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणं यदनेनाभिद्रवन्ति—*Draviṇam* means wealth because people run to-wards it, or strength (so called) because people run by means of it (L. S.) Nir. 8. 1.1.

विपन्यया—स्तुत्या, praised with song—Sāy. 'through love of song'—Grfth. 'propitiated by praise'—Wils. fr. rt. पन् (स्तुतौ, to *praise*. I.Ā.)

समिद्ध:—सम्यक् दीप्त:—ऋ० भा०, अत्र भाष्ये…'समिदादिभि:…सम्यक् दीपित:—णिजन्तस्य (caus) दीप्-धातो: रूपमिदम्।

शुक्रम्—शुक्लवर्ण: ऋ० भा०, bright—Grfth. Fr. rt. शुच् (पूतीभावे, to *be clear*) with Uṇ. affix रन्, च is changed to क anomalously.

आहुत:—हविर्भिरभिहुत:—ऋ० भा०, 'served with oblation'—Grfth.

उशना ऋषि:। चत्वारि सामानि, उशना ऋषिश्च (क)। गायत्रीच्छन्द:। अग्निर्देवता। आहितल्याग्ने रातिथ्यस्तुतौ विनियोग: (ख)।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम्।
२ ३ २ ३ १ २ ३२
अग्ने रथं न वेद्यम्॥ ५॥

प्रेष्ठम्। व:। अतिथिम्। स्तुषे। मित्रम्। इव। प्रियम्। अग्ने। रथम्। न। वेद्यम्॥ ५॥

भाष्यसार:। हे अग्ने, प्रेष्ठम्—प्रियतमम्, अतिथिम्—अतिथिवत् पूज्यं, यद्वा सततं देवेभ्यो हवि: प्रदातुं गच्छन्तम्, मित्रमिव—सखायमिव, प्रियं—हितकरम्, रथं न—रथमिव वेद्यं धनलाभकारणम्, व:—त्वां, स्तुषे—स्तौमि॥ ५॥

O Agni, I (Uśanā) praise thee—who art most dear and respectable like a guest, (or go-est frequently to the gods to convey to them offerings)—who art like a beloved friend; thou bringest wealth like a chariot.—5.

सा०-भा०। हे 'अग्ने' 'व:' त्वां पूजार्थे बहुवचनम्। 'स्तुषे' स्तौमि, अहमुशना इति शेष:। कीदृशम्? 'प्रेष्ठं' स्तोतॄणामस्माकं धनदानेन प्रियतमम्। 'अतिथिं' सर्वैरतिथिवत् पूज्यम्। यद्वा अत सातत्यगमने, ऋतन्यञ्जीत्यादिना अतेरिथिन्—सततं देवानां हवि: प्रदातुं गच्छन्तम्। 'मित्रमिव' सखायमिव 'प्रियं' स्तोतु: प्रीणनकरम्। 'रथं न' रथमिव 'वेद्यं' वेदो धनं धनहितं लाभहेतुम्,—यथा रथी रथेन धनं लभते, तद्वत् स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते, तादृशं धनलाभकारणम् अग्निम्॥ ५॥

५। ऋ० स० ८म० ८४सू० १ऋ०। RV. reads अग्निम् (accus.) instead of अग्ने (voc.) in the SV. text.

(क) 'सर्वाणि वौशनानि'—ब्रा० ब्रा०। उशना ऋषि:, शैरिषं नाम SV. *Biblio. Indica.*
(ख) 'प्रेष्ठं वो अतिथिमित्यातिथ्यस्यैव तद्रूपं क्रियते'—ता० म० ब्रा० १४,१२,१, विशेषस्तु तत्रैव ब्राह्मणं द्रष्टव्य:।

प्रेष्ठम्—प्रिय—इष्ठन्। Agni is regarded as the dearest god, as he gives wealth to the devoted sacrificer. *Vide*. notes on विश्ववेदसम् SV. **1. 3.**

वः—युष्मान्—त्वां। Sg. in sense, pl. in form,—by व्यत्यय or Vedic anomaly. "Your (gen. pl.)—of the sacrificers,—connected with अतिथिम् i.e. I laud the most beloved guest of you—the sacrificers—Grfth.—Grfth has apparently followed the Rgvedic text of the mantra where, as shown above, 'अग्निम्' (accus.) is read instead of 'अग्ने' (voc.).

अतिथिम्—for different mgs. see Sāyaṇa above, in the latter sense it is derived from rt. अत् (सातत्यगमने, *to go frequently*) with affix इथिन् Uṇ. 4. 2.—mg. is—frequently going to the gods to convey to them their shares of the oblations offered by the sacrificers. The West. scholars,—often fond of literal sense,—mean simply 'guest,' but it is not explained why Agni is so called.

स्तुषे—I laud, I praise, स्तौमि। rt. स्तु (to praise), लेट् I. sg. लेटि सिप् Pāṇ. iii. 1. 34. Or, लट् **2**. sg. form for **1**. sg. Such uses are frequent in the Vedas by the dictum 'तिङां तिङो भवन्ति'।

रथं न—like a chariot, यथा रथेन धनं लभते, just as wealth is earned by chariot —Sāy. 'The chariot enriches its owner by winning races'—Grfth.

न = इव, like. 'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् उभयमन्वध्यायम्'—the word न has the sense of negation in classical, and both (i.e. the sense of negation and comparison) in Vedic. Sans. Nir. 1. 4.

'In the Vedas, the negative particle न has often to be translated by *as*. We have an idiom in the making here. To say that A is not B—may in certain connections have no other force than to suggest that the two are so like each other that it requires to be said of them that one is not the other (St. Petersburg Dictionary,—*Sub voce*)'—Peterson.

वेदम्—वेदः धनं तस्य हितं—हितार्थे यत्—conducive to or productive of wealth. "वेदः (वेदम्) धनं Ngh. 2. 10. cf. आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः" RV. iii. 53, 14.

आङ्गिरसः सुदीतिः पुरुमीळो वा ऋषिः उभौ वा। द्वे सामनी सांवर्गवार्त्रघ्ने इन्द्रश्चर्षिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। वार्त्रघ्नसामवत्त्वात् ४र्थमन्त्र—(१,४)—वत् विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः।
३ २ ३ १ २ २र
उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

(क) इन्द्रस्य सांवर्गवार्तघ्ने इं—षा० ब्रा०। प्रथमसामगानस्य साकमश्व ऋषिः—सांवर्गं नाम, द्वितीयस्य—स एव ऋषिर्वार्तघ्नम् नाम—SV. Biblio. Indica.

त्वम् । नः । अग्ने । महःऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने त्वं महोभिः पूजाभिस्तुष्टः सन् महद्भिर्धनैर्युक्तो वा विश्वस्याः सर्वविधात् अरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा नः अस्मान् पाहि—रक्ष, उत—अपि च, द्विषः द्वेष्टुर्मर्त्यस्य—मर्त्यात् सकाशात् पाहि ॥ ६ ॥

O Agni, (pleased) with adorations (or endowed with great wealth),—guard us from all non-givers (i. e. misers)—or illiberality or absence of gift, also from the malicious mortal.—6.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' त्वं 'नः' अस्मान् 'महोभिः' पूजाभिः महद्भिर्धनैर्वा 'पाहि' रक्ष । कस्याः पाहि ? 'विश्वस्याः' बहुविधात् 'अरातेः' अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्धनं दत्वा अदातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः । यद्वा महोभिः युक्तस्त्वमिति योज्यम् । 'उत' अपि च । 'द्विषः' द्वेष्टुः 'मर्त्यस्य' मर्त्यात् सकाशात् पाहि अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्रक्षेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

६ । ऋ० स० ८म० ७१सू० १ऋ० ।

महोभिः—महस् Instr.—(1) propitiated with adorations; (2) possessed of great riches, as thou art; (3) by the gift of riches—Sāy. 'With great might'—Grfth. fr. मह् (पूजायां, *to worship* 1.p. & 10.u.) with असुन् (सर्वधातुभ्य० uṇ. 4. 189).

अरातेः—(abl. sg)—नास्ति रातिर्दानं यस्य (बहुव्री०)—अदाता तस्मात्, (2) न रातिर्दानम्—अदानं (नञ्तत्) तस्मात्, dr. rt रा (दाने, *to give* 2.p.) with aff. क्तिन् ।

द्विषः—(1) द्वेषात् from malice—Sāy, 'from hate'—Grfth. (2)—द्वेष्टुः adj. qualifying मर्त्यस्य—from malicious man i. e. enemy.

विश्वस्याः अरातेः…मर्त्यस्य—Prof. Wilson translates—'protect us of all mean and mortal enemies.'

मर्त्यस्य—'मर्त्याः इति मनुष्यनाम'—Ngh. 2. 3.—'of mortal man'—Grfth. मर्त्यस्य is to be connected with द्विषः in the following ways (1) मर्त्यस्य द्विषः—मनुष्यस्य द्वेषात्—from the malice or hate of man; (2) द्विषो मर्त्यस्य—द्वेष्टुर्मर्त्यात्—from the malicious man i.e. from enemy, in this case—the 6th case in मर्त्यस्य is in the place of 5th case by व्यत्यय or Vedic anomaly. dr. rt मृङ् *(to die)* with aff. यत्—anomalously formed by 'अघ्न्यादयश्च' uṇ. 4. 112.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। शौनःशेपं साम, साकमश्वमार्षिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। सायंसवने अन्वाह्वाने विनियोगः (ख)।

२ ३ १ ३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एह्यूषु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः।
३ १ २ ३ १ २
एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ ७ ॥

आ। इहि। उ। सु। ब्रवाणि। ते। अग्ने। इत्था। इतराः। गिरः। एभिः। वर्धासे। इन्दुभिः ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, एहि आगच्छ, ते तुभ्यं गिरः स्तोत्राणि इत्था अनेन प्रकारेण सु सुष्ठु ब्रवाणि कथयानि, तानि स्तोत्राणि शृणु। 'उ'—इत्येताः इतराः अपराः असुरकृताश्च स्तुतीः शृणु। अपि च अत्र आगत्य—एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे—वर्द्धस्व ॥ ७ ॥

O Agni, come forth, may I thus address well—praises to thee. (Listen to these and) other songs—(sung by the Asuras). Mayst thou wax with these somas (i. e. libations of the Soma juice).—7.

सा०-भा०। हे 'अग्ने' 'एहि' आगच्छ 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'गिरः' स्तुतीः 'इत्था' इत्थमनेन प्रकारेण 'सु' सुष्ठु 'ब्रवाणि' इत्याशास्यते। ताः स्तुतीः शृणु इत्यर्थः। 'उ' इत्येताः 'इतराः' असुरैः कृताः स्तुतीः शृणु इति शेषः। तथा च ब्राह्मणम्—"अग्नि-रित्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः" (ऐ० ब्रा० ३।५।५) इति। अपि च, आगतस्त्वम् 'एभिः' एतैः 'इन्दुभिः' सोमैः 'वर्धासे' वर्द्धस्व ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ६म० १६सू० १६ऋ०। उ० आर्चि०—१, १, २१, १।

'ऊ' इत्येतत् पूरकम्—ऋ० भा०; the vowel is long in the Saṁhitā-text by 'निपातस्य च' Pāṇ. vi. 2.136.

Sāy.'s addl. notes in support of his explanation—'इतराः असुरैः कृताः स्तुतीः' (songs sung by the Asuras)—'तथा च ब्राह्मणम्—'अग्न इत्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः—ऐ० ब्रा० ३. ४९ इति।

इतराः—अपराः असुरैः कृताः स्तुतीः—the other songs—namely those made by the Asuras (demons)—Sāy. 'Others—different i.e. more excellent'—Grfth.

(क) 'साकमश्वस्य शौनःशेपे सामनी द्वे—आ० ब्रा०। अनयोर्वत्स ऋषिः, शौनःशेपम् नाम SV. *Bib. Ind.*

(ख) 'एह्यूषु ब्रवाणि ते'—इतोऽद्दिवत्यो भवन्ति तृतीयस्याग्न उपहवाय समत्यै—ता० म० ब्रा०—११. ११. १.

'*Itthetarā girah* :—*itthā*, *anena prakāreṇa*,—thus, in this manner: *itarā*—other—may mean also, according to Sāyaṇa,—offered by others, i. e. by the Asuras—(असुरैः कृताः) : in his commentary on the Aitareya Brāhmaṇa, where the verse is cited, 3.49, he understands it differently,—or other than those offered to the gods, or adverse to the gods, propitiatory of the Asuras' ('असुरेभ्यः हिताः देवताभ्यादितरा देवविरोधिन्य इत्यर्थः') ।—Prof. Wils.

गिरः—गीरिति वाङ्नाम i. e. a synonym of वाक् (word) Ngh. 1.11. Nir. 2.23.1.

'गिरा स्तुत्या'—with praise. Nir. 6.24.

इन्दुभिः—'इन्दुरिति यज्ञनाम'—sacrifice. Ngh. 5.4 ; Nir. 3. 19. इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा' *Indu* is derived from rt. *indh* (to kindle) or from *ud* (to moisten)—Nir. 10. 41. 2. here in plural it means 'with Somas' (सोमैः)—Sāy.—Nir. 6. 24. 'with Soma drops' —Grfth. cf. 'आ त्वा विशन्त्विन्दवः—let the Somas flow into thee—ṚV. 1. 15. 1, vii. 92. 22 ; SV. 1. 197 ; 2. 1010 ; VS. 8. 42.

इन्दु—is a name of the moon ; owing to the delighting nature of the 'Soma,' it is often identified with the moon. Sāy. explains (in connection with the verse ṚV. vii. 54. 2) 'हे इन्दो—सोमवदाह्लादक'—source of delight like the moon. In the Atharva-Veda,—Soma, several times, means the moon, and in the Brāhmaṇas, this identification has become a common place.

vide ṚV. viii. 48. 2,4,8,12,15 ; for pl. form *see* ṚV. iv. 50.10.

काण्वो वत्स ऋषिः । काण्वं साम(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । दुरितनाशकाम-यज्ञस्य प्रतिष्ठायां विनियोगः(ख) ।

१ २ ३ १ ३र ३ १ २ ३ १ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।
२ ३ १ २ ३ २
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ ८ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाम् । कामये । गिरा ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । वत्सः—काण्वगोत्रीय वत्सनामक ऋषिः, ते तव मनः चित्तं परमात् उत्कृष्टात् चित्—अपि सधस्थात्—देवानां सहनिवासस्थानात् द्युलोकात् गिरा स्तुत्या आयमत् आयमयति । हे अग्ने, त्वां कामये प्राप्तुमिच्छामि ॥ ८ ॥

(क) 'वत्सस्य काण्वस्य'—आ० ब्रा० ।

(ख) 'आप्कारविधनं काण्वं प्रतिष्ठाकामाय'—ता० म० ब्रा० ८, २, १, इति ।

Vatsa attracts, by the praise, thy mind from thy high supreme abode (i. e. heaven). O Agni, I desire thee with prayer.—8.

सा०-भा०। 'वत्सः' एतन्नामा ऋषिः 'ते' तव 'मनः' 'परमाच्चित्' उत्कृष्टादपि 'सधस्थात्' सहस्थानात् द्युलोकात् 'आ यमत्' आ यमयति। केन साधनेन? 'गिरा' स्तुत्या। शिष्टं प्रत्यक्षकृतम्। हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वद्विषयं मनो मय्येव नियच्छामीति प्रार्थये॥ ८॥

८। ऋ० सं० ८म० ११सू० ७ऋ०। उ० आर्चि० ४, २, १२, १।

ṚV. reads 'लाङ्-कामया' the comp. word—as an epithet referring to गिरा। वत्सः—Mahīdhara interprets *Vatsa* by Yajamāna—the sacrificer dear to Agni, as a calf or child,—Yajur-Veda. 12. 115.

मनः—mind. ṚV. x. 90,15 ;—129. 4.—135. 3. G*k. menos.*

यमत्—to be construed with the prefix आ,—आयमत्, लङ् (impf) 3 sg.—*Vide* the rules concerning Vedic prefixes Pān. 1. 4. 81—82. see our notes on वि-वक्षि. SV. I. I. impf. is used for pres. by छन्दसि लुङ्लङ्‌लिटः Pāṇ. iii. 4. 6. aug-अ is not placed before the verb in लङ् by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pān. vi. 4. 75. यमत्—may be better taken in लेट् (Subj.) form to mean—'let Vatsa attract…thy mind.

सधस्थात्—'सधस्थे सहस्थाने'—Nir. 3, 15, 1, देवानां सहनिवासस्थानं—द्युलोकः तस्मात्—from heaven, the common abode of the gods. For सधस्थ in the sense of a dwelling place—cf. को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ'—(addressed to Aświns) —'O Aświns, who puts you to bed in a dwelling place…ṚV. x. 40. 2.

dr. सह—rt. स्था—aff. क। सह is changed to सध by 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' Pāṇ. vi. 3.96.

त्वां कामये—'I yearn for thee with song'—Grfth. गिरा—गिरति इति गीः। गॄ—निगरणे, *to utter*, or *to sing*,—क्विप्। Pāṇ. vii. 1. 100, for reference in Nirukta *vide* SV. 1. 7.

भरद्वाज ऋषिः। आग्नेयं साम, अग्निश्चर्षि(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। यज्ञे ऽग्न्याधानाग्नि-निर्मन्थने विनियोगः। एष लैङ्गिकः(ख)।

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत।
३ १ २र ३ १ २
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः॥ ९॥

(क) अग्नेयार्षेयम्—आ० ब्रा०। सामगानस्य वाघ्यत्वः सुमित्र ऋषिः—SV. *Bib. Ind.*

(ख) लैङ्गिकः मन्त्रार्थमात्र इत्यर्थः।

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ ९ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, अथर्वा एतन्नामक ऋषिः, त्वां मूर्ध्नः मूर्धवद्धारकात्, विश्वस्य—सर्वस्य जगतो वाघतः वाहकात् सर्वाधारभूतात् पुष्करात् अधि—पुष्करे—पुष्करपर्णे—तद्वत् नीले नभसि इत्यर्थः,—निरमन्थत—अरणीद्वयघर्षणात् अजनयत्—अहमपि ऋत्विक् तथैव यज्ञार्थम् अरण्योः सकाशात् त्वां निर्मन्थयामि ॥ ९ ॥

O Agni, Atharvā generated thee, by rubbing, from the lotus leaf (the sky)—the head, the supporter of all the universe.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' 'अथर्वा' एतत्संज्ञ ऋषिः 'त्वां' 'पुष्करादधि' पुष्करे पुष्करपर्णे 'निरमन्थत' अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् ? 'मूर्ध्नः' मूर्धवद्धारकात् । 'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः 'वाघतः' वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत्—"तत् पुष्करपर्णेऽप्रथयत्" तै० ब्रा० १।१।३।६ इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्कर-शब्देन पुष्करपर्णमभिधीयते इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातम् "त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्" तै० सं० ५।१।४।४ इति ॥ ९ ॥

९ । ऋ० सं ६ म० १६ सू १३ ऋ० ।

पुष्करात्—पुष्करपर्णात्, from lotus-leaf—*Sāy.* 'From the sky, (lit.) from the blue lotus, which is apparently a figurative expression for heaven'—Grfth. पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम—Ngh. 1. 3 ; Nir. 2. 10. 3.

मूर्ध्नः:—rfs. to पुष्करात्,—bearing the universe like the head. Just as the head bears the burden, so 'puṣkara parṇa' i.e. the lotus leaf bears the universe, —*Sāy.*, in support of this argument Sāyaṇa quotes from T. Br. It is told there*—that the creator lifted up the earth which had been merged in water at deluge and placed it on the lotus leaf which was found floating. The lotus leaf was thus the support of the earth, which again is the resting place of the universe, so the lotus leaf is ultimately the upholder of the universe.

'The head of all who offer sacrifice'—Grfth. 'The head of the priest Viśva i.e. the summit of Heaven, Viśva being sometimes used to mean '*Dyaus*' or Heaven—Prof. Ludwig.

Prof. Wilson comments—'It occurs···in the Yajus 11. 32. According to Sāyaṇa, '*puṣkarād adhi*' means *puṣkara-parṇe,*—on the lotus leaf, as by the text '*puṣkaraparṇe Prajāpatir bhūmim aprathayat*'—upon the lotus leaf Prajā-

* आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् । कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् तत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् ॥ T. Br. 1. 1. 3.

pati made manifest the earth, which probably suggested one of the accounts of the creation in Manu. I : hence, as it supported the earth, it may be termed the head—*mūrddhan* or the bearer—*Vāghata* for *Vāhaka*, of all things. Mahīdhara cites a text to show that 'atharvan' means *prāṇa*,—Vital air or life, and '*puṣkara*'—water and explains the passage:—'the Vital air extracted fire or animal heat from the water,—(प्राणः उदकसकाशादग्निं निःशेषेण मथितवान्): to '*Vāghata*' he assigns the usual import of *ṛtvij*—the ministrant priest, and explains the last sentence,—'all the priests churned thee out of the head or top of the wood of attrition (अरणी).

विवरणकारेण त्वेषाऽन्यथैव व्याख्याता। तथा हि—"अत्रेतिहासमाचक्षते—सर्व्वमिदमन्धतमसमासीत्, अथ मातरिश्वा वायुराकाशे सूक्ष्ममग्निमपश्यत्, स तममथ्नात्। स एवाथर्वा ऋषिरुच्यते। मन्त्रस्यार्थो यथा—हे अग्ने, त्वां पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३,) तस्मात्,—अधिशब्दस्य अधिपरी अनर्थकौ (पा० १, ४, ९३) इति कर्म्मप्रवचनीयः पादपूरणः। निरमन्थत—निर्वरां मथितवान्। कीदृशादन्तरिक्षात्? उच्यते—'मूर्ध्नः'—प्रधानभूतात्। कस्य? विश्वस्य—सर्वस्य। वाघतः—ऋत्विङ् नामैतत् (निघ० ३, १८) ऋत्विजो यजमानस्य च, षष्ठीनिर्द्देशात् अर्थायेति शेषः।" —The legend is that at first utter darkness prevailed everywhere. Mātariśvan—first found Agni in subtle form in the sky. He is called, here, Atharvā:—the mg. of the verse is—'O Agni, Atharvā brought thee forth from the sky *(puṣkara)*—the head, as it were, of the universe, (for the benefit) of the priests and sacrificers *(Vāghataḥ)*'—Viv.

अथर्वा—the sage who was the first to obtain fire to institute sacrifice and to offer up prayer and libations of Soma. *vide* Macdnll's Ved. Myth. Para 52.

वाघतः—(1) abl. sg.—the bearer or supporter of all, adj. qualifying *Mūrdhnaḥ* referring to the sky or (2) gen. sg. of the priest who carries out the sacrifice—*Vide*—Vivaraṇa's explanation cited above—fr. rt. वह् (प्रापणे, to *carry*, 1.p.) with uṇ aff. अति uṇ ii, 89. ह is changed to घ and the first vowel gets lengthened.—'वोढारो यज्ञस्यानुष्ठातार ऋत्विजः Ngh. 3. 18. मेधाविनो वा Ngh. 3. 15.

वामदेव ऋषिः। 'सौमित्रं' वानूपं साम। वाभ्रश्वः सुमित्रो वाऽनूप ऋषिः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। पशुवृद्धिकामयज्ञायाग्निस्तुतौ विनियोगः(ख)।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने विवस्वदा भरास्मभ्यमूतये महे।
३ १ २ र ३ २
देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥

(क) 'वाभ्रश्वस्य वाऽनूपस्य'—आ० ब्रा०

(ख) 'पशूनां भूमानमश्नुत आनूपेन तुष्टुवानः'—ता० म० ब्रा० १३, ३, १७।

अग्ने । विवस्ऽवत् । आ । भर । अस्मभ्यम् । ऊतये । महे । देवः । हि । असि । नः । दृशे ॥ १० ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्वं महे—महते, ऊतये—रक्षणाय, विवस्वत्—स्वर्गादिलोकेषु विशेषेण निवासहेतुभूतमिदं कर्म, आभर—सम्पादय । हि यस्मात्, त्वं नः अस्माकं दृशे—चक्षुषे, देवः—द्योतमानः असि ॥ १० ॥

O Agni, accomplish, for our great protection, holy ceremony—the cause of our dwelling in higher heaven, as thou art radiant to our sight (i. e. thou art the only god—visible to our sight).—10.

सा०-भा० । पूर्वोक्तासु ऋक्षु बह्वृचानामनुक्रमणिकाग्रन्थं पर्य्यालोच्य तत्रोक्ता ऋषिच्छन्दोदेवता योजिताः एवमुत्तरास्वपि योजनीयाः । अग्ने विवस्वदित्येषा तु बह्वृचैर्नाम्नाता, तथाप्यस्याः छन्दोदेवते पूर्ववद्विस्पष्टे, ऋषिस्तु वामदेव इति ग्रन्थान्तरादवगतः ।

हे 'अग्ने' त्वम् 'अस्मभ्यम्' अस्माकं 'महे ऊतये' महते रक्षणाय । अव रक्षणे इति धातोः 'ऊतियूतिजूती'ति सूत्रेण निपातितं रूपम् । 'विवस्वत्' स्वर्गादि-लोकेषु विशेषेण निवासस्य हेतुभूतमिदं कर्म 'आभर' सम्पादय । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति भत्वम् । 'हि' यस्मात् त्वं 'नः' अस्माकं 'दृशे' दर्शनार्थं 'देवः' द्योतमानः 'असि' । इन्द्रादयो नास्माभिर्दृश्यन्ते, त्वं तु गार्हपत्यादि-देशेऽतिद्योतमानः प्रत्यक्षेण दृश्यसे तस्मात्त्वां विशेषेण प्रार्थयामहे इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने,
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

१० । अयं मन्त्रो बह्वृचैर्नाम्नातः । Not found in the Ṛg.-Veda. उ० आर्चि०—६, १, ६, १ ।

विवस्वत्---वि-वस्-क्विप्—विवस्,---मतुप्, Pāṇ. V. 2. 94—pious deed or holy ceremony—the cause of our attaining and living in higher worlds—Sāy. 'Radiant light' Grfth. 'विवासनवत्—तमसां विवासनकरं, किं तत् ? सामर्थ्यात् ज्योतिः the light which drives away the darkness—Viv.

आभर—आङ् पूर्वस्य हरतेः लोटि रूपम् Imp. 2. sg. 'हृ-ग्रहोर्भश्छन्दसि' वा० ३, १, ८४ इति हस्य भः ।—सम्पादय accomplish, celebrate, effectuate—Sāy. 'विवस्वत् आभर bring radiant light'—Grfth. He has adopted the interpretation of Viv.

महे—dat. sg. adj. qualifying ऊतये । मह (पूजायां, *to adore*, *to increase* 1.p. and 10 u.)—aff. क्विप्—great.

अस्मभ्यम्—अस्माकम् dat. in the sense of gen. *Vide* षष्ठ्यर्थे चतुर्थी २,३,६२ इति कात्यायनः ।

ऊतये—dr. rt. अव् (रक्षणे, *to protect*)—क्तिन्—'ऊतियूति॰ Pāṇ. iii. 3.94. अव् is changed to ऊ (ऊठ्)—'ज्वरत्वर॰' Pāṇ. VI. 4.20. mg.—for our great protection. To be our mighty succour.—Grfth.

दृशे—dat. sg.—to our eyes. dr. rt. दृश् (*to see*)—क्विप्, पश्यति इति दृश्यतेऽनया वा इति दृक् ।

देवः—दीव्यतीति,—deva (god) is so called as he glows or shines.—Nir.—7. 15. dr. rt. दिव् *(to shine)* अच्, *vide* notes on देवेभिः SV. 1. 2.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीया दशतिः ।

आङ्गिरसो विरूप ऋषिः(क) । संवर्गं साम, अग्निर्ऋषिः(ख) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्निस्तुतौ प्रार्थनायां च विनियोगः ।

१ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।
१ २ ३ १ ३
अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥ ११ ॥

नमः । ते । अग्ने । ओजसे । गृणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे देव अग्ने, कृष्टयः—मनुष्या यजमानाः, ते तुभ्यम् ओजसे बल लाभाय, नमः गृणन्ति—उच्चारयन्ति । अतोऽहमपि गृणामि । त्वं च अमैः बलैः स्वकीयप्रभावैः रोगादिभिर्भयैर्वा अमित्रं शत्रुम् अर्दय—नाशय ॥ १ ॥

O glowing Agni, men utter words of reverence to thee for (gaining) strength. Destroy the enemy with thy power (or oppress him with troubles, maladies or the like).—1.

सा०-भा० । हे 'अग्ने ! देव' ! 'ते' तुभ्यं 'नमो गृणन्ति' नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् ? 'ओजसे' बलाय । के ? 'कृष्टयः' मनुष्याः, यजमानाः । अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वं च 'अमैः' बलैः । 'अमित्रं' शत्रुन् । 'अर्दय' नाशय ॥१॥

१ । ऋ० स० ८म० ७५सू० १० ऋ० । उ० आर्चि० ८, १, १२, १ ।

ओजसे—बलाय, for strength. dr. rt. उब्ज (आर्जवे, to make straight i. e. to

(क) अनुक्रमणिकायाम्—आङ्गिरसो विरूप ऋषिः । सायणस्तु—आयुङ्क्ष्वाहिकं विरित्याह ।
(ख) अग्नेः संवर्गः—आ० ब्रा० । 'ऋषिरविदितः संवर्गं नाम'—SV. *Bib. Ind.*

subdue)—with aff. असुन् un. 4. 189. बलोपश्च—un. 4. 192. 'ओजो बलम्—ओजतेर्वा उब्जतेर्वा'—*Ojas* (vigour) is derived fr. rt. *Oj.* to be strong or fr. rt. *Ubj.* to subdue.—Nir. 6. 8.

गृणन्ति—उच्चारयन्ति, utter. dr. rt. गॄ (शब्दे, *to speak*, *to sing*. 9.p.) pres. 3. pl, ग्रादीनां ह्रस्वः—Pāṇ. vii. 3. 80.

कृष्टयः—मनुष्याः—people, men, here—sacrificers.—कृष्टयः इति मनुष्यनाम—Ngh. 2. 3. 'कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा'—men are called कृष्टयः, as they are active and their bodies are stretched (vi-kṛṣṭa)—Nir. 10. 22. cf. मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे—ever winkless or watchful Mitra beholds men. ṚV. iii. 59. 1. dr. rt. कृष् (विलेखने, *to till*. 1.p.) aff. क्तः (भावे)—कृष्टं—कर्म, तदस्यास्तीति इ प्र०—वा० ४,४,१२८.

अमैः—'अमं भयं बलं वा'—terror or strength. Nir. 10. 21. cf. सेनेव सृष्टामं दधाति—like an army sent forward, it inspires terror among enemies or courage among friends—ṚV. i. 66.7. 'बलैः—by dint of your might.'—*Sāy.* 'with terrors'—*Grfth.* dr. from rt. अम् *to injure*. 1. & 2. u.

अमित्रम्—न मित्रम्—शत्रुम्—enemy, foe.

अर्दय—rt. अर्द् (हिंसायाम्, *to oppress*, *to trouble*, 10.u) Imp. 2. sg.

गोतमवंश्यो वामदेव ऋषिः। वैश्वमनसं साम, विश्वमना ऋषिः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। विनियोगस्तु 'अग्निं दूतम्' (१ अ० १ ख० ३ ऋ०) इतिवत्।

२ १ २   ३ १ २   ३ २ ३ १ २

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम्।

१ २   ३ २

यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥ १२ ॥

दूतम्। वः। विश्वऽवेदसम्। हव्यऽवाहम्। अमर्त्यम्। यजिष्ठम्। ऋञ्जसे। गिरा ॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, विश्ववेदसं—सर्वधनं, सर्वविदं सर्वज्ञं वा, हव्यवाहं—देवेभ्यो हविषां वाहकम्, अमर्त्यं—मरणरहितम्, यजिष्ठं—यष्टृतमम्, दूतं—देवानामिति शेषः, वः—युष्मान्—(अत्र) त्वाम्, गिरा—स्तुत्या, ऋञ्जसे—ऋञ्जे—प्रसाधयामि अहं यजमान इति शेषः ॥ २ ॥

(O Agni), with song of praise I glorify thee, the envoy (of the gods), omniscient (or possessed of all riches), the conveyer of oblations (to the gods), eternal, the best performer of sacrifice.—2.

(क) 'वैश्वमनसं च'—भा० ब्रा०।

सा०-भा० । हे अग्ने ! 'विश्ववेदसं' विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः तम्, सर्वविदं वा । 'हव्यवाहं' देवेभ्यो हविषां वोढारम् । 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम् । 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टारम् । 'दूतम्' देवानाम् । 'वः' त्वाम् । 'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा । 'ऋञ्जसे' यजमानोऽहं प्रसाधयामि, वर्धयामीत्यर्थः । 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः ॥ २ ॥

२ । ऋ० सं० ४ म० ८ सू० १ ऋ० ।

दूतम्—Agni is called the envoy or messenger of the gods, as he accepts the oblations of the sacrificers on their behalf and conveys or transmits the same to them, so he is called हव्यवाह्—the oblation-bearer. For further notes *vide.* SV. 1.3.

वः—त्वाम्, rfs to Agni. For gram. notes *vide* SV. 1.5. where occurs the phrase 'प्रेष्ठं वोऽतिथिम्' । *Grfth* has meant by it—'your' (युष्माकम्—*gen. pl.*) and has taken it with दूतम् to mean—'your messenger'—which is simply absurd. It is not also supported by the text of the corres. ṚV. mantra (iv. 8. 1) where वः can have no other sense except त्वाम् (अग्निम्) in the accus. sg.

विश्ववेदसम्—*Vide* notes on SV. 1.3.

हव्यवाहम्—हव्यं वहति इति हव्यशब्दात् वह्धातोरण् 'कर्मण्यण्' इति । For explanatory notes see note on 'दूतम्' above.

अमर्त्यम्—'Immortal'—*Grfth.* न मर्त्यः तम् । As to मर्त्यः—*vide* notes on SV. 1.6.

यजिष्ठम्—यजति इति यजः (पचाद्यच्)—यष्टा । spv. dg. इष्ठन्—Pāṇ. v. 3. 55. the final अ of यज is elided with the Tad. aff. following—by 'यस्येति च' Pāṇ. vi. 4. 148. mg.—the best performer of sacrifice or the chief sacrificer,—Agni being often called होता or the prime-priest.—'Best at sacrifice'—*Grfth.*

ऋञ्जसे—ऋञ्ज—प्रसाधयामि वर्धयामीत्यर्थः—I honour or glorify thee. It is the लट् (pres.) form. 2. sg. for I. sg.—the subject being अहं यजमानः—Sāy. Such changes of persons in verbs are often found in the Vedas by the dictum 'तिङां तिङो भवन्ति' *vide* gram. notes on स्तुषे SV. 1.5. The rt. ऋजि signifies—प्रसाधन । 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' *to decorate*—Nir. 6. 21. cf. 'आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिषु'—thou adornest thy strength at day-breaks—ṚV. X. 76. 1. In ṚV. i. 143.5. वनानि ऋञ्जते Sāy. explains —वनानि वृक्षादीन् ऋञ्जते—नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः (i.e. burns). Again in the 7th verse of the same hymn (i.143.7). 'अग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते'—Sāyaṇa simply has ऋञ्जते प्रसाधयति । Perhaps he means,—adorns or makes bright ; *Peterson* suggests—rt. ऋञ् means (1) when *Instrans.*—to shine, to beam, to be beautified ; (2) when *trans.*—to make bright, to decorate, to honour, to show respect, to pay homage to ; here, in the above verse, we are concerned with this latter sense. 'I seek'—*Grfth.*

भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्योऽग्निर्वा ऋषिः । आभं औशीर्षं च साम, आभः ऋषुरृषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । विश्वजिति बहिष्पवमानस्य नवस्तोत्रे विनियोगः(ख) ।

१ २   ३ १ ३   २ ३   १ २   ३ १ २
उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।
३ १र २र
वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥ १३ ॥

उप । त्वां । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःऽकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, हविष्कृतः—हविःप्रदातुर्यजमानस्य, गिरः—स्तुतयः, जामयः स्वसारः इव, देदिशतीः—पुनःपुनर्दिशन्त्यः तव गुणान्—इति शेषः, त्वा—त्वाम्, उप—उपतिष्ठन्ते—त्वत्सकाशं गच्छन्ति । ताः गिरः वायोः अनीके—समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरन्—अतिष्ठन् तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

O Agni, the sacrificer's laudatory hymns, like sisters, pointing out thy glories—approach thee and remain close to the wind (kindling thee)—3.

सा०-भा० । हे अग्ने ! 'हविष्कृतः' यजमानार्थम् । 'गिरः' स्तुतयः । 'जामयः' स्वसार इव । 'देदिशतीः' तव गुणान् दिशन्त्यः । 'त्वा' त्वाम् उपतिष्ठन्ते । 'वायोः' 'अनीके' समीपे, त्वां समेधयन्त्यः, 'अस्थिरन्' अतिष्ठंश्च ॥ ३ ॥

३ । ऋ० स० ८ म० १०२ सू० १३ ऋ० । उ० आर्चि०—७, २, १४, १ ।

जामयः—dr. rt. या (प्रापणे) इति धातोरुणादि मि प्र०—uṇ. iv. 43. the initial 'या' is changed to 'जा' । 'जामिरन्येऽस्यां जनयन्त्यापत्यम् । जमतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः।'—*Jāmiḥ* (sister) is so called because others beget child in her, or the word is dervd. fr. rt. *jam* to go: she frequently goes to the husband's house.—Nir. 3. 6 ; cf. न जामये तान्वो रिक्थमारैक्—the son leaves no wealth for his sister.—RV. iii. 31. 2.

देदिशतीः—dr. rt. दिश् to *point*. 6. u. यङ्लुक् pr. pt.—fem. aff. ङीप् । for mg. *see* Sāy.'s explanation. 'Turning to their aim in thee'—*Grfth.*

हविष्कृतः—हविः—rt. कृ—क्विप् = हविष्कृत्—one who offers oblation,—the sacrificer.

वायोरनीके—near the wind.—Sāy. 'Before the wind or in front of the wind which fans the sacrificial fire.'—*Grfth.*

अनीकम्—dr. from rt. अन् (प्राणने, *to breathe*) with aff. ईकन् uṇ. 4. 17.

(क) 'आभा औशीये द्वे'—आ० ब्रा० ।

(ख) 'उप त्वा जामयो गिर इत्युपवती प्रतिपद् भवति स्तोमस्य रूपम्'—ता० म० ब्रा १६.५.१ ।

mouth, face—*see* Sāy. on ṚV. i. 113. 19; v. 2.1; x. 7.3, अनीकम् also means multitude or assemblage (of 'splendour') cf. चित्रं देवानाम्...अनीकम् etc. ṚV. i. 115. 1.

अस्थिरन्—rt. स्था Aor. 3 pl, *vide* gram. rules Pāṇ. ii. 4.80 (च्लेर्लुक्); Pāṇ. i. 2.17 (स्था=स्थि); Pāṇ. iii. 4.105 (झस्य रन्).

उप (अ०, Indec.)—Sāy. has explained it separately or independently, in the sense उपतिष्ठन्ति—reach thee. Vedic prefixes, sometimes, supply the verbs suited to the context : उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाऽध्याहारः—Sāy. on SV. 1. 283. West. scholars, however, have connected it with the verb अस्थिरन् to mean—'have come to thee'.

वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । 'वैश्वामित्रं' साम, विश्वामित्रऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातःसायंसवने विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।
२ ३ १ २ ३ १ २
नमो भरन्त एमसि ॥ ४ ॥ १४ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरंतः । आ । इमसि ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । **हे अग्ने, वयं दिवेऽदिवे प्रतिदिनं, दोषावस्तः रात्रौ अहनि च, धिया—प्रज्ञया ध्यानेन कर्मणा यागाद्यनुष्ठानेन वा नमः नमस्कारं भरन्तः सम्पादयन्तः कुर्वन्त इत्यर्थः, त्वा त्वाम्, उप समीपे, आ-इमसि आगच्छामः—त्वां प्राप्तुम इति भावः ॥ ४ ॥**

To thee, O Agni, day after day,—by night and day, we come with meditation (i, e, devotion)—making thee obeisance—4.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' 'वयम्' अनुष्ठातारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषावस्तः' रात्रावहनि च 'धिया' बुद्ध्या 'नमो भरन्तः' नमस्कारं सम्पादयन्तः 'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपात-स्वरः । 'त्वामौ द्वितीयायाः' [पा० ८,१,२३] इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्त-'त्वा'देशः । दोषा-शब्दो रात्रिवाची । वस्तः इत्यहर्वाची । द्वन्द्वसमासे कार्त्तकौजपादित्वादाद्युदात्तः । सावेकाच इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नमः इति निपातः, यद्वा नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः । भरन्त इत्यत्र शपः पित्त्वात् शतुर्लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । एमसीति 'इदन्तो मसि' इत्यनेन इकारः । 'तिङः' इति निघातः ॥ ४ ॥

(क) 'वैश्वामित्र' च'—भा० ब्रा० ।

४। ऋ० सं० १म० १सू० ७ऋ० ।

उप (अ०, Indec.)—समीपे near, to be taken with the verb एमसि. 'The accus. त्वा is most naturally to be taken as governed by the prep. उप, though it might otherwise be quite well dependent on the verb एमसि'—Macdnll: Vedic Reader.

दिवे दिवे—प्रतिदिनम्, day by day. दिवाशब्दस्य वीप्सायां द्वित्वम् । 'सुपां सुलुक् (पा० ७,१,३९) इति शेभावः । यद्वा दिव्-शब्दस्य सप्तम्याः शेभावः । 'दिवे दिवे इत्यहर्नाम'—a synonym of day, Ngh. 1. 9.

दोषावस्तः—दोषा (अ०, Indec.)—रात्रिः, 'दोषा रात्रिनाम'—Ngh. 1. 7 ; वस्तः (अ०, Indec.) —अहः, 'वस्तः अहर्नाम' Ngh. 1. 9. Sāy. explains this compd. as *'by night and day.'* This compd. occurs only here in the whole vedic literature. 'Illuminer of night or of gloom'—West. scholars—Grfth. Macdnll. etc. They have probably derived it from rt. वस् (to *shine*)—from which विवस्वत् is derived —with affix तृच्, and the stem, so formed, is दोषावस्तृ *(shining in night)*,—in voc. case the above form is obtained. Vivaranam—an authentic commentary on the SV. (quoted in Pt. S. Sāmaśramin's edition.—*Bib. Ind.*)—explains— "दोषेति रात्रेर्नाम (Ngh. 1. 7.) वस्ता आच्छादयिता—रात्रौ यः स्वेन ज्योतिषा तमांस्याच्छादयति—स दोषावस्ता । तस्य सम्बोधनम्—हे दोषावस्तः" rfs to Agni, who covers or prevails over the darkness of the night, by his own lustre.

धिया—dr. rt. ध्यै to *meditate* 1. p. with aff. क्विप्, सम्प्रसारणम् (य changed to ई) —धी, 'धीरिति प्रज्ञानाम' Ngh. 3. 9.

नमः—bow. dr. rt. नम् (प्रह्वत्वे, *to bow*) with aff. असुन्—'सर्व्वधातुभ्योऽसुन्' uṇ. iv. 189.

भरन्तः—fr. rt. हृ pr.pt. ह changed to भ. *vide* gram. notes on आभर SV. 1. 10. West. scholars derive it from भृ *(to bear)*.

एमसि—आ-इमसि—rt. इण् (*to go*) pres. 1 pl. मस् is changed to मसि by 'इदन्तो मसि' Pāṇ. vii. 1. 46. 'The ending मसि is five times as common as मस् in the Vedas'. —Macdnll.

अजीगर्त्तवंश्यः शुनःशेप ऋषिः । जराबोधीयं साम अग्निर्ऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अन्नादिरक्षणाय तल्लाभाय वाग्निस्तुतौ विनियोगः(ख) ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जराबोध तद्विविड्ढि विशे विशे यज्ञियाय ।
१ २ ३ १ २ ३ २
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

जराऽबोध । तत् । विविड्ढि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकम् ॥ ५ ॥

(क) 'अग्नेर्जराबोधीयम्—आ० ब्रा० । (ख) 'जराबोधीयं भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै'—ता० म० ब्रा० १४, ५, २७ ।

भाष्यसारः—हे जराबोध—जरया स्तुत्या बोध्यमान अग्ने, विशे विशे—प्रजानुग्रहार्थं यजमानार्थमित्यर्थः, यज्ञियाय—यज्ञानुष्ठानसिद्ध्यर्थम्, तत् देवयजनम्,—विविड्ढि—प्रविश, यजमानोऽपि रुद्राय—रुद्रस्वरूपाय अग्नये तुभ्यम्, दृशीकं—दर्शनीयम् उत्कृष्टम्, स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः ॥ ५ ॥

O thou (Agni), to be inspired with praise, enter into the sacrifice for the accomplishment of the ceremony in favour of all the people (sacrificers). The sacrificer also offers excellent hymn to thee of terrible form.—5.

सा०-भा० । हे 'जराबोध'! जरया स्तुत्या बोध्यमानाऽग्ने! 'विशे विशे' तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थम् । 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थम् । 'तद्' देव-यजनम् । 'विविड्ढि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय' क्रूरायाऽग्नये तुभ्यम् । दृशीकं दर्शनीयं समीचीनम्, स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्—"जरा स्तुतिः, जरतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोध, तया बोधयितरिति वा । तद् विविड्ढि तत् कुरु । मनुष्यस्य—मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम्"—नि० १०।८ इति । जराबोध! जॄष् वयोहानौ, अत्र तु स्तुत्यर्थः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः, अतष्टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा—जरया बोध्यते इति जराबोधः, कर्मणि घञ्, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विविड्ढि—विश् प्रवेशने, लोटो हिः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, अभ्यास-हलादिशेषौ, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । षत्वष्टुत्वे । यद्वा विषॢ व्याप्तावित्यस्य लोण्मध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणाभावः । विशे विशे, सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्, 'अनुदात्तञ्च' इत्याम्रेडितानुदात्तत्वम् । यज्ञियाय 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' [पा० ५.१.७१] इति घः । दृशीकम्—'अनिदृशिभ्याञ्चेति कीकन्-प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० स० १ म० २७ सू० १० ऋ० । उ० आर्चि० ८,२,३,१ ।

जराबोध—*voc.*—(1) 'जरया' स्तुत्या 'बोधः' यस्य, or (2) जरया बोध्यते इति, for mg. *see* our translation. 'Thou who knowest lauds'—*Grfth.* Yāska's explanation, as quoted in Sāy.'s com. above,—is—'*Jarā* means praise, it is dervd. fr. rt. *Jṛ.* to praise. The compd. means—he who receives praise or awakens another by praise ; तद्विविड्ढि etc.—do so, as every man may be able to sacrifice. Nir. 10. 8.

विविड्ढि—(1) rt. विश् (प्रवेशने, *to enter* 1.p.) Imp. 2. sg. शपः श्लुः i.e. cl.1. is conjugated as cl. 3—by 'बहुलं छन्दसि' Pāṇ. ii. 4. 76. cf. पूर्वां विविक्ष्यासिषम् । The verb is redoubled, हि is changed to धि Pāṇ. vi. 4. 101. श् is changed to ष् and that again to ड्. (2) विषॢ (व्याप्तौ, *to pervade*). Imp. 2. sg. for other gram.

notes *vide* Sāy.'s com. above.—'Enter into the sacrificial place'—Sāy. 'तत् कुरु'—*do so*—*Yāska* ; 'help this work'—*Grfth.*

विशे विशे—for the good of men i.e. the sacrificers—Sāy. 'In every house'—*Grfth.* वीप्सायां द्विरुक्तिः—'नित्यवीप्सयोः' Pāṇ. viii. 1. 4.

विश्—मनुष्यनाम—Nir. 3. 8. cf. 'तस्मै विशः स्वयमेव नमन्ते'—ṚV. iv. 50. 8. In ṚV. viii 63. 7 'यत् पाञ्चजन्यया विशा'—Yāska explains विशा as 'people'. Again, as to विश् in the sense of *abode*, *house*—cf. ṚV. vii. 61. 2 ; x. 15. 2 ; x. 135. 2.

यज्ञियाय—यज्ञ with aff. घ (इय)—by 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' Pāṇ. v. 1. 71. *Grifth* construes this word with विशे विशे and means 'adorable in every house' ; for Sāy.'s exp. see above.

स्तोमम्—rt. स्तु (*to praise*)—aff. मन्. uṇ. i. 140.

रुद्राय—क्रूराय, Agni is here called रुद्र for his terrible form.—Sāy. Agni is sometimes identified with Rudra cf. 'यो वै रुद्रः सोऽग्निः' Ś.Br. 5. 2. 3. 13. Fr. rt. रुद् (*to weep* 2.p.) caus. aff. रक् uṇ. ii. 22. 'रोदयति सर्वम् अन्तकाले'—makes everybody weep at the time of death.—Sāy. on ṚV. i.85.1. 'Rudra—the roaring or more probably the bright red god,—is in this place a name of Agni'—*Grifth.* For the etymology of the word *Rudra*, *vide* Macdnll's Ved. Myth.—P. 77.

दृशीकम्—rt. दृश् (*to see* 1. p.) aff. कीकन् uṇ. iv. 25.—समीचीनम्, excellent, lovely, (lit.) beautiful to look at.

काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । 'मारुतं' साम, अग्निर्ऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । उक्थ-स्तुतौ विनियोगः ।

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
३ १ २ ३ १ २
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥ १६ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्यं—तं चारुं यथाविधि अनुष्ठीयमानं पूर्णाङ्गम् अध्वरं यज्ञं प्रति, अस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । गोपीथाय—गोक्षीरादिमिश्रितसोमपानाय, प्रहूयसे—प्रकर्षेण त्वं हूयसे । अतस्त्वमस्मिन् अध्वरे मरुद्भिः—तन्नामकैर्देवैः सह आ गहि आगच्छ ॥ ६ ॥

(क) 'मारुतं च' आ० ब्रा० ।

To this nicely (duly) performed sacrifice, thou art invoked, for the drinking of Soma (juice); come, Agni, with the Maruts.—6.

सा०-भा० । त्यच्छब्दः सर्वनामस्तच्छब्दपर्य्यायः । हे 'अग्ने !' यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः । 'त्वं' तथाविधम्, 'चारुम् अध्वरं प्रति'लक्ष्य । 'गोपीथाय' सोमपानाय । 'प्रहूयसे' प्रकर्षेण त्वं हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं 'मरुद्भि'र्देवविशेषैः सह, 'आ गहि' आगच्छ । सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता—'तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे, सोऽग्निर्मरुद्भिः सहागच्छ' [नि० १०, ३, १६] इति ॥ ६ ॥

६ । ऋ० स० १ म० १६ सू० १ ऋ० ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. verse—'त्यं 'त्यदादीनामः' (Pāṇ. vii. 2. 102).—चारुम्—'दृसनिजनिचरीत्यादिना ञुण्' (चर्—ञुण्) uṇ. i. 3. अत उपधाया वृद्धिः । गोपीथाय—'निशीथगोपीथावगाथा' इति (uṇ. 2. 9) थक्-प्रत्ययान्तो निपातितः (गो-पा-थक्)' ।

त्यम्—orig. सर्व्वनाम stem is त्यत्—synonym of तत् ।

चारुम्—सर्व्वाङ्गसुन्दरं यथाविध्यनुष्ठीयमानत्वात्—exquisite in every part, being properly performed.--Sāy. 'Fair'—Grfth. 'Pleasant'—Peterson. 'Perfect'—Wils. 'चारु चरतेः'—*cāru* (charming) is dervd. fr. rt. *car* (to be diffused)—Nir. 8. 15. 'चारु रुचेर्विपरीतस्य' *cāru* is dervd. fr. rt. *ruc (to shine)* reversed. Nir. 11. 5. For gram. *see* ऋ० भा० quoted above in our notes.

अध्वरम्—यज्ञम् । 'अध्वरम्' इति यज्ञनाम, 'ध्वरतिः हिंसाकर्म्मा तत्प्रतिषेधः' rt. *dhvar* means to kill; *a-dhvara*, being its contradictory term, means—not killing. Nir. 1. 8. cf. 'अध्वरं हिंसारहितम्, न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति'—*Adhvaraṁ* is free from injury, inasmuch as the demons or other evil spirits cannot injure the sacrifice well-guarded by Agni.—Sāy.'s com. on ṚV. i. 1. 4.

गोपीथाय—गो often means *milk* in the Vedas, here rfs to the soma-juice mixed with milk. For dr. see Sāy.'s addl. notes on the ṚV. stanza, quoted by us. Mg. is सोमपानाय—for drinking soma-juice offered as libation in the sacrifice—Sāy. and Yāska. 'to drink this milk'—*Peterson*. 'To drink the milky draught: milk being mingled with Soma-juice'—*Grfth. Prof. Maxmüller* translates–'for a draught of milk', with the following note—'the libation offered to Agni and the Maruts is said to consist of Soma, but Soma was commonly mixed with milk. The other meaning assigned to गोपीथ is 'protection'. But पीथ has clearly the sense of drinking in सोमपीथ ṚV. i.51.7. and may, therefore, be taken in the same sense in गोपीथ'—Vedic Hymns. Part 1. P. 54.

प्रहूयसे—प्र—ह्वे (आह्वाने, *to call*) pres. pass. voice. 2. sg. 'Thou art invoked, summoned.'

मरुद्भिः—The gods of wind and storm—'the special friends and allies of Indra'. For the characteristic features of the Maruts, *Vide* Macdnll's Vedic Mythology—PP. 77-81. 'मरुतो मितराविणो वा, मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा'—The

called, because they are of measured sound (rt. *ru*), or of measured brilliancy (rt. *ruc*), or they run very much (*mahat*—rt. *dru*)—L. S. Nir. 11. 13.

आ-गहि—dr. rt. गाङ् (गतौ, *to go* 2. Ā.) imp. 2. sg. व्यत्ययेन परस्मैपदं ह्रस्वश्च। आगच्छ, come.—Sāy. explains the formation thus—'गहि—गम्लृ सृप्लृ गतौ लोटः सेर्हिः, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः,' Pāṇ. vi. 4. 37. तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् (Pāṇ. vi. 4. 22.) अतो हेरिति लुक् न भवति।'—com. on ṚV. i.19.3.

अजीगर्त्तवंश्यः शुनःशेप ऋषिः। त्रीणि सामानि,—प्रथमतृतीययोः 'भार्गवं' नाम भृगुश्चर्षिः। द्वितीयं 'वारवन्तीयम्' इन्द्रश्चर्षिः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्निष्टोमयागे विनियोगः।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः।

३ १ २ ३ १ २

सम्राजं तमध्वराणाम्॥ ७ ॥ १७ ॥

अश्वम्। न। त्वा। वारऽवन्तम्। वन्दध्यै। अग्निम्। नमःऽभिः। सम्ऽराजम्। तम्। अध्वराणाम्॥ ७ ॥

भाष्यसारः—अध्वराणां—यज्ञानाम्, सम्राजं स्वामिनं वारवन्तं—बालयुक्तं—स्कन्धकेशरपुच्छलोमादियुक्तम्, अश्वं न—अश्वमिव,—अश्वो यथा केशरपुच्छलोमादिभिः दंश-मशकादीन् परिहरति, हे अग्ने त्वमपि तथा ज्वालाभिरस्मच्छत्रून् परिहरसि—इत्यर्थः। एवम्भूतम् अग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिः, अन्नैर्वा, वन्दध्यै—वन्दितुं प्रवृत्ताः वयमिति शेषः ॥ ७ ॥

With obeisance—or with oblations, we proceed to adore thee, Agni, like a long-haired horse,—the paramount lord of sacrifices.—7.

सा०-भा०। 'अध्वराणां' यज्ञानाम्, 'सम्राजम्' 'तं' सम्राट्स्वरूपं स्वामिनम् 'अग्निम्' त्वाम्, 'नमोभिः स्तुतिभिः' 'वन्दध्यै' वन्दितुं प्रवृत्ताः इति शेषः। अग्नेर्दृष्टान्तः—'वारवन्तं' बालयुक्तम् 'अश्वं न' अश्वमिव। अश्वो यथा बालैर्व्यथकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७। ऋ० स० १मं० २७सू० १ऋ०। ṚV. reads **'सम्राजन्तम्'** (pr. pt. with aff. शतृ) instead of **'सम्राजं तम्'** (two separate words), the SV. text. उ० आर्चि० ८,१,७,१।

अश्वं न—*Vide* : notes on particle न,—in र॰ न—SV. 1. 5.

(क) वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कार्य्यम्—ता० म० ब्रा० ५,३,८।

वारवन्तम्—वारयन्ति आच्छादयन्ति (cover)—इति वाराः (rt. वृञ् caus. घञ्)—वालाः—केशाः hairs. वाराः सन्ति अस्य—स वारवान्। 'Like a long-tailed steed. Agni is likened to a horse, probably on account of his impetuosity. His long flames driven by the wind are compared to the horse's flowing tail'—*Grfth.* Sāyaṇ explains the simile thus:—'scaring away or warding off our enemies with the flames as a horse drives away, with long hairs on the neck and in the tail, the gnats and flies that disturb him' (see com. above). 'For thou dost disperse our enemies like a horse, who brushes off flies with his tail'—*Wils.*

वन्दध्यै—वन्दितुम्—*to adore*,—an instance of Vedic Inf. fr. rt. वदि (अभिवादन-स्तुत्योः—*to salute, to praise*) with aff. अध्यै (तुमर्थे—in the inf. sense). नुम् is added (वदि—वन्द्) by 'इदितोनुम्धातोः' Pāṇ. vii. 1. 58. 'तुमर्थे से-सेनसे०' Pāṇ. iii. 4. 9. The sentence is incomplete without a finite verb ; in order to make it complete प्रवृत्ताः is to be supplied. Hence, 'we proceed to adore'—is the reasonable meaning.

नमोभिः—नमस् (Instr. pl.) *vide* SV. 1. 11 ; 1. 14 ; (1) नमस्कारैः, स्तुतिभिः—with homage ; (2) अन्नैर्वा—with oblations. 'नम इति अन्ननाम'—Ngh. 2. 7.

सम्राजम्—Agni is very often called the Sovereign Lord of sacrifice, as he takes the principal part in it, which can not be performed without him ; *Vide* : Macdnll's Vedic Mythology, Para 35. P. 98.

अध्वराणाम्—For etymology, nirukta etc. *Vide* : notes on अध्वरम्—SV. 1. 16.

काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः(क) 'सामुद्रं' साम, और्ववंश्यो वैधारय ऋषिः(ख) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्न्याह्वाने विनियोगः ।

३ १ २र ३ १ २र
और्वभृगुवच्छुचिमप्नवानवदा हुवे ।

३ १ . २ ३ १ २
अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ८ ॥ १८ ॥

और्वभृगुऽवत् । शुचिम् । अप्नवानऽवत् । आ । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ८ ॥

भाष्यसारः—समुद्रवाससं—समुद्रस्यान्तरधिवसन्तम् वाडवानलरूपेण, वैद्युताग्नि-रूपेण वाऽन्तरिक्षेऽवतिष्ठमानम् , शुचिं समुज्ज्वलम् अग्निम् और्वभृगुवत् और्वभृगुरिव, अप्नवानवत् अप्नवान इव, आ-हुवे अहम् आह्वयामि ॥ ८ ॥

I invoke radiant Agni, dwelling in the sea (or in the sky), like Aurva (the descendant of) Bhṛgu and (like) Apnavāna.—8.

(क) और्वः प्रयोग ऋषिः—सा० ।
(ख) 'और्वस्य'—आ० ब्रा० १, २।

सा०-भा०। 'समुद्रवाससं' समुद्रमध्यवर्त्तिनं वाडवं 'शुचिं' शुद्धम् अग्निम् 'और्वभृगुवत्' यथा और्वभृगुः, 'अप्नवानवत्' यथा अप्नवानस्तथा 'आ-हुवे' अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥

८। ऋ० स० ८म० १०२सू० ४ऋ०।

और्वभृगुवत्—और्वो यो भृगुः (भृगुवंशीयः), स और्वभृगुः, ततः 'तेन तुल्यं' etc. Pāṇ. v. 1. 115. इति वति प्र०। Aurva was the son of Cyavana and the grandson of 'Bhṛgu'—the ancient sage or primeval patriarch. 'और्वो.वै जमदग्निः। जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा, प्रज्वलिताग्नयो वा तैरग्निरभिहुतो भवति' Nir. 7. 24.

Aurva is the subject of a story narrated in Mbh. i, there it is told that the sons of Kṛtavīrya wanted to destroy the descendants of Bhṛgu, even the children in the womb; a woman of the family of Bhṛgu, in order to preserve her embryo, concealed it in her thigh (ūru), hence the child was named Aurva.

Bhṛgu—a sage, regarded as the ancestor of the Bhṛgus,—who were closely connected with Agni, which they find (ṚV. x. 46. 2.) and bring to men (i. 58. 6; 105. 2), and who are mentioned together with the Aṅgirasas, Atharvans, Ṛbhus, (Ngh. v. 5). Bhṛgu's name is enumerated among the Prajāpatis produced from Brahmā's skin and among Saptarṣis (7 sages), he is described as the father of Cyavana.—*Harivaṁśa.* For Bhṛgu's birth see also our notes on *Aṅgiras* SV. 1. 29.

As regards the Bhṛgus and their further connection with Agni, *Vide*: Macdnll's Vedic Mythology, P. 140.

शुचिम्—शुद्धम्, radiant.

अप्नवानवत्—वतिप्र० as in और्वभृगुवत्. Apnavāna: an ancient sage mentioned with the Bhṛgus in ṚV. iv. 7. 1. in connection with Agni.

आ-हुवे—I invoke, I call on. dr. rt. ह्वेञ् (शब्दे, *to call.* 1. u.) pres. 1. sg. व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् (व=उ), ततः उवङादेशः।

समुद्रवाससम्—समुद्रे वासः यस्य तम्—'dwelling in the sea.'—Sāy. 'Robed with sea i.e. surrounded, in the form of lightning, by the firmament or the sea of air—*Grfth.* समुद्र is also a synonym of अन्तरिक्ष Ngh. 1. 3. dr. सम्-उन्द् (क्लेदने, *to moisten*) with aff. रक्—'स्फायितञ्चि०' uṇ. ii. 13.

मेधातिथिऋ॑षिः(क)। 'असङ्गं' साम, अग्निर्ऋषिः(ख)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातःसवनेऽग्निसन्दीपने विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः।

३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ ९ ॥ १९ ॥

(क) प्रयोगः ऋषिः—Sāy. Grfth follows Sāyaṇa in ascribing this *Ṛk* to Prayoga.

(ख) अस्येव—आ० ब्रा० १, ३।

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यः । अग्निम् । इन्धे । विवस्वऽभिः ॥ ९ ॥

भाष्यसारः—**मर्त्यः—मनुष्यः यजमानः, अग्निम् इन्धानः प्रज्वलयन्, मनसा हार्दिकश्रद्धया धियं कर्म यज्ञादिकम्, सचेत भजेत कुर्वीत, विवस्वभिः—ऋत्विग्भिश्च अग्निम् इन्धे प्रज्वलयति ॥ ६ ॥**

The mortal (i.e. sacrificer) kindling Agni, duly attends or observes the holy ceremony with heart (i.e. hearty devotion) and keeps Agni burning, with the priests.—9.

सा०-भा० । मर्त्यः मनुष्योऽग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव श्रद्धधानः धियं कर्म सचेत काले भजेत । विवस्वभिः ऋत्विग्भिश्च अग्निम् एव इन्धे प्रज्वलयति ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ८ म० १०२ सू० २२ ऋ० । RV reads इंधे instead of इन्धे ।

इन्धान:—fr. rt. इन्ध् (*to kindle*). pr. pt.—'while enkindling Agni with fuel'.

मनसा—with heart, i. e. with devotion.

धियम्—कर्म, यज्ञादिकम्—ceremony.—Sāy. after Ngh. 2. 1. 'the song'.—*Grfth.* for dr. *vide* SV. 1. 14.

सचेत—rt. सच् (सेवने, *to attend* 1. Ā.), pot. (विधिलिङ्) 3. sg.—should attend in time. pot. used here for pres. as in धियो यो नः प्रचोदयात् in the famous *Gāyatrī* Mantra.

इन्धे—3. sg. enkindles.—West. scholars have taken it to mean 'I kindle', I. sg.

विवस्वभिः—for etymology *vide* : notes on SV. 1. 10. द् is elided by व्यत्यय or Vedic anomaly. So the form is विवस्वभि: instead of विवस्वद्भि: ।—with the priests—Sāy. As to how this word may mean 'a priest' *vide* : notes on देवेभि: SV. 1. 2. Grfth—translates it as 'till he glows' and comments—'used, in the 'adverbial sense,' this is simply absurd. Stevenson's translation seems to be rather rational—'with offerings dispelling darkness'. He has apparently adopted vivaraṇa's explanation, e.g. 'तमसां विवासयितृभिर्हविभि: ।'

काण्वो वत्स ऋषिः । 'निधनकामं' साम, प्रजापतिश्चर्षिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । वीर्य्यप्राप्तयेऽग्निस्तुतौ विनियोगः(ख) ।

२उ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्

३ २उ ३ १ २ ३ २

परो यदिध्यते दिवि ॥ १० ॥ २० ॥

(क) प्रजापतेश्च 'निधनकामम्'—आ० ब्रा० १, ३ ।

(ख) 'निधनवता स्तुवन्ति वीर्यं वै गायत्री वीर्यं निधनं वीर्येणैव तद्वीर्यं संवर्धयति' (समर्द्धयति *Bib. Ind.*) ता० म० ब्रा० ७,३,१३ ।

आत् । इत् । प्रत्नस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । परः ।. यत् । इध्यते । दिवि ॥ १०॥

भाष्यसारः—परो दिवि—द्युलोकस्य उपरि, यत्—यदा, अग्निः सूर्यरूपेण इध्यते दीप्यते, आत् इत्—तदैव, प्रत्नस्य—चिरन्तनस्य रेतसः गन्तुः गमनशीलस्य,—उदकवतो वा सूर्यस्य वासरं—नियामकम्, निवासहेतुभूतं वा, ज्योतिः तेजः, पश्यन्ति—सर्वे जनाः, अथवा वासरं सर्वदिनं व्याप्य उदयात् अस्तपर्य्यन्तं ज्योतिः पश्यन्ति ॥१०॥

When Agni burns above in heaven (in the form of the sun), it is then that all men see the glowing lustre of the eternal and ever-moving (sun)—or see the light all day long.—10.

सा०-भा० । 'परो दिवि' दिवः परस्तात् । व्यत्ययेन सप्तमी [पा० ३, ४, ८८], बहृचानां दिवेति तृतीयान्तेन व्यत्ययः । दिवि द्युलोकस्योपरि । 'यद्' यदा अयं वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना 'इध्यते' दीप्यते 'आदित्' अनन्तरमेव 'प्रत्नस्य' चिरन्तनस्य । 'रेतसः' गन्तुः—'री गतिरेषणयोः', अस्मात् 'स्रुरीभ्यां तुड् वे'त्यसुन् तुडागमश्च । यद्वा रेतस इत्युदकनाम—निं० १,१२,१६ । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते। ईदृशंस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः 'वासरं' नियामकम्, निवासहेतुभूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः 'पश्यन्ति' सर्वे जनाः । यद्वा वासरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया—[पा० २, १, २६], कृत्स्नमहः उदयप्रभृत्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' [पा० ८,३,४४] इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

१० । ऋ० स० ८ म० ६ सू० ३० ऋ० । RV. reads दिवा instead of दिवि ।

आत्—(अ०, Indec.) अनन्तरम् then. इत्—(अ०, Indec.) verily.

प्रत्नस्य—प्रशब्दः पुराणवाची ततो 'न'-प्रत्ययः । 'नश्च पुराणे प्रात्' Pāṇ. v. 4. 25. 'प्रत्नमिति पुराणनाम'—Ngh. 3. 29. 'primeval'—*Grfth.*

रेतसः—for. dr. *see* Sāy.'s com. above. rt. री (*to go*)—असुन्, तुट् च uṇ. iv. 202. Ever-moving—rfs to the sun, or (2) रेतस इति उदकनाम—a synonym of water, Ngh. 1. 12 ; here rfs to 'Indra', the god of water, or the rain-god who is here identified with the sun.—Sāy.

प्रत्नस्य रेतसः ज्योतिः—'the light of primeval seed'—*Grfth*; 'the light of the ancient shedder of water' (i. e. Indra, the sun)—*Wils.*

ज्योतिः—dr. rt. द्युत् (दीप्तौ, *to glow*) with aff. इसिन्, द changed to ज uṇ. ii. 110.

वासरम्—dr. rt. वस्—अरः uṇ. iii. 132. Sāy. explains it in three different ways, viz. (1) The light necessary for the convenience of living, i. e. without

which living is impossible ; (2) guiding (नियामकम्) ; (3) Adv. of time :— all day long, from daybreak to sunset.

'वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा'—Days are so called because they are of different courses—cold by night and warm by day, or they are bright, or they pass away.—Nir. 4. 7. शाभ्यां शीतोष्णाभ्यां रात्रिन्दिवमनारतं सरन्ति गच्छन्ति इति वेसराणि सन्ति वासराणि। विशब्दस्य 'वे'भावो 'वा'भावो वा—पृषोदरादित्वात्। सर्त्तेः पचाद्यच्, पा० ३, १, १३४।

इध्यते—rt. इन्ध् pass. voice. pres. 3. sg. is kindled, burns,—here shines.

परो दिवि—दिवः परस्तात्, द्युलोकस्य उपरि। षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन ङी Pāṇ. iii. 4. 88. 'On yonder side of heaven'—*Grfth.*

Prof. Wilson comments—'Indra is identified with the Sun. '*Vāsaram*' as an epithet of *Jyotis*, is variously explained as '*Nirvāsakam*' clothing, enveloping, or '*Nivāsa-hetu-bhūtam*'—the cause of abiding or as an adverbial accusative of time,—'during the day'. The light that lasts throughout the day from sunrise to sunset ; '*retasah*' is also differently explained as (1) गन्तुः—the goer, or (2) उदकवतः—water-having.'

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीया दशतिः।

भार्गवः प्रयोग ऋषिः बार्हस्पत्योऽग्निर्ऋषिर्वा। पञ्च सामानि, तेषां त्रयाणां गेयमानानां सिन्धुक्षित् ऋषिः, सैन्धुक्षितं च साम (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। वृद्धिकामयज्ञेऽग्निस्तुतौ विनियोगः (ख)।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम्।
२ ३ २ ३ १ २
अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥१॥२१॥

अग्निम्। वः। वृधंतम्। अध्वराणाम्। पुरुऽतमम्। अच्छ। नप्त्रे। सहस्ऽवते ॥ १ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विजः वः यूयम्—अध्वराणाम् अहिंस्यानाम् बलिनाम् यज्ञानां वा नप्त्रे बन्धुम्, सहस्वते बलवन्तम्, वृधन्तं शिखाभिर्वर्धमानम्, पुरूतमम् अतिशयेन बहुम् अग्निम् अच्छ अभि गच्छत ॥ १ ॥

(O priests), make up to Agni,—the friend of sacrifices or of the powerful,—(himself) powerful,—waxing (with flames), most magnified or manifold (in forms).—1.

(क) "सैन्धुक्षितानि त्रीणि"—आ० ब्रा० १, ४।

(ख) "अग्निं वो वृधन्तमिति। अवर्धन्त ह्येतद्धि यजमानमेव तथा वर्धयन्ति"। ता० म० ब्रा० १२, १२, १—२।

सा०-भा० । 'अध्वराणां' अहिंस्यानां बलिनाम् । 'नप्त्रे' बन्धुम् । 'सहस्वते' बलवन्तम् । विभक्तिव्यत्ययः—पा० १,४,६८ । 'वृधन्तं' ज्वालाभिर्वर्धमानम् । 'पुरुतमम्' अतिशयेन बहुमग्निम्, हे ऋत्विजः ! 'वः' यूयम् । 'अच्छ' अभि गच्छत ॥ १ ॥

१ । ऋ० सं० ८ मं० १०२ सू० ७ ऋ० । उ० आर्चि० ३,१,२०,१ ।

अच्छा—In Mantra or Saṁhitā Text, the final vowel of an indeclinable (अव्यय) is lengthened. 'निपातस्य च' Pāṇ. vi. 3.136. mg.—अभि (*to*)—अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः—*Accha* is used in the sense of अभि, 'it means to obtain', acc. to Śākapūṇi, Nir. 5. 28.

पुरु—बहुनाम, a synonym of many. Ngh. 3. 1. In Saṁhitā text पुरूतमम् is read with long vowel by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

वः =यूयम्—rfs to the sacrificers or the priests. विभक्तिव्यत्ययः—here वः is used in the sense of १मा instead of २या, ४र्थी and षष्ठी ।

वः वृधन्तम्—(Agni) who prospers you—*Grfth.* वृध् pr. pt. व्यत्ययेन शानच्-स्थाने शतृ प्र० ।

नप्त्रे—न---पत्+तृच् 'नप्तृनेष्टृ'—uṇ. ii. 95. विभक्तिव्यत्ययः—४र्थी in the place of २या—adj. qualifying अग्निम्,—'the friend of sacrifices'—Sāy. 'For powerful kinship'—*Grfth.* He further observes—'I follow Prof. Ludwig in taking '*Naptre*' to be the loc. case of '*Naptram*' with a dative signification. This is untenable. Stevenson translates differently—'that thou mayest strengthen our children.'—this is also absurd.

सहस्वते—सह् (मर्षणे,—to bear) + असुन्—'सर्वधातुभ्योऽसुन्' uṇ. iv. 189.—सहः—बलम् । 'सह इति बलनाम' Ngh. 2. 9. सहस्—मतुप्, मतुपो मस्य वः Pāṇ. viii. 2. 9. सहस्वते—विभक्तिव्यत्ययः—dat. used for accus.—बलवन्तम्—adj. qual. अग्निम् । cf. 'इन्द्रस्य यस्य सहो महि' to Indra whose great power.... RV. x. 50. 1 ; 'एता विश्वा···सूनो सहसः' (O son of strength). RV. X. 50. 6. Agni is often called सहसस्पुत्रः, सहसः सूनुः, सहसो यहुः son or child of strength. Nir. 8. 2. Bṛh D. iii. 64.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । त्रीणि सामानि गेयमानानि । द्वयोरग्निऋषिः, हर इति नाम च (क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । सत्पूर्णफलायतनप्रजालाभे विनियोगः (ख) ।

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ १ २
अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यंसद्विश्वं न्य३त्रिणम् ।
३ १ २ ३ २
अग्निर्नो वंसते रयिम् ॥२॥२२॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यंसत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वंसते । रयिम् ॥ २ ॥

(क) 'तृतीयस्य वामदेव ऋषिर्वामदेव्यमिति नाम च—'अग्नेर्हरसी द्वे इहवद् वामदेव्यं तृतीयम्— आ० ब्रा० १, ४ ।

(ख) 'ये वामदेव्येन स्तुवीत्तिष्ठन्ति ते सतः सदभ्युत्तिष्ठन्ति, पूर्णात् पूर्णमायतनादायतनमन्तरिक्षायतना हि प्रजाः'—ता० म० ब्रा० ४, ८, १३ ।

भाष्यसारः । अग्निः तिग्मेन तीव्रेण शोचिषा तेजसा विश्वं सर्वम्, अत्रिणम् अत्तारम् भक्षकम्—राक्षसादिकम् नियंसत् निहन्तु, अपि च नः अस्मभ्यम् रयिं धनं वंसते ददातु ॥ २ ॥

May Agni consume, with his terrible flame, all the devouring foes. (And) May Agni give us wealth.—2.

सा०-भा० । अयम् 'अग्निः', 'तिग्मेन' तीक्ष्णेन 'शोचिषा' तेजसा । 'विश्वं' सर्वम् । 'अत्रिणम्' अत्तारम् राक्षसादिकम् । 'नियंसत्' निहन्तु । बह्वृचा अनुस्वार-स्थाने आकारं कृत्वा 'यासत्' इति पठन्ति । अपि च 'नः' अस्मभ्यमग्निः 'रयिं' धनं 'वंसते' ददातु ॥ २ ॥

२ । ऋ० सं० ६ म० १६ सू० २८ ऋ० । In the Ṛ̣V. 'यासत्' is read instead of 'यंसत्', and 'वनते' *instead of* 'वंसते' ।

नि-यंसत्—यम् (उपरमे, *to die* 1. p.)—लेट् 3. sg. लेटि सिप्, सिब्बहुलं०—वा०, इतश्च लोपः इ of ति is elided, Pāṇ. iii. 4. 97. May (Agni) put to death—Sāy. ; cast down —*Grfth.*

अत्रिणम्—अद् (भक्षणे, *to eat*) + त्रिनि, 'अर्दस्त्रिनिश्च' uṇ. 4. 68. devourer, demon or Rakṣas.

वंसते—वन् (संभक्तौ, *to give* 8. Ā.) + लेट्, सिप् by सिब्बहुलं० वा० । May Agni give us wealth.

रयिम्—धनम्, wealth. अष्टाविंशतिधननामसु रयिशब्दः पठितः Ngh. 2. 10. cf. "नू च पुरा च सदनं रयीणाम्"---the present and past place of treasures. Ṛ̣V. i. 96. 7. 'वयं स्याम पतयो रयीणाम्'—may we be lords of treasures. x. 121. 10. The word रयि is dervd. fr. rt. रा *to give.*

शोचिषा—तेजसा, with flame. शोचिरिति ज्वलतो नाम Ngh. 1. 17.

गोतमवंश्यो वामदेव ऋषिः । द्वयोः साम्नोः अग्निर्ऋषिः याममिति नाम (क) । गायत्री-च्छन्दः । अग्निर्देवता । अनपजय्यममुष्य लोकस्याधिपत्यप्राप्तौ अग्निस्तुतौ विनियोगः (ख) ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
अग्ने मृड महाँ अस्ययं आ देवयुं जनम् ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
इयेथ बर्हिरासदम् ॥३॥२३॥

(क) 'यामे द्वे'—आ० ब्रा० १, ४ ।

(ख) "यामं भवति । एतेन वै यमोऽनपजय्यममुष्य लोकस्याधिपत्यमाश्नुतानपजय्यममुष्य लोकस्याधिपत्य-मश्नुते यामेन तुष्टुवानः । एतेन वै यमो यमं स्वर्गं लोकमगमयत् स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै स्वर्गात् लोकान्न च्यवते तुष्टुवानः सोमः ।" ता० म० ब्रा० ११।१०।२०, २१, २२ ।

अग्ने । मृड । महान् । असि । अयः । आ । देवयुम् । जनम् । इयेथ । बर्हिः । आऽसदम् ॥३॥

भाष्यसारः । हे अग्ने ! मृड सुखय—अस्मान् इत्यर्थः । त्वं महान् भवसि । अयः स्वयं गच्छन् त्वं देवयुं देवान् आत्मन इच्छन्तं जनं भक्तयजमानमित्यर्थः बर्हिः आसदम् यज्ञे उपवेष्टुम् आ इयेथ आगच्छसि ॥ ३ ॥

O Agni, make us happy, thou art sublime; thou, stirring (thyself), approachest the man, who is devoted to the gods,—to sit on Kuśa grass.—3.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'मृड' अस्मान् सुखय । स त्वं 'महान्' असि प्रभूतो भवसि । यः त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयुम्' देवानां कामयितारं 'जनं' यजमानं 'बर्हिः' दर्भम् आसदम् यज्ञे आसत्तुम् 'आ इयेथ' आगच्छसि ॥३॥

३ । ऋ० सं० ४म० ६ सू० १ ऋ० ।

Instead of 'अयः',—'य ईम्' is read in the RV. where the construction is, according to Sāy.—यस्त्वम् अग्निः ईम्—इमं देवयुमित्यादि ।

मृड—fr. rt. मृड् (सुखने, *to make happy*. 6. u.) Imp. 2. sg. make us happy. 'Be gracious'—*Grfth.*

अयः—(1) rt. इण् (गमने, *to go* 2. u.) with aff. घः—'पुंसि संज्ञायां घः', Pāṇ. iii. 3. 118. एति—गच्छतीति—अयः । or (2) rt. अय् (गतौ 1. Ā.)—अच्—पचाद्यच् । अयते—गतिकर्मा Ngh. 2.14.

देवयुम्—देव + या (प्रापणे) + कुः—uṇ i. 37.—'seeking to reach or come in contact with the gods' or देव—क्यच्—उ । *Vide* the rules 'सुप आत्मनः क्यच्' pāṇ. iii. 1. 8. क्याच्छन्दसि. ib. iii. 2. 170. 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' ib. vii. 4. 35. One who desires the gods i. e. dovout or pious man. 'देवयवः' is read among the synonyms of priests. Ngh. 3. 18. They are so named, as they desire to be with the gods.

आसदम्—आ + सद + कमुल् (in the sense of तुम् or inf.)—to sit.

आ-इयेथ—'आ' is to be taken with इयेथ, आ—इण्—perf. (लिट्) 2. sg ;. perf. is here used in the sense of pres.—'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4.6.

मित्रावरुणवंश्यो वसिष्ठ ऋषिः । राक्षोघ्नं साम, ऋषिश्चाग्निः (क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । स्वस्त्ययनेष्टेः प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्यायां विनियोगः ।

२ ३ १ २र २ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति स्म देव रीषतः ।

१ २ ३ १ २
तपिष्ठैरजरो दह ॥४॥२४॥

(क) 'अग्ने राक्षोघ्ने'—आ० ब्रा० ।

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥४॥

भाष्यसारः । **हे अग्ने, त्वम् अस्मान् अंहसः पापात् रक्ष त्रायस्व । अपि च देव अग्ने अजरः त्वं रिषतः हिंसतः शत्रून् तपिष्ठैः अतिशयतापकैस्तेजोभिः प्रति दह स्म भस्मीकुरु ॥ ४ ॥**

O Agni, deliver us from sin, O glorious one, ever young, consume the injuring (enemies), with thy extremely hot rays—4.

सा०-भा० । हे अग्ने ! त्वं नः अस्मान् 'अंहसः' पापात् 'रक्ष' पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपिच हे 'देव' द्योतमानाऽग्ने ! 'अजरः' जरारहितस्त्वं 'रिषतः' हिंसतः शत्रून् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । 'तपिष्ठैः' अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः 'प्रति दह स्म' भस्मीकुरु । स्मेति सकारस्य संहितायां 'प्रति ष्म' इति षत्वं बह्वृचाः कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं ७म० १५ सू० १३ ऋ० ।

In the R̥V. **'प्रति ष्म'** is read with cerebral ष, instead of **'प्रति स्म'** ।

रक्षा—for रक्ष ; the final अ of a double-vowelled verb is lengthened in the Saṁhitā Text by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

अंहसः abl. sg.—अम् + असुन्—'अमेर्हुक् च' uṇ. 4. 216. अमन्ति प्राप्नुवन्ति दुःखानि अनेन तत् अंहः—पापम् । 'अंहोहन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात्—*aṁhah* is dervd. fr. rt. *han* to injure ---by metathesis, the penultimate forming the initial part (*han—ahn—anh---aṁhah*) Nir. 4.25.—'from sin'—Sāy ; 'from distress'—*Grfth.*

अजरः—नास्ति जरा यस्य—undecaying, ever-young, eternal. Agni is frequently called अमृत, अमर्त्य,—immortal, *vide* : SV. I. 12, 35, 40, 45.

रीषतः—accus. pl. ; dr.—rt. रिष् (हिंसायां, to *injure* 1.p.) pr. pt. In pronunciation in the Mantra text—रि is read with long vowel (री) by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3.137. 'The Injurers,'—Sāy ; 'the enemies'—*Grfth.*

तपिष्ठैः—rt. तप् (सन्तापे, *to heat* 1. u.) अच्—पचाद्यच्, तपति इति तपः । spv. dg. इष्ठन् extremely hot—rfs. to the rays or flames. cf. 'कृणुष्व पाजः······विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः,···' pierce the Rākṣas with the hottest arrows (i. e. which burn most fiercely) R̥V. iv. 4. 1.

प्रति and स्म—*Indecs.*---these two indeclinables have no meaning here,—are only used for the sake of the metre.

भरद्वाज ऋषिः। राक्षोघ्नं साम ऋषिश्चाग्निः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। पूर्ववत् विनियोगः।

१ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
अग्ने युङ्क्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः।
२ ३ १ २ ३ १ २
अरं वहन्त्याशवः ॥५॥२५॥

अग्ने। युङ्क्ष्व। हि। ये। तव। अश्वासः। देव। साधवः। अरम्। वहन्ति। आशवः॥ ५॥

भाष्यसारः। **हे देव अग्ने, ये तव साधवः कर्मपटवः अश्वासः अश्वाः आशवः क्षिप्रगतयः अरम् अलं द्रुतं रथं वहन्ति, तान् अश्वान् युङ्क्ष्व निजरथे योजय॥ ५॥**

O glowing god Agni, yoke (to thy car) thy efficient and swift horses, who carry (thee) quickly—5.

सा०-भा०। हे देव द्योतमान! अग्ने! तानश्वान् 'युङ्क्ष्व' आत्मीये रथे योजय। बह्वृचास्तैत्तिरीयाश्च विकरणप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा 'युक्ष्व' इति पठन्ति। ये तव त्वदीयाः 'साधवः' साधकाः सुशीला वा 'अश्वासः' अश्वाः 'आशवः' क्षिप्रगामिनः 'अरम्' अलं पर्याप्तं त्वदीयं रथं 'वहन्ति'॥ ५॥

५। ऋ० सं० ६म० १६ सू० ४३ ऋ०। उ० आर्चि० ६,२,२,१। यजुः १३,३६।

ṚV. has the reading **'मन्यवे'** instead of **'आशवः'** (swift);—the sense, there, is—'they carry you swiftly to the sacrifice. *Manyave* (stem *manyu.* dat. sg.) meaning *Yajñāya*—to the sacrifice. Grfth. has, here, followed the ṚV. reading, and translates—they carry you like mental wills; this is apparently inaccurate.

'युङ्क्ष्वा'—the final vowel is prolonged by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135. *See* note on 'रक्षा' SV. I. 24. cf. युजिर (योगे, *to join.* 7. u.) Imp. 2. sg. ṚV. and TS. read 'युक्ष्व' instead of 'युङ्क्ष्व' in which case the विकरण 'श्न'---the root युजिर् being of the रुधादि (8) class---is dropped.

'अश्वासः'—अश्वाः, nom. pl. असुगागमः by 'आज्जसेरसुक्' Pāṇ. vii. 1. 50.

'अरम्'—*indec.* अलम्, rapidly.

'आशवः'—*stem* आशु. nom. pl. 'swift'—Sāy. The fleet ones—*Grfth.*

(क) 'अग्नेः राक्षोघ्नं'—आ० ब्रा०।

वसिष्ठ ऋषिः । वैश्वमनसं साम । ऋषिश्च विश्वमनाः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्निन्दूतमितिवत् विनियोगः (ख) ।

१ २ २ १ २ ३ २
नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं धीमहे वयम् ।
२ १ २
सुवीरमग्न आहुत ॥६॥२६॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विश्ऽपते । द्युऽमन्तं । धीमहे । वयम् । सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे नक्ष्य उपास्य, विश्पते प्रजापते, आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत, अग्ने, द्युमन्तं ज्योतिर्मयं सुवीरं शोभनकर्मभिर्ऋत्विग्भिरन्वितं त्वाम् वयं नि-धीमहे वेद्याम् आहवनीयस्थाने स्थापयामः ॥ ६ ॥

O Agni, the lord of men, to be sought (by all), served with oblation or invoked by all, we establish thee, (on the sacrificial altar) —the radiant,—attended by the best workers (i.e. the priests).—6.

सा०-भा० । 'नक्ष्य' उपगन्तव्य ! नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । 'विश्पते' विशाम्पते, 'आहुत' सर्वैर्यजमानैरभिहुत ! हे अग्ने ! 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तं 'सुवीरं' कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं नि-धीमहे निहितवन्तः ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ७म १५ सू० ७ ऋ० ।

ṚV. reads 'देव धीमहि' instead of 'धीमहे वयम्' ।

'नक्ष्य'—*voc.* dr. rt. नक्ष (गतौ, *to go.* 1. p.)--यत्--'whom all must seek'.—*Grfth.* the approachable—*Wils.* नक्षतिर्गतिकर्मा Ngh. 2. 14. to pervade. ib. 2. 18. The word नक्षत्र is dervd. from this rt. *Vide* : notes on नक्षत्र SV. 1. 47.

विश्पते—*voc*—विशां प्रजानां पते ; for विश् in the sense of man, *vide* : notes on विशं विशं SV.1.15. 'सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिम्' Nir. 4. 26. cf. अत्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम्—here I saw the lord of the universe···ṚV. i.164.1.

'नि-धीमहे' = निदधीमहि (धा + लिङ्) व्यत्ययेन अभ्यासलोपः, इस्थाने एकारश्च---the root is not re-doubled as is the case with rts. of cl. 3. and ईमहि is read ईमहे by Vedic anomaly.

'सुवीरम्'—possessed of blessed heroes i. e. devoted worshippers—Say. ; 'rich in valiant men'—*Grifth.* शोभना: वीरा: पुरुषा: ऋत्विज: परिचारकत्वेन सम्बन्धिनो यस्य स सुवीर: तं,—Viv. cf. 'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः'—may we praise loudly, in the sacrifice, with good heroes ṚV. ii. 11. 21. सुवीरा वीरवन्त: कल्याणवीरा: वा—having blessed heroes.—Nir. 1. 7.

(क) "वैश्वमनसं च"—आ० ब्रा० ।
(ख) *See* SV. 1. 3.

वीर (विक्रान्तौ, *to show valour* 10. Ā.) + कः, or (2) अज् (गतौ, *to go*) + रक् un. ii. 13 अज् is changed to 'वी'। 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वागति कर्मणः वीरयतेर्वा *vira* is so named, because he disperses the enemies (वि + ईरयति, fr. rt. ईर् क्षेपे, *to drive away*) or it may be dervd fr. rt. वी (to go) or fr. rt. वीर to be powerful. ---Nir. 1. 7.

आङ्गिरसो विरूप ऋषिः। आर्षेयं साम, अग्निर्ऋषिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्नि-र्देवता। उदीच्यकर्मणि नवग्रहहोमप्रकरणे मङ्गलहोमे विनियोगः(ख)।

२ २ ३ २ ३ २ ३ १२ २२ ३ २ ३ २
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।
३ १ २२
अपां रेतांसि जिन्वति ॥७॥२७॥

अग्नि। मूर्धा। दिवः। ककुत्। पतिः। पृथिव्याः। अयम्। अपाम्। रेतांसि। जिन्वति ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। मूर्धा शिरोवच्छ्रेष्ठः—देवानां प्रधानभूतः, दिवः द्युलोकस्य ककुत् ककुदिव उच्छ्रितः, पृथिव्याः अपां च पतिः। अयम् अग्निः रेतांसि निखिलानि भूतजातानि जिन्वति—प्रीणयति ॥ ७ ॥

This Agni,—the head (of the gods), the hump of heaven, the lord of the earth and waters,—entertains all the animate and inanimate beings.—7.

सा०-भा०। 'मूर्धा' देवानां श्रेष्ठः, 'दिवः' द्युलोकस्य 'ककुत्' उच्छ्रितः 'पृथिव्याः' च 'पतिः' अयम् अग्निः 'अपां रेतांसि' स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि जिन्वति प्रीणयति ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८म० ४४ सू० १६ ऋ०। उ० आर्चि० ७, १, १६, १।

'मूर्धा—Sāyan has taken मूर्धा as a separate epithet meaning 'the head of the gods'. But Grfth connects it as well as 'ककुत्' with दिवः—and means to say—'the head and height of heaven.'

ककुत्—ककुहः महान्—'ककुह इति महन्नाम' Ngh. 3. 3.

पृथिव्याः पतिः—The lord or master of the earth. But it is better to interpret 'पति' as पालक—the protector of the earth, by causing rain.

अपां रेतांसि जिन्वति—'quickeneth the waters' seed :—Agni, in the form of lightning, impregnates the watery clouds and so causes the rain to flow—*Grifth* ; this explanation appears to be more plausible. Sāyaṇ has, here, meant 'animate and inanimate beings' by 'अपां रेतांसि' ; this is not supported

---

(क) 'अग्नेरार्षेयम्—आ० ब्रा०।
(ख) छान्दोग्य-मन्त्र-भाष्यम्, २, १२।

by any other authority. He has taken 'जिन्वति' to mean '*pleases*'—from the rt. जिवि (प्रीणने, *to please*)—जिन्वति: प्रीतिकर्मा Nir. 6. 22. But there जिन्वति has also the sense of motion—'जिन्वतिर्गतिकर्मा' Ngh. 2. 14. Nir. 3. 9. So it is fair and proper to mean—'Agni...moves or causes to flow the waters' seed i.e. the rain, which is the source of all waters on the earth.' cf. भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति, दिवं जिन्वन्त्यग्नय:,—clouds entertain the earth, fires the sky.—RV. i. 164. 51.

Guṇa-Viṣṇu comments in Ch.M.bh. 'मूर्धा अत्यन्ततेजोरूपतया प्रधानभूत:। तथा 'दिव.' आकाशस्य 'ककुत्'—भूषणम्। वृष्टिकर्तृकत्वात् 'अपां' जलानां पतिः। अतएव 'पृथिव्या: रेतांसि' बीजानि 'जिन्वति' प्रीणाति सफलीकरोतीत्यर्थ:---Agni is the head i.e. most sublime, being extremely luminous; the ornament of heaven; the lord of waters, being the cause of rain; so gratifies i. e. fructifies the seeds of the earth.'

शुनःशेप ऋषिः। सोम साम ऋषिस्तु नोक्तः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। राज्याधिपत्य-यशोलाभे विनियोगः (ख)।

३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र
इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम्।
१ २ ३ २ ३ १ २
अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥८॥२८॥

इमम्। उ। सु। त्वम्। अस्माकम्। सनिम्। गायत्रम्। नव्यांसम्। अग्ने। देवेषु। प्रवोचः॥ ८॥

भाष्यसारः। हे अग्ने! त्वम् अस्माकम् इमम् अग्रतोऽनुष्ठीयमानम् सनिं हविर्दानम् उ अपि च, नव्यासं नवतरम्, गायत्रं स्तुतिरूपम् वचः, देवेषु देवानाम् पुरतः समीप इत्यर्थः, सु सुष्ठु प्रवोचः—प्रब्रूहि निवेदय॥ ८॥

O Agni, kindly communicate to the gods (about) this our oblation and the latest hymn (prepared for them).—8.

सा०-भा०। हे अग्ने! त्वम् 'अस्माकम्' अस्मत्सम्बन्धिनम्। 'अस्मभ्यम्' इति तैत्तिरीयाः। 'इमम् उ सु' पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि 'सनिं' हविर्दानं 'नव्यासं' नवतरम्। 'नवीयांसम्' इति तैत्तिरीयाः। 'गायत्रं' स्तुतिरूपं वचोऽपि 'देवेषु' देवानाम् अग्रे 'प्रवोचः' प्रब्रूहि॥ ८॥

(क) 'सोम साम'—आ० ब्रा०।

(ख) 'यथा वा इमा अन्या ओषधय एवं सोम आसीत्, स तपोऽतप्यत स एतत् 'सोम साम'ऽपश्यत्, तेन राज्यमाधिपत्यमगच्छत्। यशोऽभवत्, राज्यमाधिपत्यं गच्छति यशो भवति सोम-साम्ना तुष्टुवान:'—ता० म० ब्रा० ११.३.९।

८। ऋ० सं० १ म० २७ सू० ४ ऋ०। उ० आर्चि० ७, १, ४, १।

Sāy's addl. notes in his com. on the RV. verse—ऊ षु 'निपातस्य चे'ति संहितायां दीर्घत्वम् (the final vowel of an indec. is long in Saṁhitā)। 'सुञ' (Pāṇ. viii. 3.107.) इति षत्वम्। नव्यांसम्—नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः (नव com.dg.ईयस्)। वोचः—छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ्अस्तिवक्तीति वच उमागमः पा० ३. १. ५२। 'वच उम्' पा० ७. ४. २०।

ऊ for उ—Ind. = also ; for long vowel in Saṁhitā *see* Sāy's addl. notes above. 'सु' = Ind. सुष्ठु—well, adv. modifiing 'प्रवोचः'।

सनिम्—सन् (षणु दाने, *to give*, *to win*. 8.u.) aff. इन् uṇ iv. 140) = सनि, accus. sg. दानम् offering, here, oblation. Pt. S. Sāmaśrami erroneously refers to the rule 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' Pāṇ. iii. 2. 27. in the formation of this word. SV. *Bib. Ind.* P. 137. गोषाता, गोषणि (the giver of cows), साति are drvd. from this rt (सन्)। cf. अभ्रातेव पुंस एति······सनये धनानाम्······उषा······Uṣā (Dawn)......appears......for the acquisition of wealth. RV. i. 124. 7. *Grifth* meant by this—'good fortune'.

नव्यांसम्—laudable, praiseworthy ; dr. rt. नु (स्तुतौ, *to praise* 2. p.) + अप् (ऋदोरप्, पा० ३.३.५७)—नव—com. dg. ईयस्, ईकारलोपश्छान्दसः। That which is new, is ever praised.

गायत्रम्—rt. गै (*to sing*. 1. p.)—शतृ—गायत्, तं त्रायते (त्रै + कः)—the hymn which guards the singer. 'गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः'—Nir. 1. 8. Durga derives it—स्तुत्यर्थस्य गैधातोः (Ngh. 3. 14.) करणे त्रन्, गायत्यनेनेति गायत्रम्।

प्र वोचः—प्र + वच् (परिभाषणे, *to speak* 2.p.)—लुङ् (Aor)—2. sg ; aug. अ is not placed before the verb in लुङ् by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pāṇ. vi. 4. 76. Aor. is here in imperative sense—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः Pāṇ. iii. 4. 6. *Vide* : extract from Sāy's com. quoted above.

अग्निवंश्यो गोपवन ऋषिः। एकं साम गौपवनम्, गोपवनश्चर्षिः (क)।

१ २ ३ १ २ ३ १र २र
तं त्वा गोपवनो गिरा जनिष्ठदग्ने अङ्गिरः।
१ २ ३ १ २
स पावक श्रुधो हवम् ॥९॥२९॥

तम्। त्वा। गोपवनः। गिरा। जनिष्ठत्। अग्ने। अङ्गिरः। सः। पावकः। श्रुधि। हवम् ॥९॥

(क) 'गौपवनञ्च'—षा० ब्रा०।

भाष्यसारः। हे अग्ने! तं त्वाम् गोपवनः एतन्नामक ऋषिः, गिरा स्तुत्या जनिष्ठत् जनयति। हे अङ्गिरः पावक, सः त्वम्—हवम् आह्वानम् श्रुधि शृणु ॥ ९ ॥

O Agni, 'Gopabana' (the sage) has generated thee, with the song of praise ; O purifier, Angiras (*lit.* going or present everywhere)—listen to (his) invocation.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने! 'तं' 'त्वा' त्वां 'गोपवनः' ऋषिः 'गिरा' स्तुत्या 'जनिष्ठत्' जनयति वर्धयति। स्तूयमाना हि देवता वर्धन्ते। तादृशाऽग्ने 'अङ्गिरः' सर्वत्र गन्तः, अङ्गिरसां पुत्र वा हे 'पावक' शोधक! गोपवनस्य हवम् आह्वानं, 'श्रुधि' शृणु ॥ ९ ॥

९। ऋ० सं० ८ म० ७४ सू० ११ ऋ०।

ṚV. reads 'यं त्वा' instead of 'तं त्वा' and 'चनिष्ठत्' instead of 'जनिष्ठत्'। There the meaning is—'Gopavana has made thee, the best bestower of food (चनिष्ठत्—अतिशयेनान्नप्रदातारमकरोत्--सा०) by prayer.

जनिष्ठत्—अजनिष्ट। rt. जन् *to generate*, Aor. 3 sg. अडभावो वर्णव्यत्ययश्च—aug. अ is not prefixed to the verb, which is the general case with लुङ्; also addition (त्) and alteration of letters (ठ for ट)—peculiar to the Vedas.

अङ्गिरः *voc.*—'अङ्गति' गच्छति इति अगिधातोर्निष्पन्नं पदम्, 'अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च' uṇ. iv. 236. 'अङ्गारेष्वङ्गिराः, अङ्गारा अङ्कना अञ्चनाः'—इति यास्कः, Angiras was born in charcoals, Nir. 3. 17. Durgācārya, in his *Nirukta Vivṛti*, records a story, viz : यजतः प्रजापतेः काञ्चिदभिरूपां वधूमप्सरसो वा पश्यतः सहसा रेतश्चस्कन्द, तामग्नावजुहोत् तस्माद् भृगुः प्रबभूव, ततो भृगुरभवदिति पुराणेष्वाख्यायते। तथा च ब्राह्मे---'देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च। ब्रह्मणोऽप्सरसो दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हिचित्। तत् प्रतीक्ष्य समर्थेन स जुहाव विभावसौ। ततो भृगुः समभवदङ्गारेष्वङ्गिरास्तथा' ॥ the legend is that Prajāpati took his own seminal fluid, and sacrificed. From the blazing fire, Bhṛgu was born and *Angiras* rose from the ashes. "ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृव्याख्यानोपाख्याने समामनन्ति—ये अङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति, तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम्।"---the sage *Angiras* sprang from the burning charcoal, which is identical with fire (Agni), thus Agni, in the form of live coal, being the origin of him is called after him and has got the epithet *Angiras.*—Sāy.'s com. on ṚV. i. 1. 6.

पावक *voc.*—पूञ् + ण्वुल् (अक) Pāṇ. iii. 1. 133. sanctifier, purifier ; 'refulgent' —*Grfth.*

हवम्—हु or ह्वे + अप्—call, invocation.

श्रुधि—rt. श्रु imp 2. sg. हि is changed to धि by 'श्रु-शृणु-पृ-कृ-वृभ्यश्छन्दसि' Pāṇ. vi. 4. 102. शप् is added by 'व्यत्ययो बहुलम् ib. iii. 1. 85. शप् drops by बहुलं छन्दसि ii. 4. 73.—काशिका। In Saṁhitā Text 'श्रुधी'—the final इ has been lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

—

गौतमो वामदेव ऋषिः। एकं सूर्य-साम, वसुरोचिः सूर्यवर्चा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। पशुपर्यग्निकरणे, प्रातरनुवाके आग्नेयक्रतोराग्निमरुते विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्।
२ ३ १ २ ३ १ २
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥१०॥३०॥

परि। वाजऽपतिः। कविः। अग्निः। हव्यानि। अक्रमीत्। दधत्। रत्नानि। दाशुषे ॥१०॥

भाष्यसारः। वाजपतिः अन्नपतिः, कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा, अग्निः दाशुषे हवि-र्दत्तवते यजमानाय, रत्नानि—रमणीयानि धनानि, दधत्—प्रयच्छन्, हव्यानि पर्यक्रमीत् व्याप्नोति साकल्येनाङ्गीकरोति ॥ १० ॥

Agni,—the lord of food or strength, wise (or having insight into things beyond senses), holding out the best riches to the offerer of oblations i.e. the sacrificer;—accepts, in full, the offerings (for conveyance to the gods).—10.

सा०-भा०। 'वाजपतिः' वाजानामन्नानां पतिः पालकः। "'परि वाजपतिः कवि'रित्येष हि वाजानां पति"रिति ब्राह्मणम्—ऐ० ब्रा० २-५। 'कविः' क्रान्तदर्शी मेधावी वा। 'दाशुषे' हवि-र्दत्तवते यजमानाय 'रत्नानि' रमणीयानि धनानि 'दधत्' प्रयच्छन् 'अग्निः' 'हव्यानि' हवींषि 'पर्यक्रमीत्' परि-क्रामति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०। ऋ० स० ४ म० १५ सू ३ ऋ०।

'वाज-पतिः'—'वज्यते निगम्यते सर्वैरिति वाजोऽन्नम्', it is sought by all. वज् (गतौ, *to go*)—घञ्। कुत्वप्रतिषेधः (ज is not changed to ग) Pāṇ. vii. 3. 60. 'वाज इत्यन्ननाम' Ngh. 2. 7. or fr. rt. वज्, *to be strong*. वाजयतीति वाजः—*Vāja* means food, because it strengthens. 'The lord of strength'—*Grfth.*

'कविः'—rt. कु (शब्दे, *to sound*)—इ uṇ. 4. 139.—मेधावी, wise—Ngh. 3. 15.—'The sage'—*Grfth.* 'कविर्मेधावी क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा'—*Kavi* (wise) is so called because his presence is desired (rt. *Kam*)—L. S. (This is apparently an inaccurate rendering, based on no authority);—having insight or knowledge of things beyond the reach of senses or it is dervd. fr. rt. *Kav* (to praise). Nir. 12. 13. cf. विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः—the wise one puts on all forms. RV. V. 81. 2. VS. 12. 3.

'दाशुषे'—*stem* दाश्वस् dat. sg. dr. rt. दाशृ (दाने, *to give*) with aff. क्वसु—anomalously formed. 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' Pāṇ. vi. 1. 12. चक्षिलम्, चनिट्त्वञ्च।—The sacrificer or the offerer of oblation, चतुर्थ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० ६।४।१३१)।

'रत्नानि'—'रत्नमिति धननाम'—Ngh. 2. 10. rt. रम्+णिच्+न, 'रमेस्त च' un. iii. 14. म of the rt. changed to त। रमयति हर्षयतीति रत्नम्; wealth is called *ratna*, because it gladdens.

'पर्य्यक्रमीत्'—occupies, fully feasts upon परि—rt. क्रम्—*aor.* 3. sg.—in pres. sense. 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4.6.

काण्वः प्रस्कण्व ऋषिः। एकं सूर्य-साम, वह्निरोचिः सूर्यवर्च्चा वा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः। सूर्यो देवता। आश्विनशस्त्रे सौर्यक्रतौ सूर्योपस्थाने च विनियोगः।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः।
३ १र २र ३ १ २
दृशे विश्वाय सूर्यम्॥११॥३१॥

उत्। ऊम्इति। त्यम्। जातऽवेदसम्। देवम्। वहन्ति। केतवः। दृशे। विश्वाय। सूर्यम्॥११॥

भाष्यसारः। **केतवः—प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः सूर्यरश्मयो वा, त्यं—तं प्रसिद्धम्, जातवेदसम् देवं सूर्यम्, विश्वाय—निखिलभूतानां कृते, दृशे—द्रष्टुं सन्दर्शनार्थं,—यथा सर्वे जनाः पश्येयुः तथा—उद्वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति इत्यर्थः॥ ११॥**

His harbingers (the horses or the rays) carry the resplendent sun overhead,—who knows all the living beings,—that all may have him in sight.—11.

सा०-भा०। इयं सौरी। आग्नेयसमाख्यानं छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् प्राणभृत उपदधातीतिवच्च द्रष्टव्यम्। 'केतवः' प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः 'सूर्यम्' सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् उद्वहन्ति, ऊर्ध्वं वहन्ति। 'उ' इति पादपूरणः। उक्तञ्च—'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति'—नि० १,९। किमर्थम्? 'विश्वाय' विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय 'दृशे' द्रष्टुम्। यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः। कीदृशं सूर्यम्? 'त्यं' तं प्रसिद्धम्, 'जातवेदसं' जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा, 'देवं' द्योतमानम्। अत्र निरुक्तम्—'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां सन्दर्शनाय सूर्यम्' इति—नि० १२,१५॥ ११॥

११। ऋ० स० १म० ५० सू० १ ऋ०।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the RV. mantra—जातवेदसं—जातानि वेत्तीति जातवेदाः। असुन्। 'दृशे'—'दृशे विख्ये च' पा० ३.४.११. तुमर्थे निपातितः। 'सूर्यम्'—राजसूय-सूर्यादिना षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः।

'उ'—*Indec.* has no sense, only used to fill up the metrical deficit (पादपूरणे)। Sāy. has quoted from Nir. 1. 9. in support of his statement. It means—in metrical verses, कम्, ईम्, इत्, उ have generally no meaning but are used in पादपूरण।

'जातवेदसम्'—जात—विद्+असुन्। "जातवेदाः कस्मात्? जातानि वेद; जातानि वैनं विदुः; जाते जाते विद्यत इति वा,—जातवित्तो वा";—he who knows all created beings, is known to all beings, or pervades every being etc. Nir. 7. 19. As to the word वेदस् in the sense of wealth, *vide* : notes on विश्ववेदसम्, SV. 1. 3. and वेदम् ib. 1. 5.

'त्यम्'—pron. 'त्यत्' masc. accus. sg. *Vide* note on 1. 16.

'केतवः'—rt. चाय् (निशामने, *to note, to observe*, 1. u.) with aff. तु, चायस्थाने 'की'-भावः uṇ. 1. 74.—केतुः, nom. pl.—heralds, harbingers : *refers to* the rays that announce the sun's rise.

'विश्वाय'—dat. sg. for विश्वस्मै; see Sāy.'s addl. notes quoted above. व्यत्ययेन असर्वनामता—not declined like pron. Guṇ. takes विश्वाय for विश्वस्य (षष्ठ्यर्थे चतुर्थी) and connects with दृशे, mg. विश्वस्य दर्शनाय, विश्वप्रकाशनाय—Ch.M.bh. 5. 13. 'दृशे'—*see* Sāy.'s addl. notes quoted above, also note on SV. 1. 10. rt. दृश्—aff. के (तुमर्थे) by 'दृशे विख्ये च' Pāṇ. iii. 4. 11.

'सूर्यम्'—The sun, here, is identified with Agni; dr. rt. सृ *to go* or सू *to send*—क्यप्, 'राजसूयसूर्य॰' Pāṇ. iii. 1. 114. निपातनात् साधुः। सूर्यः सर्त्तेर्वा, सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा—*Sūrya* is dervd fr *Sṛ* to move, fr *Sū* to impel, or fr. *svīr* to promote well. Nir. 12. 14. cf. Bṛh. D. vii. 128. 'सूर्यः सर्वति भूतेषु, सुवीरयति तानि वा, again Patañjali's Mahābhāṣya. vol II. P. 86. 'सूसर्तिभ्यां सर्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः। सरणात्, सुवतेर्वा कर्मणीति सूर्यः।

काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः। कावं साम, वसुरोचिर्ऋषिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। अभिलषितलोकप्राप्तौ विनियोगः (ख)।

३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ २
कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे।
३ १ २ ३ १ २
देवममीवचातनम् ॥१२॥३२॥

कविम्। अग्निम्। उप। स्तुहि। सत्यऽधर्माणम्। अध्वरे। देवम्। अमीवऽचातनम् ॥१२॥

भाष्यसारः। **हे स्तोतृ-गण! अध्वरे—यज्ञे, कविं—मेधाविनम्, सत्यधर्माणम्—सत्यस्वरूपम्, देवम् अमीव-चातनम्—अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा नाशकम्, अग्निम् उप-स्तुहि—उपेत्य स्तुतिं कुरु ॥१२॥**

(क) 'कावश्च वसुरोचिषः'—आ० ब्रा०।
(ख) 'कावं भवति लोकविन्दु साम, विन्दते लोकं कावेन तुष्टुवानः'—ता० म० ब्रा० ११।५।२४, २५।

(O singers)—glorify, in the sacrifice,—Agni, the wise, resplendent,—ever true to his law, the destroyer of all diseases or the injuring enemies.—12.

सा०-भा०। हे स्तोतृ-सङ्घ! 'अध्वरे' क्रतौ 'अग्निम्' 'उप-स्तुहि' उपेत्य स्तुतिं कुरु। कीदृशम्? 'कविं' मेधाविनं 'सत्यधर्माणम्' सत्यवचनरूपेण धर्मेणोपेतं 'देवं' द्योतमानम् 'अमीव-चातनम्' अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकम्॥ १२॥

१२। ऋ० सं १ म० १२ सू० ७ ऋ०।

Say's addl. notes in his com. on the RV. Mantra rfd. to above—'सत्य धर्मो यस्येति सत्यधर्म्मा 'धर्मादनिच् केवलात्' पा० ५।४।१२४ इत्यनिच् समासान्तः। अमीव-शब्दोऽम रोग इत्यस्मात्—'शेव-यह्व-जिह्वा-ग्रीवाप्वामीवाः' उ० १।१५४ इति वन्-प्रत्यये ईडागमो निपातितः (rt. अम्—aff. वन्)। चातनं—चते चदे याचने इत्यस्माद्धिंसार्थात् णिजन्तात् नन्द्यादित्वात् ल्युः पा० ३।१।१३४; अनादेशः पा० ७।१।१। णेरनिटीति णिलोपः। अमीवानां चातनमिति समासः।'

'कविम्'—See note on SV. 1. 30.

'सत्यधर्म्माणम्'—accus. sg.—an epithet referring to Agni; for gram. *see* Say.'s addl. notes; Agni is so called. as he is true in rewarding the worshippers. *Vide* also the verse SV. 1.42. where Agni is called ऋतः (true).

'अमीव-चातनम्'—rt. अम् (रोगे, *to ail* 3. u. *Vide*: notes on अमः SV. 1. 11.)—with aff. वन् un. 1. 154. For dr. see Say.'s addl. notes above. चातनम्—rt. चत्—णिच् ल्यु (अन)—णेर्लोपः, Pāṇ. vi. 4.51. अमीवं रोगं चातयति नाशयति इति,—one who removes or cures all diseases.

अम्बरीषनृपतेः पुत्रः 'सिन्धुद्वीप'स्त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा वा ऋषिः, त्रित आप्त्यो वा। द्वे सामनी, काशीते कापोते, वासुमन्दे वा नाम। सूर्यवर्चाः पारावतः पुत्रो वसुरोचिः काशीतः कापोतः वसुमन्दो वा ऋषिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। आपो देवताः। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः। पुनश्च उदीच्यकर्मणि ग्रह-होमप्रकरणे शनैश्चरस्य होमे, स्नानप्रकरणे मार्जने, श्राद्धप्रकरणे पवित्रासेचने च विनियोगः(ख)।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शं नो देवीरभिष्टये शं नो भवन्तु पीतये।
२उ ३ १ २
शंयोरभिस्रवन्तु नः ॥१३॥३३॥

(क) 'सूर्यवर्चसः सामनी द्वे, वसुरोचिषो वा, पारावते, काशीते वा कापोते वा वासुमन्दे वा'—आ० ब्रा०।

(ख) छा०म०भा०—२, १६, ६, १९, ४८; ८, २२।

शम्। नः। देवीः। अभिष्टये। शम्। नः। भवन्तु। पीतये।
शंऽयोः। अभि। स्रवन्तु। नः ॥१३॥

भाष्यसारः। देवीः—देव्यः आपः, अस्माकम् अभिष्टये—यज्ञाय, शं—सुखकरा भवन्तु। अपि च अस्माकं पीतये—पानाय, शं—सुखकरा भवन्तु, तथा शं—रोगाणां प्रशमनं, योः यावनम्—रोगाणां शरीरात् पृथक्-करणम् अपनोदनं च कुर्वन्तु, आरोग्यं विधाय शान्तिं विदधतु, अपि च अस्माकम् अभि—उपरि, स्रवन्तु—सिञ्चन्तु ॥ १३ ॥

May the deities—(the waters) be gracious for our sacrifice, be gracious for our drinking,—be sprinkled on us to our health and happiness.—13.

सा०-भा०। 'नः' अस्माकं पापाऽपनोदद्वारेण 'शं' सुखं भवन्तु। 'देवीः' देव्यः आपः 'अभिष्टये' अस्मद्यज्ञाय भवन्तु यज्ञाङ्गभावाय च भवन्तु इत्यर्थः। अपि च न अस्मत्सम्बन्धिने 'पीतये' पानाय च 'शं' सुखं भवन्तु। तथा—'शंयोः' उत्पन्नानां रोगाणां शमनम्, यावनम् अनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु। अपि च 'नः' अस्माकम् 'अभि' उपरि 'स्रवन्तु' शुद्ध्यर्थं सिञ्चन्तु ॥ १३ ॥

१३। ऋ० सं० १० म० ६ सू० ४ ऋ०। ṚV. reads 'आपो भवन्तु' instead of शन्नो भवन्तु।

Guṇa-viṣṇu explains this verse somewhat differently, viz.—'देवीः' देव्यः स्तुत्यादिविषयाः, आपः 'अभिष्टये' उपचयार्थं, 'पीतये' पानाय च, 'नः' अस्माकम्, 'शं' कल्याणी भवन्तु, किञ्च, 'शंयोः' कल्याणयोगाय च भवन्तु'—may the waters, worthy of praise or worship,—be full of blessings,—for our drink, for our growth or prosperity and for general welfare.—Ch.M.Bh. 2. 16.

'देवीः'—for देव्यः, rfs to the deified Waters, the deities to whom the original hymn is addressed. 'वा छन्दसि' (Pāṇ. vi. 1. 106.) इति जसि दीर्घस्वरस्य पूर्व-सवर्णो वा, पक्षे देव्यः।

'अभिष्टये'—अभि—rt. यज् (to sacrifice)—भावे क्ति = अभि+इष्टि, शकन्ध्वादित्वात् सवर्णदीर्घाभावः। इष्टिरिति यज्ञनाम—Ngh. 3. 17 or, it may be dervd as अभि—श्वि (शब्द-सङ्घातयोः *to speak or to swell*)—क्विप्, 'स्नः प्रपूर्वस्य' (पा० ६।१।२३) इति योगविभागात् सम्प्रसारणम् = अभिष्टि, ४र्थी तादर्थ्ये, mg.—उपचयार्थम्—**गुण०** छा०म०भा० २।१६। '*to lend us help*'—*Grfth.* For the word अभिष्टि cf. 'मिताय पश्च येमिरे जनाः अभिष्टिशवसे' ṚV. iii. 59.8. Sāy. derives it, there, fr. rt. इष्+क्तिन्, by 'मन्त्रे वृषेष०' Pāṇ. iii. 3.96. अभिष्टि, elsewhere, means desired object cf. शतेन नो अभिष्टिभिः···(addressed to Vāyu).—Come with hundred-fold desired objects. ṚV. iv. 46. 2.

'शम्' (अव्ययम्) 'शमिति सुखनाम'—Nir. 3. 13.
'पीतये' = पा० (*to drink*) क्तिन्—आ-स्थाने ई—Pāṇ. vi. 4 66.

'शंयोः'—शं + युम्, by 'कंशंभ्याम्' (पा० ५।२।१३८) षष्ठी चतुर्थ्यर्थे,—कल्याणयोगाय,—for welfare—Guṇ. Ch.M.bh. 'शंयुः—सुखंयुः',—coming-in of peace or bliss, Nir. 4. 21; also शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्—removal of diseases and elimination of fears or dangers. *ibid*. cf. 'अथा नः शंयोररपो दधात—now bestow on us bliss and sinlessness. ṚV. X. 15. 4; Vs. 19. 55.

कविपुत्र उशना ऋषिः । द्वे सामनी मनाज्यमिति नाम, आङ्गिरसोगौतम विगौतमो वा (क)। गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आग्नेयक्रतोराश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१ २ ३ १र २र ३ १ २
कस्य नूनं परीणसि धियो जिन्वसि सत्पते ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
गोषाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥ ३४ ॥

कस्य । नूनम् । परीणसि । धियः । जिन्वसि । सत्पते । गोषाता । यस्य । ते । गिरः ॥ १४ ॥

भाष्यसारः । **हे सतां पालक अग्ने, यस्य तव गिरः—स्तुतयः, गोषाता—गोषातौ गवां लाभे भवन्ति । स त्वम् नूनम्—इदानीं, कस्य—कीदृशस्य जनस्य, परीणसि—परीणसः—बह्वीः, धियः—कर्माणि, जिन्वसि—प्रीणयसि ॥ १४ ॥**

O lord of the good,—prayers to whom are conducive to the gain of cows (cattle),—whose liberal ceremonies dost thou now entertain or with whose sacrificial performances art thou now pleased ?—14.

सा०-भा० । हे 'सत्पते' सतां पते, अग्ने, 'नूनम्' इदानीं 'कस्य' कीदृशस्य जनस्य 'परीणसि' बहूनि 'धियः' कर्माणि 'जिन्वसि' प्रीणयसि । 'यस्य' 'ते' तव सम्बन्धिन्यः 'गिरः' स्तुतयः 'गोषाता' गोषातौ गवां लाभे भवन्तु खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि ? अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्त्तते । यद्वा हे अग्ने, त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि ? न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥ १४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१४ । ऋ० सं० ८ म० ८४ सू० ७ ऋ० । ṚV. reads **'परीणसः'** instead of **'परीणसि'** and **'दम्पते'** (the lord of the house) instead of **सत्पते ।**

'परीणसि'—व्यत्ययेन २या-स्थाने ७मी, परीणसेति बहुनाम Ngh. 3. 1. here means abundant or liberal.

(क) । 'गोराङ्गिरसस्य सामनी द्वे गौतमस्य वा मनाज्ये'—आ० ब्रा० ।

'जिन्वसि'—*Vide* note on जिन्वति SV. I. 27.

'गोषाता' loc. sg.—for गोषातौ, *stem* गोषाति ; fr. षण् (संभक्तौ—to distribute. I.), or षणु (दाने to give 8. u.) + क्ति, आकारोऽन्तादेशः—'जनसनखनां सन्-झलोः' Pāṇ. vi. 4. 42. —सातिः दानम् । गवां सातिः—गोषातिः, (स *becomes* ष) by 'सनोतेरनः' Pāṇ. viii. 3. 108. गोषाती इति ७मीविभक्ति-स्थाने 'सुपां सुलुक्०' पा० ७।१।३९ इति डा । For the rt. *vide* : notes on सनिम् SV. I. 28.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे चतुर्थी दशतिः ।

बार्हस्पत्यस्तृणपाणिः शंयुऋषिः । चत्वारि सामानि । द्वे सामनी भरद्वाजस्य सम्बन्धिनी 'उपहवौ' एतन्नामके, तृतीयं साम श्नौष्टीगवं श्नुष्टिगुर्नाम ऋषिः, चतुर्थं साम वैश्वानराख्यस्याग्नेः स्वभूतं यज्ञायज्ञीयं, भरद्वाजस्य ऋषेः सम्बन्धि वा (क) । बृहतीच्छन्दः (ख) । अग्निर्देवता । यज्ञे यज्ञे संस्तुतेऽग्नौ यज्ञस्य प्रतिष्ठायां विनियोगः(ग) ।

२ १ २   २ १ २ ३ १   २   २ १ २
यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।
१   २   २ २ ३ १ २   ३ १ २   ३   २   ३ १र   २र
प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥१॥३५॥

यज्ञा । यज्ञा । वः । अग्नये । गिरा । च । दक्षसे । प्र । प्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे स्तोतारः, वः—यूयम् विभक्तिव्यत्ययः, यज्ञा यज्ञा—यज्ञे यज्ञे, प्रतियज्ञं दक्षसे—प्रवृद्धाय अग्नये, गिरा गिरा—स्तुत्या, संभजत । वयम् अपि अमृतं—मरण-रहितम्, जातवेदसं—जातानां वेदितारम् वा, मित्रं न—सखि-स्वरूपं प्रियम् अग्निम्, प्र प्र पादपूरणे, शंसिषम्—प्रशंसामः ॥ १ ॥

(O praisers)—adore, with songs of praise, mighty Agni, in every sacrifice and let us glorify immortal Agni,—the knower of all the born beings,—like an affectionate friend.—1.

(क) 'भरद्वाजस्योपहवौ द्वौ श्नौष्टीगवं तृतीयमग्नेर्वैश्वानरस्य यज्ञायज्ञीयं भरद्वाजस्य वा'—आ० ब्रा० ।

(ख) । 'बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः'—पि० छ० सू० ३अ० २६सू० । The *Bṛhatī* metre has, in the first half,—two lines each having 8 syllables ; the 3rd pāda or foot has 12 syllables, and 4th pāda has, again, 8 syllables,—altogether 36 syllables (8 + 8 + 12 + 8) in four pādas.

(ग) "यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यग्निर्वै यज्ञो यज्ञ एव तद् यज्ञं प्रतिष्ठापयति"—ता० म० ब्रा० ११।५।१२ ।

सा०-भा० । हे स्तोतारः ! 'वः' यूयं 'यज्ञा यज्ञा' यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु 'दक्षसे' प्रवृद्धाय 'अग्नये' 'गिरा गिरा' स्तुतिरूपया वाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । 'च'-शब्दो भिन्नक्रमो 'वः' इत्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत, वयमपि तमग्निं 'प्र प्र शंसिषम्' 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८,१,६) इति प्र-शब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् (पा० ३,४,९८)। छान्दसो लुङ्—प्रशंसामः। कीदृशम् ? 'अमृतं' मरण-रहितम् । 'जातवेदसं' जातानां वेदितारं जात-प्रज्ञानं जात-धनं वा । 'मित्रं न' सखि-भूतमिव प्रियमनुकूलम् । यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः (पा०३,४,९८) । 'अग्नये' इति च कर्मणि चतुर्थी—'क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् । च-शब्दश्च णिति निपातश्चेदर्थे वर्त्तते । दक्षस इति दक्षेर्वृद्धिकर्मणः अन्तर्भावित-ण्यर्थाल्लटि रूपम् । 'चण्योगान्निपातैर्यद्दयदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः । तत्रायमर्थः—हे स्तोतस्त्वं यज्ञे इममग्निं गिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत्, वयमपि अमृतत्वादि-गुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

१ । ऋ० स० ६म० ४८ सू० १ऋ० । उ० आर्चि० १, १, २०, १ ।

'यज्ञा यज्ञा'—यज्ञे यज्ञे, 'सुपां सुलुक्' पा ७।१।३९ इति ७मी-विभक्तिस्थाने डाऽऽदेशः । वीप्सायाम् द्वित्वम् by 'नित्यवीप्सयोः' Pāṇ. viii. 1. 4.

'वः'—यूयम् *vide* note on SV. 1. 21.

'दक्षसे'—दक्ष् (वृद्धौ, *to rise*) + असुन् = दक्षस्, dat. sg. 'दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः' Nir. 1. 7. to cause to accomplish. दक्षिणा is a derivative of this rt. दक्षो बलनाम Ngh. 2. 9. Sāy. assigns another explanation to this verse, in which case he takes दक्षसे as a finite verb, in pres. tense. 2. sg. instead of as an epithet of अग्नये ; the mg. in that case, is—'O worshipper, if thou dost magnify i. e. kindle (दक्षसे—वर्धयसि) Agni, then we shall laud him'.

'प्र प्र'—the double use of प्र is for filling up the metrical deficit (see Sāy. above). For double use of प्र, सम्, उप, उद् in making up metrical deficit, *Vide* : examples—प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ । —काशिका ।

'शंसिषम्'—प्रशंसामः, rt. शंस् (स्तुतौ, *to praise*) + लुङ्, (aor.) 1. sg. Singular use in plural sense by व्यत्यय or Vedic anomaly, so also लुङ् (aor.) for लट् (pres.). Pāṇ. iii. 4. 6.

'जातवेदसम्'—*vide*. note on SV. 1. 31.

प्रगाथपुत्रो भर्ग ऋषिः । सामत्रयम्, 'कार्त्तयश'-नामकं 'कार्त्तवेश'-नामकं वा, द्वितीयं नार्मेधं नृमेधो नाम ऋषिस्तत्सम्बन्धि, तृतीयं साम कार्त्तवेशनामकमेव (क) । बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता ।

२ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्यू३त द्वितीयया ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जांपते पाहि चतसृभिर्वसो ॥२॥३६॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया । पाहि गीर्भिः । तिसृभिः । ऊर्जाम्ऽपते । पाहि । चतसृभिः । वसो ॥ २ ॥

भाष्यसारः । हे ऊर्जाम्पते—अन्नस्वामिन् बलाधिपते वा, वसो—धन-स्वरूप, धनप्रद अग्ने ! अस्मान् एकया ऋग्रूपया गिरा, पाहि—रक्ष, द्वितीयया ऋचा—यजुर्लक्षणया गिरा,—पाहि । तिसृभिः गीर्भिः—स्तुतिभिः ऋग्-यजुः-सामलक्षणाभिः, अभिष्टुतः सन् पाहि । चतसृभिः गीर्भि—ऋग्-यजुः-सामाथर्व-लक्षणाभिरिति केचित्, अभिष्टुतस्त्वम् नः अस्मान् पाहि ॥ २ ॥

O Agni, protect us by one (Ṛk or song of praise), protect us by the second ; O lord of might or food, protect us by three hymns, O (source of) wealth, protect us by four-fold prayers.—2.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्मान् 'एकया' ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष । 'उत' अपि च । 'द्वितीयया' ऋचा 'पाहि' पालय । 'तिसृभिः' 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'ऊर्जाम्' अन्नानां बलानां वा हे 'पते' स्वामिन्, तथा 'पाहि' । हे 'वसो !' वासक (निवास-हेतु-भूत) अग्ने ! 'चतसृभिः' गीर्भिः 'पाहि' ॥ २ ॥

२ । ऋ० स० ८म० ६० सू० ९ऋ० । उ० आर्चि० ७, २, ४, १ । यजुः २७, ४३ ।

'एकया'—'ऋचा'—'by one *Rk* or prayer'—Sāy. 'by one song'—*Grfth*, by the Ṛg-veda (according to Viv).

'द्वितीयया'—by the second '*Ṛk*'—prayer or song—Sāy. by the Yajur-Veda (according to Vivaraṇa).

'तिसृभिः'—'by the three songs or hymns'—by the three Vedas—the Ṛg-Veda, Yajur-Veda and Sāma-Veda (according to Viv.).

'चतसृभिः'—'by four hymns or prayers' —by the four Vedas—the Ṛg-Veda, Yajur-Veda, Sāma-Veda and Atharva-Veda. Mahīdhar explains the four as the Ṛk, Yajus, Sāman and Nigada.

(क) 'कार्त्तयशं च कार्त्तवेशं च नार्मेधं च कार्त्तवेशं चैव'—ब्रा० ब्रा० ।

'वसो'—*Voc.*—वसु धननाम—Ngh. 2. 10. वसं आच्छादयति दुःखमिति—वस्+उः, un. 1. 10; here rfs. to 'Agni', who is the source of wealth, so identified with it. *Vide* :- note on 'विश्ववेदसम्' SV. 1. 3. Sāy. explains the word as *Vāsaka* i.e. the cause of living; without Agni, living being impossible (fr. rt. वस् *to live*); giver of dwellings—*Wils.*

ऊर्जाम्पते—*Voc.*—*stem* ऊर्जांपति। rt. ऊर्ज् (बल-प्राणनयोः, *to give strength or to make one live*) + क्विप् = ऊर्क् अन्नम्, ऊर्जयति प्राणयति बलं ददाति इति वा। 'ऊर्गिति अन्ननाम' Ngh. 2. 7. ऊर्जे—अन्नाय Nir. 9. 27. cf. आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन,—ye waters are indeed beneficent, as such yield us food RV. x. 9. 1. also ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्,—the nectarine food consisting of ghee, milk and boiled rice is offered. Ch.M.bh. 8. 48; चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि—she yields food and waters for the four quarters. ib. viii. 100. 10.

बार्हस्पत्यस्तृणपाणिः शंयुर्ऋषिः। द्वे सामनी—भरद्वाजस्य पृश्निनी एतन्नामके (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता।

२ १ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा।
२ १ २   ३ १ २   ३ १ २
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ रेवत्पावक दीदिहि ॥ ३ ॥ ३७॥

बृहत्ऽभिः। अग्ने। अर्चिऽभिः। शुक्रेण। देव। शोचिषा। भरत्ऽवाजे। सम्ऽइधानः। यविष्ठ। रेवत्। पावक। दीदिहि ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। हे देव, यविष्ठ—युवतम, पावक अग्ने! त्वं शुक्रेण—समुज्ज्वलेन, शोचिषा—तेजसा, भरद्वाजे एतन्नामके मुनौ, अन्नस्य विधातरि यजमाने वा—इति केचित्। समिधानः—समिध्यमानः सन्, बृहद्भिः—महद्भिः, अर्चिभिः—शिखाभिः, नः—अस्मदर्थं, रेवत्—धनयुक्तं यथा तथा, दीदिहि—दीप्यस्व ॥ ३ ॥

O glowing, sanctifying, most juvenile Agni, with thy far-reaching flames,—being kindled to 'Bharadvāja' (the sage of that name or the sacrificer who offers food or oblation), shine with bright (pure) effulgence—putting forth riches to us.—3.

सा०-भा०। हे 'देव!' दानादि-गुण-युक्त! 'यविष्ठ' युवतम! 'पावक' शोधक! अग्ने! 'शुक्रेण' निर्मलेन 'शोचिषा' तेजसा 'भरद्वाजे' अस्मद्भ्रातरि 'समिधानः' समिध्यमानस्त्वं 'बृहद्भिः' महद्भिः 'अर्चिभिः' तेजोभिः 'नः' अस्मदर्थं 'रेवत्' धनयुक्तं यथा भवति तथा 'दीदिहि' दीप्यस्व ॥ ३ ॥

(क)। 'भरद्वाजस्य पृश्निनी द्वे—आ० ब्रा०।

३। ऋ० सं० ६ मं० ४८ सू० ७ ऋ०। RV. reads 'रेवच्छुक दीदिहि द्युमत् पावक' instead of 'रेवत् पावक दीदिहि'।

'बृहद्भिः'—rt. बृह् (वृद्धौ) or बृध्+अत्-प्रत्ययः, निपातनात् साधुः—'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत्०' uṇ. ii. 81. बर्हति वर्धते वाऽसौ इति बृहत्=महत्। बृहदिति महतो नामधेयम्, Ngh. 3. 3.

'अर्चिभिः'—अर्च् (पूजायाम्, *to worship* 1. p.)—इसि, 'अर्चिशुचि०' uṇ. 2. 106.—'अर्चिरिति ज्वलतो नाम'—Ngh. 1. 17. Nir. 2. 28.

'शोचिषा'—rt. शुच् *to gleam* 1. u.—aff. इसि, 'अर्चिशुचि०' *Vide* note on SV. 1. 12. and अर्चि above.

'भरद्वाजे'—with regard to sage Bharadvāja, or भरद्वाज may mean यजमान (sacrificer), in that case the derivative sense is—'वाजम् अन्नं (Ngh. 2. 7.) भरति यः'। a sacrificer may be called भरद्वाज, as he offers oblation to gods through Agni.

'यविष्ठ'—*voc.*—यु+कनिन् uṇ. 1. 156.—युवन्, spv. dg. इष्ठन्, युव becomes यव by 'स्थूलदूरयुव०' Pāṇ. vi. 4. 156. Agni is often called अजरः—undecaying (SV. 1.24.), ever young.

'रेवत्'—रयि+मतुप्—रेवत्। रयि-स्थाने 'रे' by 'रयेर्मतौ बहुलम्'—कात्यायनः। मतोर्मस्य वः by छन्दसीरः Pāṇ. viii. 2. 15.

'दीदिहि'—rt. दिव् (*to shine*), imp. (लोट्) हि; शपः श्लुः—बहुलं छन्दसि ii. 4. 76; तुजादीनाम् अभ्यासदीर्घः—Pāṇ. vi. 1. 7.

मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः। एकम् अङ्गिरसः पुत्रस्य उरोः साम (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वं दयन्त गोनाम्॥४॥३८॥

त्वे। अग्ने। सुऽआहुत। प्रियासः। सन्तु। सूरयः। यन्तारः। ये। मघऽवानः। जनानाम्। ऊर्वम्। दयन्त। गोनाम्॥ ४॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, स्वाहुत—सुष्ठु अभिहुत, त्वे—तव, सूरयः—स्तोतारः, ये च मघवानः—धनवन्तः, जनानां—प्राकृतानां मनुष्याणाम्, यन्तारः—नेतारो, गोनां—गवां उर्वं—समूहं, दयन्त (दयन्ते)—ददति वितरन्ति, ते तव प्रियासः प्रियाः भवन्तु॥४॥

O Agni, well served with oblation or well addressed (by the sacrificers), may the singers of thy praise, who are also the rich leaders of men and who distribute multitude of cows as gifts,—be dear to thee.—4.

(क) 'उरोराङ्गिरसस्य साम'—आ० ब्रा०।

सा०-भा० । हे 'अग्ने'! 'स्वाहुत' यजमानैः सुष्ठु आहुत! 'त्वे' तव 'सूरयः' प्रेरकाः स्तोतारः 'प्रियासः' प्रियाः 'सन्तु' भवन्तु। किञ्च, 'ये' 'मघवानः' धनवन्तः 'यन्तारः' प्रदातारः जनानाम् अस्मदीयानाम्—'ऊर्वम्' समूहम् 'गोनां' गवां च ऊर्वं समूहं 'दयन्त' प्रयच्छन्ति, ते च तव प्रियाः सन्तु इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

४। ऋ० स० ७मः १६ सू० ७ ऋ०। ṚV. reads 'ऊर्वान्' instead of 'ऊर्वम्'।

'त्वे' = तव, युष्मत् *gen. sg.* 'सुपां सुलुक्' पा० ७।१।३९ इति विभक्तेः शेभावः।

'स्वाहुत'—*Voc.*—सुष्ठ आहुत। *Vide*: notes on SV. 1. 4; 1. 26. सु+आ+हु or ह्वे+क्त।

'प्रियासः' = प्रियाः—'आज्जसेरसुक्' Pāṇ. vii. 1. 50.

'सूरयः'—rt. सू (प्राणिप्रसवे, *to give birth*)+क्रिः uṇ. 4. 64. 'सूरिरिति स्तोतृनाम' Ngh. 3.16. cf. 'तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः'।

'यन्तारः'—fr. rt. इ. *to go*, —तृच् leaders,—or यम् *to give*,—donors.

'मघवानः'—धनवन्तः, lords of wealth.—rt. मंहि (वृद्धौ, *to increase*) or rt. मंह् *to give* (मंहतेर्दानकर्मणः Nir. 1. 7.)---कः घञर्थे, Vār. iii. 3. 58. पृषोदरादित्वात् हस्य घः। मह्यते दीयते इति मघं—धनम्। मघ+मतुप्। मस्य वः। अष्टाविंशतिधननामसु मघशब्दः पठितः—Ngh. 2. 10.

'जनानाम्'—either to be taken with जनानां यन्तारः or जनानां दयन्ते—in the latter case 6th case is used in connection with दय by अधीगर्थदयेशां कर्मणि। Pāṇ. ii. 3. 52.

'ऊर्वम्—उरु इति बहुनाम Ngh. 3. 1. उरु accus. sg. वा छन्दसीति 'अमि पूर्वः' (पा० ६, १, १०७) इत्यस्यापवादः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामुकारदीर्घः।

'दयन्त'—दयन्ते fr. rt. दय (दाने, *to give* 1. Ā.) pres. 3. pl.

'गोनाम्'—*gen. pl.* the alternative form is गवाम् by 'गोः पादान्ते' Pāṇ. vii. 1. 57.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। द्वे सामनी पौरुमद्गे, गौतमऋषिः आङ्गिरसः पुरुमद्गो वा (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने जरितर्विश्पतिस्तपानो देव रक्षसः।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अप्रोषिवान् गृहपते महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥ ३९

अग्ने। जरितः। विश्पतिः। तपानः। देव। रक्षसः। अप्रोषिऽवान्। गृहऽपते। महान्। असि। दिवः। पायुः। दुरोणऽयुः ॥ ५ ॥

(क) 'गौतमस्य पौरुमद्गे द्वे पुरुमद्गस्य वाङ्गिरसस्य'—भा० ब्रा०।

भाष्यसारः । हे देव जरितः—स्तोतः स्तुत्य अग्ने, विश्पतिः—प्रजापतिः, रक्षसः—रक्षसाम्, तपानः—सन्तापकः असि । हे गृहपते अग्ने, त्वं अप्रोषिवान्—यजमानगृहं न जातु त्यजन्, सततं तत्र स्थितो महान् पूज्यः भवसि । दिवः—द्युलोकस्य, पायुः—पाता रक्षकः । दुरोणयुः दुरोणं—गृहं यजमानगृहमित्यर्थः यौति मिश्रयति—सदा तत्र तिष्ठन् इत्यर्थः—अग्निशालायां स्थापितः असि ॥ ५ ॥

O glowing, laudable Agni, the lord of men, the consumer of the Rakṣasas, the tutelary deity of the homestead (of the sacrificer), the protector of heaven, never leaving but being ever present in the house (of the worshipper),—thou art great or adorable.—5.

सा०-भा० । हे 'अग्ने देव', 'जरितः' स्तोतः, स्तुत्य इत्यर्थः । 'विश्पतिः' प्रजानां पालकः 'रक्षसः' राक्षसानां 'तपानः' सन्तापकः 'असि' । हे 'गृहपते' ! यजमानगृहस्य पालकाग्ने ! त्वम् 'अप्रोषिवान्' यजमानस्य गृहमत्यजन् 'महान्' अतिशयेन पूज्योऽसि । 'दिवः' द्युलोकस्य 'पायुः' पाता । 'दुरोणयुः' यजमानगृहस्य मिश्रयिता सर्वदा वर्त्तमानः इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० स० ८म० ६० सू० १९ ऋ० । ṚV. reads **गृहपतिः** (nom. sg.) instead of **गृहपते** (voc.) the SV. reading ; also **'तपान'** (voc.) instead of **'तपानः'** (nom.).

'जरितः'—*voc.* of जरितृ,—rt. जॄ (वयोहानौ, *to grow old* ; स्तुतौ वा, or *to praise.*) + तृच् —the old are venerable, so it conveys the sense 'स्तुत्यः, laudable—praiseworthy ; 'स्तोतः—स्तुत्य,'—Sāy. and 'praise-singer'—*Grfth.* 'जरिता स्तोतृनाम' Ngh. 3. 16. 'जरते: स्तुतिकर्मणः' *vide* notes on जराबोध SV. 1. 15. cf. 'इन्धान एनं जरते स्वाधीः' while kindling, the man of noble wisdom praises him. ṚV. x. 45. 1. VS. 12. 18.

'विश्पतिः'—*Vide* : note on SV. 26.

'तपानः'—fr. rt. तप् (सन्तापे, *to burn, to torture.*)—Prof. Max Muller's edition of the ṚV. has तेपानः in Mantra text, Pada text and Sāy.'s commentary. It is perhaps a misprint for तपानः ।

'रक्षसः'—gen. sg. जातौ एकवचनम्—singular to denote the whole class.—रक्ष्यते-ऽस्मादिति अपादानवाची, असुन्—Sāy.'s com. on ṚV. i. 35. 10. ; 'रक्षो रक्षितव्यमस्माद् रहसि क्षणोतीति वा, रात्रौ नक्षते इति वा—from him we are to save ourselves (rt. रक्ष्), he attacks (rt. क्षण्) secretly, he roams (rt. नक्ष्) at night. Nir. 4. 18.

अप्रोषिवान्—not gone away, M.W.S.E. Dict. p. 59, col. 3. top. नञ्—प्र + वस् (*to live*) + क्वनिप्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' Pāṇ. iii. 2. 75.

'दिवस्पायुः'—Agni is called the protector or maintainer of heaven, inasmuch as he conveys to the gods the oblations offered by men, thus he protects the divine region.

पायुः—rt. पा (पालने, to protect)—with aff. उण् uṇ. 1. 1. cf. 'भुवनस्य सनता पायुरग्ने' ।

दुरोणयुः—दुरोणं गृहं यौति—मिश्रयति—rt. यु + aff. कु। 'दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः' '*durona* is a synonym of house, they (homes) are difficult to be satisfied (dur + rt. *av* to satisfy) i.e. difficult to be provided for. Nir. 4. 5. cf. 'जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान्'—devoted to the house, welcome guest in dwelling places ; come to this our sacrifice, O wise one. ṚV. v. 4. 5 ; AV. 7.73.9 ; also 'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः' kindled to-day, in the abode of man, O god···thou offerest sacrifice to the gods. ṚV. x. 110. 1 ; AV. 5. 12. 1 ; VS. 29. 25.

काण्वः प्रस्कण्व ऋषिः। द्वे सामनी माण्डवे जमदग्निगोत्रस्य मण्डोरितिनामकऋषेः मण्डोर्वा (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। नवस्तोत्रीयात्मकसन्धिस्तोत्रेण स्तोतुं मध्ये व्युष्टिः स्यादिति शङ्का यद्युदियात् तदाऽग्ने विवस्वदुषस इति प्रगाथेऽग्निदेवत्ये सन्धिना स्तोत्रेण त्रिवृत् स्तोमेन स्तुयुः (ख)। नवग्रह-होमे बुध-होमे विनियोगः (ग)।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥६॥४०॥

अग्ने। विवस्वत्। उषसः। चित्रम्। राधः। अमर्त्य। आ। दाशुषे। जातऽवेदः। वह। त्वम्। अद्य। देवान्। उषःऽबुधः॥ ६॥

भाष्यसारः। हे अमर्त्य जातवेदः अग्ने, उषसः सकाशात्, विवस्वत्—विशिष्टनिवासोपेतम्—ज्योतिर्मयम् वा, चित्रं—विविधम्, राधः—धनम्, दाशुषे—हविर्दत्तवते यजमानाय, आ वह—आनय, किञ्च अद्य उषर्बुधः—उषाकाले प्रबुद्धान् देवान्, आवह॥ ६॥

O immortal, omniscient Agni, bring to the offerer (of oblations) i.e. the sacrificer, from Uṣas (the Deity of the dawn), various, refulgent treasures, with excellent habitable dwellings ; bring (also) hither, to-day, the gods, who awake with the dawn.—6.

सा०-भा०। हे 'अग्ने', त्वम् 'उषसः' उषोदेवतायाः सकाशात् 'राधः' धनं 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय 'आवह' आनीय प्रापय। सोऽग्निर्विशिष्यते।

(क) 'मण्डोर्वामदग्न्यस्य सामनी द्वे माण्डवे वा'—आ० ब्रा०।

(ख) 'अग्ने विवस्वदुषस इति सन्धिना स्तुयुः प्राणा वै त्रिवृत् स्तोमानां प्रतिष्ठा रथन्तरं साम्नां प्राणांश्चैवोपयन्ति प्रतिष्ठाञ्च।'—ता० म० ब्रा० ९,१,४।

(ग) छा० म० भा०, २, १३।

'अमर्त्य' मरणरहित ! हे 'जातवेदः' जातानां वेदितः ! कीदृशं राधः ? 'विवस्वत्' विशिष्टनिवासोपेतम् । 'चित्रं' नानाविधम् । किञ्च 'अद्य' अस्मिन् दिने 'उषर्बुधः', उषःकाले प्रबुद्धान् देवानावह ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० १म० ४४ सू० १ ऋ० । उ० आर्चि० १, १, ६, १ ।

Sāyaṇ's addl. notes in his com. on ṚV. Stanza—जातवेदःशब्दं यास्को व्याचष्टे, जातवेदाः कस्मात्—जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । तस्मात् सर्वान् ऋतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च—नि ७.१९ इति । विवस्वत—विशिष्टनिवासोपेतं विवासनं विवः,—तद्युक्तम् । वस् निवासे । विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत्वम् । 'राधः'—राध संसिद्धौ । राध्नोत्यनेनेति राधो धनम् । करणेऽसुन् । जातवेदः—जातानि वेत्तीति जातवेदाः—असुन् प्रत्ययः । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य च तादृशः ।

'विवस्वत्'—वि वस् (निवासे, *to dwell*) क्विप्—विवस् + मतुप् = together with dwellings Sāy. or from the rt. वस् to shine—refulgent, shining.—*Grfth.*

'राधः'—'राधः' इति धननाम Ngh. 2. 10. fr. rt. राध (संसिद्धौ, to succeed) + असुन् राध्नोति कार्याणि इति राधो धनम् ।

'दाशुषे'—*Vide* : note on SV. 1. 30.

'जातवेदः'—*Vide* : SV. 1. 31. and Sāy.'s addl. notes quoted above.

'वक्ष'—rt. वह् (प्रापणे, to bring), imp. 2. sg. 'द्व्यचोऽतस्तिङः'—पा० ६।३।१३५ इति दीर्घः ।

'अद्य'—सद्यःपरुत्'—पा० ५।३।२२ इति निपातनात् सिद्धम् । ततः 'निपातस्य च' पा० ६।३।१३७ इति दीर्घः । cf. 'अद्या देवा उदिता सूर्यस्य' ।

'उषर्बुधः—waking at dawn, referring to the gods. rt. उष (to render hot)—aff. असि Uṇ. 4. 234. ओषति उष्णीकरोति इति उषः—प्रातःसमयः, उषसि बुध्यन्ते ये इति—उषः + बुध् + क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकारस्य रेफः ।

'उषर्बुधः' is a word esp. applied to 'Agni' (*vide* ṚV. vi. 15. 1.), as Agni is kindled in the early morning ; sometimes the gods collectively receive this epithet, as in this verse. Guṇ., unlike Sāy. has taken the word as an epithet of अग्नि (हे अग्ने त्वम् उषर्बुधः असि—उषसि बुध्यसे, प्रातराहुतिग्रहणाय जागर्षि—इत्यर्थः), instead, of taking it as an adj. qualifying देवान् । **गुणविष्णुः** छा० म० भा० २, १२ ।

देवाँ उषर्बुधः—"दीर्घादटि समानपादे" (पा० ८।३।९) इति संहितायां नकारस्य रुत्वम्, "आतोऽटि नित्यम्" (पा० ८।३।३) इत्यानुनासिक आकारः । रेफस्य यत्वम्, यलोपश्च । cf- महाँ असि SV. 1. 23 ; 1. 39.

बार्हस्पत्यस्तृणपाणिः शंयुऋषिः । 'गाधं' साम । भरद्वाज ऋषिः (क) । बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता ।

१ २३ २ ३ २उ ३ १ २
त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।
३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १र २र
अस्य रायस्त्वमग्नेरथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥७॥४१॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय । अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विद । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । हे वसो—निवासहेतुभूत धन-स्वरूप वा अग्ने, चित्रः—विचित्र-ध्यायनीयो वा त्वम् ऊत्या रक्षया सह, राधांसि—धनानि, अस्मभ्यं चोदय—प्रेरय आनय इत्यर्थः । अस्य रायः—जगति विद्यमानस्य निखिलस्य धनस्य, त्वम् रथीः—नेता प्रेरयिता भवसि । अपि च अस्माकम् तुचे—अपत्याय पुत्राय, गाधं—प्रतिष्ठां, तु—शीघ्रम्, विद—वेत्थ, विधेहि देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

Wondrous Agni (cherished by all)—the source of wealth, (or the prime cause of habitation)—send to us riches, with (proper) protection; thou art the director of all this wealth (spread on the earth); give a permanent social status to our progeny.—7.

सा०-भा० । हे 'वसो' वासक अग्ने, 'चित्रः' दर्शनीयस्त्वम् 'ऊत्या' रक्षया सह 'राधांसि' धनानि 'नः' अस्मभ्यं 'चोदय' प्रेरय । 'अस्य लोके परिदृश्य-मानस्य 'रायः' धनस्य त्वं 'रथीः' 'असि' रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च 'नः' अस्माकं 'तुचे'—अपत्यनामैतत् (नै० २,२,१) अपत्याय अपतनहेतुभूताय पुत्राय 'गाधं' प्रतिष्ठां 'तु' क्षिप्रं 'विद' लम्भय ॥ ७ ॥

७ । ऋ० स० ६ म० ४८ सू० ९ ऋ० । उ० आर्चिच० ८,१,३,१ ।

चित्रः—dr. rt. चायृ (पूजानिशामनयोः, I. u.)—aff. क्रप्, चाय् is changed to चि and त (तुक्) is added. cf. चित्रं देवानामुदगात्—RV. i. 115. 1.

'ऊत्या'—Instr. sg. of the stem. ऊति,—for dr. *vide*: note on SV. 1. 10—with protection,—Sāy., with favouring help—*Grfth.*

'वसो'—*voc.* dr. rt. वस् (आच्छादने, *to cover*) उ:—शृस्वृस्निहि······वसि० uṇ. 1. 10. वसो—आच्छादयति दुःखमिति वसु—धनम्, वसु धननामसु पठितम् Ngh. 2. 10; here rfs. to Agni.

(क) 'भरद्वाजस्य गाधम्'—आ० ब्रा० ।

who is the lord or dispenser of wealth, so identical with it. Wils. translates after Sāy.—giver of dwelling ; *see* note on SV. 1. 36.

राधांसि—riches ; dr. rt. राध् (संसिद्धौ, *to, accomplish*)—aff. असुन्,—राध्नोति कार्य्याणीति । without wealth no work succeeds, it is therefore so called.

'रायः' (stem रै *gen. sg.*)—dr. fr. rt. रा (दाने, *to give.* 2. p.) डैः—'रातेर्डैः' un. 2. 64. 'रायो' धननाम—Ngh. 2. 10.

'रथीः'—dr. रथोऽस्यास्ति = रथ + ई, 'छन्दसीवनिपौ'—वा०,—Charioteer ; here, director or conveyer.

विदा—dr. rt. विद् (लाभे, *to gain*). caus. suppressed. Imp. 2. sg.—लम्भय, प्रापय, देहि—give. The last vowel is long by द्व्यचोऽतस्तिङः Pāṇ. vi. 3. 135.

गाधम्—dr. rt. गाधृ (प्रतिष्ठायाम्, *to stand firmly.* 1. Ā.) + अच् = गाधः—प्रतिष्ठा, यशः—social status,—fame.—Sāy. Rest and safety—*Grfth.* This word is come across in Pāṇ's rule vi. 2. 4.—'गाधलवणयोः प्रमाणे' ; it means firm standing ; the expression अगाधमुदकम् means groundless or unfathomed water.

तुचे—dat. sg. 'तुक् इत्यपत्यनाम' Ngh. 2. 2.

प्रगाथपुत्रो भर्गं ऋषिः (ऋग्वेदीयानुक्रमणिकायां), विरूपऋषिः (सामवेदभाष्ये सायणः) सामद्वयं 'गौतमं' नाम (क) 1 बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातरृतस्कविः ।
१र २र ३ १ २ ३ १ २
त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥८॥४२॥

त्वम् । इत् । सऽप्रथाः । असि । अग्ने । त्रातः । ऋतः । कविः । त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । हे त्रातः—रक्षक अग्ने, ऋतः—सत्यस्वरूपः, कविः—मेधावी प्राज्ञः, त्वम् इत्—एव, सप्रथाः—सर्वत्र प्रथितो भवसि, हे समिधान—समिध्यमान, दीदिवः देदीप्यमानाग्ने ! विप्रासः—विप्राः, वेधसः—यज्ञ-विधातारः—स्तोतारः, त्वाम् आ विवासन्ति—सेवन्ते ॥ ८॥

(क) 'गौतमे द्वे'—आ ब्रा०

O Saviour Agni, ever true and wise, thou art pervading everywhere. O resplendent one, kindled with fuel, the Brāhmin priests wait upon (adore) thee.—8.

सा०-भा० । हे 'अग्ने', 'त्रातः' रक्षक, 'ऋतः' सत्यभूतः 'कविः' क्रान्तप्रज्ञः 'त्वमित्' त्वमेव 'सप्रथाः' सर्वतः पृथुः 'असि' भवसि । हे 'समिधान' समिध्यमान ! हे 'दीदिवः' दीप्ताग्ने, 'त्वां' 'विप्रासः' विप्राः मेधाविनः 'वेधसः' विधातारः स्तोतारः 'आ-विवासन्ति परिचरन्ति ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ८ मं० ६० सू० ५ ऋ० ।

इत्—*Indec.* = एव, assuredly.

सप्रथाः—'सप्रथाः सर्वतः पृथुः', Nir. 6. 7. cf. 'त्वमग्ने सप्रथा असि'—O Agni thou art all-pervading. rt. प्रथ (*to pervade*) असुन् ; वोपसर्जनस्येति सहस्य स-भावः—cf. अभि यो-महिना...मित्रो बभूव सप्रथाः RV. iii. 59. 7 ;—'famed'—*Grfth.*

त्रातः—*voc.* rt. त्रैङ् (पालने, *to protect*) तृच्—protector, 'preserver'—*Grfth.*

ऋतः—'ऋतं सत्यं वा यज्ञं वा' Nir. 4. 19. True, true in law and order,—Sāy. 'Righteous'—*Grfth.* *Vide* notes on 'सत्यधर्माणम्' SV. 32.

कविः—*Vide* note on SV. 1. 30, 32.

समिधान—*voc.* dr. सम + इन्ध् (to kindle) + pr. pt. Pass. व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।

दीदिवः—dr. rt. दिव् *to glow* + क्वसु । द्विर्भावः, अभ्यासस्य दीर्घः 'तुजादीनां दीर्घः Pāṇ. vi. 1. 7. (दीदिव्—वस्) वसोरिट्प्रतिषेधः, 'वस्वेकाजाद्'-Pāṇ. vii. 2. 67. वलोपः (दीदि + वस्) 'लोपोव्योर्वलि' Pāṇ. vi. 1. 66. Radiant, resplendent ; or acc. to Viv. 'दीदिदानं तद् विद्यते यस्य इति मतुपि 'छन्दसीरः' (पा० ८,२,१५) इति वत्वे दीदिवत्, तस्य सम्बोधने 'मतुवसोरुः सम्बुद्धौ छन्दसि' (८,३,१) इति रुत्वे रूपम्' । mg.—दानवत् donor ।

विप्रासः—विप्राः । nom. pl. 'आज्जसेरसुक्' Pāṇ. vii. 1. 50. like 'जनासः' (RV. 2. 12). 'अश्वासः' SV. 1. 25. 'प्रियासः' (SV. 1. 38.) । 'विप्रासो मेधाविनः' Nir. 10. 19. cf. 'यं विप्रास ईळते अध्वरेषु'—whom wise men (priests) adore in sacrifices—RV. x. 30. 4.

वेधसः—dr. from the rt. धा (वि-धाञ् + असि) – वि-धाञ् is changed into वेध, (उ० ४।२२५) = स्तोतारः, singers of praise, worshippers, the priests.—*Sāy.* 'ordainers, arrangers of sacrifice'.—*Grfth.*

आ विवासन्ति—विवासतीति परिचरणकर्मा—to serve, to attend. Ngh. 3. 5. cf. 'राजाना मित्रावरुणा विवाससि' thou attendest Mitra and Varuṇa...RV. x. 64. 5. सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः—let us attend upon Sarasvatī with hymns—ib. vi. 61. 2.

प्रगाथपुत्रो भर्ग ऋषिः (अनुक्रमणिकायां), शुनःशेप ऋषिः (सामवेद-भाष्ये सायणः)। एकं साम 'आयु'र्नाम अग्निर्ऋषिः (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। आयुराख्ये सोमयागे विनियोगः (ख)।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ नो अग्ने वयोवृधं रयिं पावक शंस्यम्।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती सुयशस्तरम्॥६॥४३॥

आ। नः। अग्ने। वयःऽवृधम्। रयिम्। पावक। शंस्यम्। रास्व। च। नः। उपऽमाते। पुरुऽस्पृहम्। सुऽनीती। सुयशःऽतरम्॥ ९॥

भाष्यसार:। हे पावक अग्ने, वयोवृधम्—आयोरन्नस्य च वर्धकम्, शंस्यं प्रशंसनीयम्, रयिं—धनम् अस्मभ्यम् आ हर इति शेषः। हे उपमाते—उप—अस्मत् समीपे माति धनं ददाति यः सः अग्निः, तस्य सम्बोधनम्, अस्मभ्यं सुनीती—सुनीत्या सुमार्गेण धर्म्योपायेन, पुरुस्पृहं—बहुभिः स्पृहणीयं, सुयशस्तरम् अतिशयशोभनकीर्त्ति-धनम्, रास्व—देहि॥ ६॥

O sanctifying Agni, bestow on us commendable wealth extending or prolonging life (or increasing food); O awarder of wealth, give us excellent fame solicited by many, through honest ways.—9.

सा०-भा०। हे 'अग्ने'! 'पावक' शोधक! 'वयोवृधम्' अन्नस्य वर्धकं 'शंस्यं' शंसनीयं स्तूयमानं 'रयिं' धनं 'नः' अस्मभ्यम् आभरेति शेषः। आहृत्य च हे 'उपमाते' उप अस्मत्समीपे माति यो धनमित्युपमातिः, हे तादृश अग्ने, 'नः' अस्मभ्यं 'सुनीती' सुनीत्या शोभन-नयनेन 'पुरुस्पृहं' बहुभिः स्पृहणीयं 'सुयशस्तरम्' अत्यन्त-शोभनं कीर्त्ति-धनं 'रास्व' देहि॥ ६॥

६। ऋ० स० ८म० ६०सू० ११ऋ० RV. has 'स्वयशस्तरम्' instead of 'सुयशस्तरम्' as here.

वयोवृधम्—adj. qual. रयिम्; increasing food or life. 'वयः (food or age) is drvd. from the rt. वी, *vide* note on वीतये SV. 1.1. वय इत्यन्ननाम Ngh. 2.7. वयांसि वर्धयतीति—वृधः क्विप्।—'Strengthening life'—*Grfth.* For वयः in the sense of food,—cf. परिव्रंसमोमना वां वयोऽगात्—RV. vii. 69. 4.

(क) 'अग्नेरायुः'—आं० ब्रा०।

(ख) 'अथैष आयुः। आयुषा वै देवा असुराना युवतायुते भ्रातृव्यं य एवं वेद। स्वर्गकामो यजेत'—ता० म० ब्रा—१६.३.१,२,३।

रयिम्—dr. rt. री (गतौ, *to go* 9.)—इ:, 'भव इ:' uṇ. iv. 139—रियाति गच्छति जनाज्जनमिति रयिर्धनम्, *vide*: note also on SV. 1.22. 'रेतस्' is drvd. from the same rt. *Vide* SV. 1.20. and 1. 27.

रास्वा—Give, bestow on us,—dr. rt. रा *to give*, Imp. 2 sg. rt. रा is naturally परस्मैपदी (राति), here used in आत्मनेपद by व्यत्यय or Vedic deviation from ordinary gram. rules ; the final vowel is lengthened in Mantra Text, by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

पुरु-स्पृहम्—dr. पुरु-स्पृह्+क्विप्—बहुभिः स्पृहणीयम्, 'solicited by many'—Sāy. 'that which many crave'—*Grfth.*

सुनीती—*Instr. sg.* for—सुनीत्या—सुपां सुलुक् Pāṇ. vii. 1.39. पूर्वसवर्णदीर्घः, like सुष्टुती, (for सुष्टुत्या), सहूती (for सहूत्या—RV. ii. 33.4.) etc.

उपमाते *voc*—stem उपमाति—mg.—'assigning or granting wealth. Name of Agni. fr. उप—rt.मन्—M.W's S.E.Dict. p. 203, col.3. Thou art near and dispenser of wealth ; or acc. to Viv. उपमातिः means निर्माता, creator—fr. rt. मा, from which निर्माण is dervd.

काण्वः सौभरिर्ऋषिः। सामचतुष्टयम्, द्वे हरसी अग्निर्ऋषिः, द्वे दैर्घश्रवसे दीर्घश्रवा ऋषिः (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। आग्नेय-क्रतोः प्रातरनुवाकप्रकरणे विनियोगः॥

२उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३र ३र
यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम्।
३ १र ३र ३ १ २ ३ १र ३र ३ ३ १ २
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्वग्नये ॥१०॥४४॥

यः। विश्वा। दयते। वसु। होता। मन्द्रः। जनानाम्। मधोः। न। पात्रा। प्रथमानि। अस्मै। प्र। स्तोमाः। यन्तु। अग्नये॥ १०॥

भाष्यसारः। यः होता—देवानाम् आह्वाता होमनिष्पादको वा, मन्द्रः—हर्षकरः अग्निः विश्वा—सर्वाणि, वसु—वसूनि धनानि, जनानां—जनेभ्यः, दयते—ददाति, अस्मै अग्नये, मधोः—सोमस्य, प्रथमानि—मुख्यानि, पात्रा—पात्राणि, न—इव, स्तोमाः—स्तोत्राणि, प्रयन्तु गच्छन्तु। यथा सोमरसपात्रेण देवाः हृष्यन्ति, तथा अग्निरस्माकं स्तोत्रैः प्रसीदतु॥ १०॥

To (that) Agni, the invoker of gods (or the principal priest), the delighter of men, who gives away all riches (to men), let the

---

(क) 'अग्नेर्हरसी द्वे दैर्घश्रवसे द्वे'—आ० ब्रा०।

songs of praise go forth, like the best vessels full of exhilarating Soma-juice.—10.

सा०-भा० । होता देवानामाह्वाता 'मन्द्रः' मोदमानः यः अग्निः 'विश्वा' सर्वाणि 'वसु' वसूनि धनानि 'जनानां' जनेभ्यः 'दयते' प्रयच्छति । तस्मै 'अस्मै' अग्नये 'मधोः न', मदकरस्य सोमस्येव 'प्रथमानि' मुख्यानि 'पात्रा' पात्राणि 'स्तोमाः' स्तोत्राणि 'प्रयन्तु' गच्छन्तु ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

१० । ऋ० सं०, ८म० १०३ सू० ६ ऋ० । ṚV. reads 'यान्ति' instead of 'यन्तु' । उ० आर्चि० ७,३,५,१ ।

विश्वा—accus. pl.—विश्वानि, all.—'शेश्छन्दसि बहुलम्' Pāṇ. vi. 1.70.

वसु—वसूनि ; for dr. and mg. *vide* note on SV. 1.41. सुलोप: (elision of case-term.") by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii. 1.39.

दयते—fr. rt. दय् (दान-गति-रक्षण-हिंसाऽदानेषु, *to give etc.* I.Ā).

जनानाम्—*gen. pl.* in connection with rt. दय, अधीगर्थदयेशां कर्मणि Pāṇ. ii. 3.52 *vide* जनानाम् दयन्ते SV. 1.38.

मन्द्र:—rt. मद (तर्पणे, *to please*)—रक्, स्फायितञ्चि० uṇ. ii. 13. मदयति तृप्तिं करोति इति ; delighter, pleasing ; 'मन्द्रा मदना'—gladdening, Nir. 11.29. in explaining the verse देवीं वाचम् ··सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना···ṚV. viii. 100. 11.

पात्रा—पात्राणि—for gram. *vide* विश्वा above.

मधो:—gen.sg.—for मधुन: ; मध्व: is the frequent form in the Vedas ;—of intoxicating Soma juice. cf. 'आसिञ्च स्वजठरे मध्व ऊर्मिम्' ṚV. iii. 47. 1. VS. 7. 38. Nir. 4. 8.

प्रथमानि—प्रथम इति मुख्यनाम, प्रतमो भवति (प्रतम:—प्रकृष्टतम:)—*prathama* means the first, the foremost, the best or most excellent. Nir. 2.22. cf. 'देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्—(spoken of clouds)—in the creation of gods, they were the first—ṚV. x. 27. 23.

स्तोमा:—स्तोमो नाम सोमसाध्येषु यागेषु छन्दोगै: क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुति:—(tech.)—a particular kind of hymn or praise, sung by the Chandogas (the followers of the Sāma-Veda) in the Soma-sacrifices. cf. 'नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे व:'—O Vasiṣṭhas, your hymn cannot be imitated by any one else—ṚV. vii. 33. 8.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे पञ्चमी दशतिः ।

वामदेव ऋषिः । चत्वारि सामानि, द्वे अग्नेः स्वभूते, आग्नेये, द्वे च गोतमस्य सम्बन्धिनी मनाज्ये (क) । बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

२ १ २ ३ १र २र ३ १र २र ३ १ २
एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे ।
३ १र २र ३ १ २ ३ १र १र ३ २ ३ १ २
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥१॥४५॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे स्तोतारः, ऊर्जः—बलस्य, नपातं—पुत्रम्, प्रियम्, चेतिष्ठम्—अतिशय-प्रज्ञम्, अरतिम्—सर्वत्र गन्तारं स्वामिनं वा, स्वध्वरं—सुयज्ञम्, विश्वस्य—सर्वस्य यजमानस्य, दूतम्, अमृतम्—मरणरहितं नित्यम्, अग्निम्, एना—एनेन अनेन, नमसा—स्तोत्रेण, युस्माकं कृते आह्वयामि ॥ १ ॥

For you, (O praisers,) with this my hymn, I invoke Agni, the son of force, the dear, the most wise, the all-pervading, the best performer of sacrifice, the eternal, the envoy of all (sacrificers).—1.

सा०-भा० । 'ऊर्जः' बलस्य 'नपातं' पुत्रं 'प्रियम्' अस्माकम्, 'चेतिष्ठम्' अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञातारं प्रज्ञापकं वा । 'अरतिं' गन्तारं स्वामिनं वा 'स्वध्वरं' सुयज्ञम्, 'विश्वस्य' सर्वस्य यजमानस्य 'दूतम्' 'अमृतं' नित्यम् 'अग्निम्' 'एना' एनेन 'नमसा' स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदं-शब्दस्यैनादेशः । हे स्तोतारः ! 'वः' युष्मदर्थम् 'आ-हुवे' आह्वयामि ॥ १ ॥

१ । ऋ० सं० ७ म० १६ सू०, १ ऋ० । उ० आर्चि १, २, १३, १ ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on Ṛ̣V. Mantra (1) सूनुर्नपादित्यपत्यनामसु पाठात् । (2) एना एनमित्यग्नेर्विशेषणम् ।

एना—Although there is no अन्वादेश,* इदम् has, here, taken the form 'एन' ;

(क) 'अग्नेराग्नेये द्वे गोतमस्य मनाज्ये द्वे'—भा० ब्रा० ।

* 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' Pāṇ. ii. 4. 34. एन is optionally substituted for इदम् and एतद् in the accus. and instr. sg. also in gen. and loc. duals in the case of अन्वादेश (the subsequent mention of the words इदम् and एतद् already mentioned in a previous clause—'किञ्चित् कार्य्यं विधातुमुपात्तस्य कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः'—Sid, Kau).

by व्यत्यय or Vedic anomaly ; next एना stands for एनेन (नमसा), the case-termination being changed into आ, by 'सुपां सुलुक्'० Pāṇ. vii. 1. 39. एना vide Nir. 3. 21.

नमसा—*Vide* SV. 1.11. (नमः) ; 1. 17 (नमोभिः).

ऊर्जः—gen. sg. बलस्य, of strength. rt. ऊर्ज् (बल-प्राणनयोः,—*to strengthen* etc.) with aff. क्विप्—ऊर्ज् the stem.

नपातम्—न पातयति इति नञ्पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् क्विपि णिलोपः, in negative Tat-compd., न is not changed to अ by नभ्राण्नपात्० Pāṇ. vi. 3. 75.

ऊर्जः नपातम्—the son of strength. Agni is often called the son of strength. cf. 'ओजसो जातमुत मन्य एनम्'—I know him to be born of strength RV. x. 73. 10.

अयमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते, तस्मादेनमाह सहस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहम्—Agni is so called, as it is produced being churned with energetic strength. Nir. 8. 2. cf. द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता...सहसस्पुत्रो अद्भुतः—the wondrous son of strength RV. 'त्वं ह यद्यविष्ठ्य सहसः सूनवाहुत—O most youthful son of strength...RV.

. ऊर्ज्—is found elsewhere in the sense of food (अन्नम्), *Vide*—आपो हि ष्ठा मयोभुवः···ऊर्जे दधातन (O waters)—make us fit for earning food. RV. x. 9. 1. ऊर्जमस्मा अधत्तम्—(addressed to Aświns)—offer to him (Agni) the food (or oblation)—RV. i. 116. 8. *Vide* : notes on ऊर्जांपते।

•• आ-हुवे—*vide*. SV. 1.18. I call, आह्वयामि। प्रियं—See SV. 1.5. (प्रियम्, प्रेष्ठम्)।

• चेतिष्ठम्—drvd. from rt. चित् (संज्ञाने, *to know* 1.p),—अच् by पचाद्यच्, चेत—spv. dg. इष्ठन्,—wisest, most sapient.

अरतिम्—rt. ऋ (गतौ, *to go* 1.p or 3.p) with aff. अति uṇ. iv. 60 ; Sāyaṇ means by this word, the goer or lord ; Mahīdhar, in Yajur-Veda, xv. 32, explains it—'either having sufficient understanding (पर्याप्तमतिम्) or one never desisting from activity' (उपरमरहितम् सदोद्यमयुतम्)

स्वध्वरम्—सु शोभनः अध्वरः यस्य, *vide* explanatory notes on सुक्रतुम, skilled in sacrifice ; skilled performer of holy rites ; as to अध्वर: vide notes on SV. 1. 16.

दूतम्—*Vide* : notes on SV. 1. 3 ; 1. 12.

अमृतम्—the same as अमर्त्यम्—vide : SV. 1. 12 ; 1. 35 ; 1. 40 ; Agni is frequently called Immortal or Eternal—a term much more commonly applied to Agni than to any other god—Macdnll. Ved. Myth. p. 96.

भर्ग ऋषिः । 'दैवराजं' साम, देवराजऋषिश्च (क) । बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
शेषे वनेषु मातृषु सं त्वा मर्तास इन्धते ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि ॥२॥४६॥

शेषे । वनेषु । मातृषु । सम् । त्वा । मर्त्तासः । इन्धते । अतन्द्रः । हव्यम् । वहसि । हविःऽकृतः । आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥ २ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने ! त्वं मातृषु—मातृभूतेषु वनेषु, शेषे—वर्त्तसे, त्वां मर्त्तासः—मनुष्याः ऋत्विजः, समिन्धते—प्रज्वालयन्ति, एवं समिद्धस्त्वम् अतन्द्रः—तन्द्रारहितो निरलसः, हविष्कृतः—हविःप्रदातुः यजमानस्य, हव्यं—हविः, वहसि—देवेभ्यः प्रापयसि, आत् इत्—तदैव देवेषु मध्ये, राजसि—विराजसे, दीप्यसे ॥ २ ॥

O Agni, thou liest in the woods, thy mothers ; mortals (the priests) kindle thee ; thou, without sleep or rest, conveyest the sacrificer's oblation (to the gods) ; verily then, thou shinest amidst the gods.—2.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'शेषे' 'वनेषु' 'मातृषु' 'स्वपिषि' वर्त्तसे । तथाभूतं 'त्वा' त्वां 'मर्त्तासः' मनुष्याः अध्वर्य्वादयः मन्थनेनोत्पाद्य 'समिन्धते' । पश्चात्-प्रवृद्धस्त्वम् 'अतन्द्रः' अनलसः सन् 'हविष्कृतः' यजमानस्य 'हव्यं' हविः 'वहसि' देवान् प्रति । 'आदिद्' अनन्तरमेव 'देवेषु' मध्ये 'राजसि' दीप्यसे ॥ २ ॥

२ । ऋ० सं० ८म० ६०सू० १५ऋ० । ṚV. has 'मात्रोः' instead of 'मातृषु' as here, and 'हव्या' (हव्यानि—हवींषि pl.) instead of 'हव्यम्' sg.

शेषे—rt. शीङ् *to lie.* pres. 2. sg.

वनेषु मातृषु—In woods ; trees are easily combustible, and fire is generated there, in the form of conflagration: so forests are said to be the mothers or origins of Agni. Viv. explains—'मातृषु जगतो निर्मातृभूतेषु वनेषु उदकेषु'—thou liest within waters—the origins of the universe. According to the ṚV. text where मात्रोः is read, the mg. is 'Thou liest in the forests ; from thy twain mothers (*the Araṇīs*), mortals kindle thee. मात्रोः rfs. to the two *araṇis* or pieces of wood from which the sacrificial fire is produced by attrition cf. ṚV. iii. 29. 2, 3.

'सम्-इन्धते'—the prefix is separated from the verb and intervened by the

• (क) 'दैवराजम्''—ना० ब्रा० ।

words त्वा मर्त्तासः, *Vide*. rules on vedic prefixes Pāṇ. i. 4. 81,—82 ; see notes on नि-षत्सि, SV. 1. 1. इन्धते—rt. इन्ध् *to ignite*, pres. 3. pl.

मर्त्तासः—(nom. pl.)—In nom. pl. असुक् (अस्) is added to the stems ending in अ, 'आज्जसेरसुक्' Pāṇ. vii. 1. 50

हविष्कृतः—sacrificer's, *vide* SV. 1. 13.

आत् इत्—These two indeclinables are frequently used together meaning —'verily then', अनन्तरमेव SV. 1.20 ; 1. 55.

सौभरिऋषिः । एकं साम कुशिकपुत्रस्य गाथिनः (क) । बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । एतेन साम्ना तुष्टुवानो गातुं लौकिकवैदिकविधेयं मार्गं विन्दते इति विनियोगः (ख) । यद्वा प्रज्वलितेऽग्नौ एतत् साम गायेत (ग) ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।
२ ३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उपोषु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तु नो गिरः ॥३॥४७॥

अदर्शि । गातुवित्ऽतमः । यस्मिन् । व्रतानि । आऽदधुः । उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्तु । नः । गिरः ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । यस्मिन् अग्नौ, व्रतानि—कर्माणि, आदधुः—सम्पादितवन्तः यजमानाः, गातुवित्तमः—अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता कल्याणपथप्रवर्त्तक इत्यर्थः । सोऽग्निः, अदर्शि—आविर्भवति । अपि च सुजातं—सम्यक् समिद्धम्, आर्यस्य—सामान्यत आर्यजातेः, वर्धनम्—वर्धकम्, अग्निम्, अस्माकम् गिरः—स्तुतयः, उपो नक्षन्तु—उप गच्छन्तु सन्निहिता भवन्तु ॥ ३ ॥

Agni, wherein the sacrificers perform rites, the best knower of ways, appears before our eyes ; let our holy hymns reach him, the well born, the promoter of the cause of the Aryan.—3.

सा०-भा०—'यस्मिन्' अग्नौ 'व्रतानि' कर्माणि 'आदधुः' यजमानाः आहितवन्तः । 'गातुवित्तमः' अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता, सोऽग्निः 'अदर्शि' प्रादुरभूत् । 'सुजातं' सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य' उत्तमवर्णस्य 'वर्धनं' वर्धयितारम्

(क) 'गाथिनश्च कौशिकस्य साम'—आ० ब्रा० ।

(ख) 'विन्दते गातुं प्रतितिष्ठत्यनेन तुष्टुवान.'—ता० म० ब्रा० ८।५।१० ।

(ग) 'प्रज्वलितेऽदर्शि गात्विति—लाट्या० श्रौ० सू० ।

'अग्निं' 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुतिरूपाः वाचः 'उपो नक्षन्तु' उपगच्छन्तु। नक्ष 'गताविति धातुः ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० ८म० १०३ सू० १ ऋ० RV. reads 'नक्षन्त (Ind. mood) नो गिरः' instead of 'नक्षन्तु (imp. mood) नो गिरः।' उ० आर्चि०, ७,१,११,१।

अदर्शि—rt. दृश् Aor. Pass. 3. sg ;—has been visible, has appeared.

गातुवित्तम—गच्छतीति rt. गाङ् *to go*—aff. तु, कमिमनि···गा० un. i. 70. गातुं वेत्ति—क्विप्—गातुवित् spv. dg.—aff. तम ; 'गातुं—गमनम्' going,—Nir. 4. 21. cf. 'तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये', we pray for going to the sacrifice...TS. ii. 6. 10. 2 ; Ś.B. i. 9. 1. 26. Again गातुं कृण्वन्नुषसो जनाय the dawns give to man the ability to perform the acts such as going or the like.—RV. iv. 51. 1. *See* Say.'s com. thereon ;—'the master of all means.' M. N. Dutt ;—'he who knows all ways'—*Wils*. *Vide* ; M. W. S. E. Dict. p. 352. col. 1.—Clearing the way for unimpeded motion or progress, finding or opening a way, promoting welfare. RV. iii. 62. 13 ; we prefer this meaning.

व्रतानि—ceremonies ; holy acts—*Grfth*. व्रत means कर्म or holy rite. Ngh. 2. 1.

आदधुः—rt. धा in लिट् perf. 3. pl. in the pres. sense—Perform.

सुजातम्—auspiciously born—*Wils*.

आर्य्यस्य—rfs to the Aryan community as opposed to the non-Aryan—i. e. members of the higher castes who worship Agni. आर्यस्य वर्धनम्—the helper of the *Ārya*.—*Wils*.

नक्षन्तु—rise to—*Wils*. rt. नक्ष (गतौ, *to move* 1.p.) imp. 3 pl. The word नक्षत्रम् is dervd from this root , in giving the etymology of the word रक्षस— Yāska states—'रात्रौ नक्षते'—wanders about by night—Nir. 4. 18. Again in Ngh.—this rt. (नक्ष्) is met with, in the sense 'to go'—Ngh. 2. 14.

'गिरः'—*Vide* SV. 1. 7, 1. 13, 1. 68.

विश्वमनसपुत्रो मनुरृषिः। द्वे सामनी बार्हदुक्थे, बृहदुक्थ ऋषिः (क)। बृहतीच्छन्दः। विश्वेदेवाः देवताः।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अग्निरुक्थे पुरोहितो ग्रावाणो बर्हिरध्वरे।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवा अवो वरेण्यम् ॥४॥४८॥

अग्निः। उक्थे। पुरःऽहितः। ग्रावाणः। बर्हिः। अध्वरे। ऋचा। यामि। मरुतः। ब्रह्मणःऽपते। देवाः। अवः। वरेण्यम् ॥ ४ ॥

(क) 'बार्हदुक्थे द्वे'—आ० ब्रा०।

भाष्यसारः। उक्थे स्तोत्रे तन्मयत्वादत्र अध्वरे यज्ञे अग्निः पुरोहितः अग्रतः पूर्वस्यां दिशि उत्तर-वेद्याम् आहवनीय-देशे ऋत्विग्भिर्निहितः संस्थापितः, तथा ग्रावाणः—प्रस्तराः सोमाभिषवार्थं पुरतो रक्षिताः, बर्हिः च पुरतो निहितम्। अतः हे मरुतः, हे ब्रह्मणस्पते, हे देवाः इन्द्रादयः! वरेण्यं—वरणीयम्, अवः—रक्षणम्, ऋचा—स्तुत्या, युष्मान् यामि—याचे ॥ ४ ॥

Agni is placed in front, in the sacrifice (mainly consisting in songs and recitations, or where songs are recited); so also the stones are kept ready (for pressing out Soma-juice), and kuśa grass is spread in front (for holy seats). O Maruts, O Brahmaṇaspati, O resplendent ones (gods, e.g. Indra etc.) I pray you, with hymn, for the best or most desired protection.—4.

सा०-भा०—मनुः प्रार्थयते—'उक्थे' स्तोत्रशस्त्रात्मके 'अध्वरे' हिंसारहिते अस्मिन् यज्ञे 'अग्निः' 'पुरोहितः' यज्ञार्थं पुरतः उत्तरवेद्याम् ऋत्विग्भिर्निहितोऽभूत्। तथा 'ग्रावाणः' सोमाभिषवार्थं पुरतो निहिताः। 'बर्हिः' च पुरतो निहितम् आसादितम्। एवं सामग्र्यां सत्यां हे 'मरुतः' एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणाः! हे 'ब्रह्मणस्पते' स्तोत्रस्य पालक, एतन्नामक देव! हे 'देवाः' द्योतनादि-गुणयुक्ताः इन्द्रादयः! 'वरेण्यं' वरणीयं भजनीयम् 'अवः' रक्षणम् 'ऋचा' सूक्तरूपया स्तुत्या 'वः' युष्मान् 'यामि' मनुरहं याचामि। याचतेर्लटि रूपम्। वर्णलोपश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ८ म० २७ सू० १ ऋ० ṚV. has "मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवान्"। (all in the accus.) for "मरुतो ब्रह्मणस्पते देवाः" (in the voc.)—the SV. text.

उक्थे—dr. rt. वच् (परिभाषणे, *to speak.*) with aff. थक्, 'पातॄतुदि वचि०' uṇ. ii. 6. –in praise, prayer or hymn, here rfs to the sacrifice which chiefly consists in prayer or recitation or where hymns are recited. cf. चकृजामुक्थैरहिं गृणीषे—with hymns, thou singest the praise of Ahi......ṚV. vii. 34. 16. 'बृहदुक्थं हवामहे'—we invoke him to whom sublime hymns are addressed—ib. viii. 32. 10.

पुरोहितः—Sāy. explains this word in its literal sense, as—'placed in front, (or on the east), on the *uttara vedi.*'

मरुतः—the wind-gods, 49 in number, *Vide :* Macdnll's Vedic Mythology. Para. 29.

ब्रह्मणस्पते—*voc.* ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा—Brahmaṇaspati is the protector or supporter of *Brahma* or prayer, *Vide* notes on SV. 1. 56.

ऋचा instr. sg.—'ऋक् अर्चनी'—a song or prayer by which a god is adored or praised Nir. 1. 8. rt. ऋच् (स्तुतौ, *to praise* 1.p.)—with क्विप्; ऋचन्ति स्तुवन्ति यया सा ऋच् cf. 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्' one (the Hotṛ) is engaged in repeating the Ṛks.—ṚV. x. 71. 11.

अवः—rt. अव् (रक्षणे, *to protect*)—with असुन्।

आङ्गिरसः सुदीतिर्ऋषिः, पुरुमीळो वा, उभौ वा। एकं पौरुमीळं साम। पुरुमीढ ऋषिः (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता।

२ १ २३ १ २३ १ २ ३'१ २
अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम्।
२ २ ३ १ २ ३२उ ३ १ २२ ३१ ३ २
अग्निं राये पुरुमीढ श्रुतं नरोऽग्निः सुदीतये छर्दिः ॥५॥४६॥

अग्निम्। ईडिष्व। अवसे। गाथाभिः। शीरऽशोचिषम्। अग्निम्। राये। पुरुऽमीढ। श्रुतम्। नरः। अग्निः। सुऽदीतये। छर्दिः॥ ५॥

भाष्यसारः। हे पुरुमीढ, त्वं शीरशोचिषम्—शयितं व्याप्तं शोचिस्तेजो यस्य सर्वस्मिन् भूतेऽन्तर्लीनतेजःस्वरूपं सर्वव्यापिनमित्यर्थः, अग्निम् अवसे—रक्षणाय, गाथाभिः—स्तुतिभिः, ईडिष्व—स्तुहि, तथा राये—धनाय, स्तुहि। श्रुतं—प्रसिद्धं श्रुतिसिद्धं, नरः (नृ-शब्दस्य प्रथमा-बहुवचने रूपम्)—यज्ञ-नेतारो यजमानाः स्तुवन्ति। यतः सः अग्निः सुदीतये—शोभनदानाय यजमानाय, तन्नामकाय ऋषये वा, छर्दिः—गृहं यच्छति, यद्वा गृहवदाश्रयो भवति॥ ५॥

O Purumīḍha, glorify Agni with the lustre lying within (every creature), with hymns, for protection and wealth. (Other) men (also) praise renowned Agni, as Agni is the shelter to the good offerer of oblation (sacrificer); or may Agni give me (sage Sudīti, the Seer of this Mantra) a dwelling.—5.

सा०-भा०—हे 'पुरुमीढ' त्वम् 'अग्निम्' 'अवसे' रक्षणाय 'ईडिष्व' स्तुहि 'गाथाभिः' गाथेति वाङ्नाम [निघ० १,११,] मन्त्ररूपाभिः वाग्भिः। कीदृशम्? 'शीर-शोचिषं' शयन-स्वभाव-रोचिषम्। तथा 'राये' धनाय ईडिष्व। 'श्रुतम्' एनं 'नरः' अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम्। तस्मात् 'सुदीतये' मह्यम् 'अग्निः' त्वया-भिष्टुतः सन् 'छर्दिः' गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीढं ब्रूते॥ ५॥

५। ऋ०, सं०, ८म० ७१सू १४ऋ०। ṚV. reads 'अग्निं (accus.) सुदीतये छर्दिः' instead of 'अग्निः' (nom) etc.

This verse is supposed to be addressed by Sudīti to Purumīḍha, acc. to Sāy.

ईडिष्व—rt. ईड (स्तुतौ, *to praise*, 2. Ā.) imp. sg. cf. 'अग्निमीडे पुरोहितम्'—ṚV. i.1.1.

अवसे—अवितुं, रक्षणाय, for protection; *Vide* inf. with aff. असे in the place of तुम्, तुमर्थे से-सेन्-असे—Pāṇ. iii.4.9.

(क) 'पौरुमीढम्'—आ० ब्रा०।

गाथाभिः—a song, RV. i. 167. 6 ; ix, 11. 4. fr. rt. गै (गा) *to sing*.

शीरशोचिषम्—of pervading flame ; whose splendours lie outspread—*Wils.* शेते इति शीरम्—rt. शी (*to lie*)—aff. रक्—by स्फायितञ्चि० un. ii.12. for शोचिः *see* notes on शोचिषा—SV. 1. 22. dr. fr. rt. शुच् (*to gleam*, 1. u.)—with aff. इसि, 'अर्चिशुचि०' un. 2.108, शुक्र is dervd. from this root *see* SV. 1. 4.—शीरं (pervading) शोचिः (flame) यस्य—for mg. *see* भाष्यसार above ; शीरम्—also rfs. to Agni—Ngh. 4.1 ; शोचिः is flame, Ngh. 1.17. cf. 'शीरं पावकशोचिषम्'— (I laud) Agni (शीरम्) of purifying flames (पावकशोचिषम्) i.e., of pure light. RV. शीरम् अनुशायिनमिति वा आशिनमिति वा—*Siram* means lying in all (अनु प्रविश्य सर्वभूतानि शेते इति 'अनुशायी' तम्) or pervading all (आप्नोति व्याप्नोति सर्वभूतानीति 'आशी'—तम्).; शीरम् is dervd. from rt. शी or अश्—Nir. 4.14.

रायेः—dat. sg. from the rt. रा (दाने *to give*. 2.p.) ङे-स्थाने शे-आदेशः by सुपां सुलुक्—Pāṇ. vii.1.39.

पुरुमीढ—Name of a sage with the patr. Aṅgirasa or Sauhotra, to whom the hymns—RV. iv. 43 ; 44—were revealed.

श्रुतम्—far-famed—*Wils*.

नरः—nom. pl. of 'नृ'—rfs. to sacrificers, (lit.) leaders of sacrifice.

सुदीतये—शोभना दीतिर्दानं यस्य तस्मै। दीतिः—dr. दा *to give*—with aff. क्तिन्, दा becomes दी by घुमास्था०—Pāṇ. vi. iv. 66.—here, acc. to Sāy. the name of the sage to whom this mantra was revealed.

छर्दिः—गृहम्—a house, a dwelling, a residence—Ngh. 3. 4. *vide* 'छर्दिष्पा'—protecting a house, RV. viii. 9. 11.

Wils, after Sāy., translates—'solicit of Agni a house for (me) Suditi'.

प्रस्कण्व ऋषिः। 'कार्णश्रवसं' साम कर्णश्रवा नाम ऋषिः, यद्वा 'प्रास्कण्वं साम' प्रस्कण्वेन दृष्टम् (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २ ३१ २ ३ १ २

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः।

३ २ ३ १ २ ३ १ ,२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

आ सीदंतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावभिरध्वरे॥ ६ ॥५०॥

श्रुधि। श्रुत्ऽकर्ण। वह्निभिः। देवैः। अग्ने। सयावऽभिः। आ। सीदतु। बर्हिषि। मित्रः। अर्यमा। प्रातःऽयावभिः। अध्वरे॥ ६॥

भाष्यसारः। हे श्रुत्कर्ण—यजमानान् प्रति सदयबुद्ध्या श्रवणशीलकर्णयुक्त, तेषां स्तुतौ दत्तावधान, हे अग्ने, श्रुधि—अस्माकं प्रार्थनं शृणु, मित्रः, अर्यमा, तदादिभिः

(क) 'कार्णश्रवसं च प्रास्कण्वं वा'—भा० भा०।

अन्यैः प्रातर्यावभिः प्रातःकाले यज्ञ-स्थानं गच्छद्भिः देवैः सयावभिः त्वया सहगामिभि-रन्यैः . वह्निभिः हविर्वाहकैः देवैः सह अध्वरे बर्हिषि—आस्तीर्णकुशे आसीदतु—उपविशतु ॥ ६ ॥

Listen (to our prayers), O Agni, with listening ears, with all thy associate gods—Mitra, Aryaman and others, who come at dawn carrying oblation; mayest thou sit on the holy grass, at the sacrifice.—6.

सा०-भा०—अग्निः देवता । हे 'श्रुत्कर्ण' ! श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युत ! 'अग्ने' ! अस्मदीयं वचनं 'श्रुधि' शृणु । यः 'मित्रः' देवः 'अर्यमा' देवश्च 'अन्यैः' 'प्रातर्यावभिः' प्रातःकाले देवयजनं गच्छद्भिः 'देवैः' सर्वैः 'सयावभिः' आहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिः अन्यैः 'वह्निभिः' देवैः सह 'अध्वरे' क्रतुनिमित्ते 'बर्हिषि' दर्भे 'आ सीदतु' उप-विशतु ॥ ६ ॥

६ । ऋ०, सं०, १म० ४४सू० १३ऋ० । In the place of the second half of the Sāma-vedic stanza above, the ṚV. reads—'आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम्' ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. Stanza—

श्रुधि—श्रु श्रवणे श्रु प्रत्ययादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्ण—शृणोतीति श्रुत् । क्विपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः—वह् प्रापणे 'वहिश्रिश्रुयु॰' इति नि-प्रत्ययः । सयावभिः—समानं यान्ति इति सयावानः, या प्रापणे 'आतो मनिन्' इति वनिप् ।

श्रुत्कर्ण—*voc.* शृणोतीति श्रुत्—rt. श्रु—क्विप्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' Pāṇ. vi. 1.71. श्रुतौ कर्णौ यस्य—the mg. probably is that Agni graciously listens to the prayers of the devoted worshippers; 'who has ears to hear'—*Grfth.* 'Agni, with sharp ears'.—*Wils.*

श्रुधि—शृणु, hear, rt. श्रु *to hear* imp. 2. sg. *Vide* : SV. 1. 29.

वह्निभिः—oblation-bearing goods. rt. वह्—नि (see Sāy.'s addl. notes quoted here above).

सयावभिः—with all thy train of escort gods—*Grfth.* See also our trans. above. सह यान्ति इति या धातोः वनिप् 'आतो मनिन्' etc. Pāṇ. iii. 2. 74.—going along with, associated with, accompanying.

मित्रः—one of the sun-gods;—*vide* Mcdnll's Ved. Myth. Para 13. p. 29.

अर्यमा—(*Aryaman*)—is one of the group of gods called Ādityas; mentioned about 100 times in the ṚV. in association with Mitra and Varuṇa, he has no individual characteristics, so in the Naighaṇṭuka he is passed over in the list of gods.—Mcdnll's Ved. Myth. para 19. p. 45.

यावभिः—for dr. see notes on सयावभिः (या—वनिप्) । प्रातर्यावभिः—early-stirring deities.—*Wils.*

सौभरिर्ऋषिः। एवं 'दैवोदासं' साम दिवोदास ऋषित्र (क)। बृहती-छन्दः। अग्निर्देवता।

१र २र २ १ ३ २उ ३ २ ३ १ २
प्र दैवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न मज्मना।
१ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १र ३र ३ १ २
अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य शर्मणि ॥७॥५१॥

प्र। दैवःऽदासः। अग्निः। देवः। इन्द्रः। न। मज्मना। अनु। मातरम्। पृथिवीम्। वि। ववृते। तस्थौ। नाकस्य। शर्मणि ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। देवः, मज्मना—बलेन हेतुभूतेन, इन्द्रो न—इन्द्रसदृशः, दैवोदासः—दिवोदास-नाम्ना राज्ञाऽऽहूयमानः अग्निः मातरं मातृभूतां पृथिवीम् अनु प्र वि ववृते—देवान् प्रति हविर्वोढुं विशेषेण प्रवर्त्तयति, अयम् अग्निः नाकस्य—स्वर्गस्य, शर्मणि—गृहे, स्वर्ग एव इत्यर्थः, तस्थौ—तिष्ठति ॥ ७ ॥

Agni of Divodāsa—resplendent, like Indra in strength (or kindled with force) urges the mother Earth (to the offering of oblation to the gods); he dwells in heaven's high abode.—7.

सा०-भा०। 'देवः' द्योतमानः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः 'दैवोदासः' दिवोदासेनाहूयमानः 'अग्निः' 'मातरं' सर्वस्य लोकस्य धारणात् पृथिवी माता ताम्, पृथिवीम् 'अनु प्र वि ववृते' देवान् प्रति हविर्वोढुं विशेषेण प्रवर्त्तयति। यस्मादेनमग्निं दिवोदासः 'मज्मना' बलेन आजुहाव तस्मादयम् अग्निः 'नाकस्य' स्वर्गस्य 'शर्मणि' गृहे स्वायतने एव 'तस्थौ' अतिष्ठत् ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० १०३ सू० २ ऋ० ṚV. reads 'अग्निर्देवाँ अच्छा न' (as towards the gods), instead of 'देव इन्द्रो न' (resplendent like Indra), and 'नाकस्य सानवि' instead of 'नाकस्य शर्मणि'। उ० आर्चि० ७, १, ११, ३।

Prof. Wilson remarks—'this is an obscure verse': he has followed the translation suggested by the St. Peters. Dict.—e.g. 'Agni when invoked by Divodāsa, ran along the mother Earth as with might, towards the gods; he took his place in the height of heaven.'

दैवोदासः—दिवोदास + tad. aff. अण्, by तस्येदम्—'of Divodāsa':—Agni who was especially worshipped by the liberal prince Divodāsa and was claimed as his tutelary deity. Divodāsa was the son of Vadhryaśva, said to have been given to him by Sarasvatī (ṚV. vi. 61.1). 'Agni of Divodāsa'—is mentioned

(क) 'दैवोदासम्'—भा० ब्रा०।

here. Mention of this prince is found in (ii. 19.6), where Indra is said to have vanquished Śambara—the demon for his sake.

मज्मना—बलेन, in strength. Ngh. 2. 9 ; rt. मस्ज (*to merge* 6.p.) with aff. मनिन्, 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' uṇ. iv. 145. Sāy. explains—'Divodāsa, the prince, invoked Agni with force', to get this mg. he has to supply the words 'एनमभिमातुराव', this is rather far-fetched. Our construction is 'इन्द्रो न मज्मना' which conveys a very simple and perhaps the right sense, viz.—'like Indra in strength.' *Grfth* translates this—'comes forth like Indra in his might' :—this is also not right as additional words 'comes forth' are to be supplied.

मातरं पृथिवीम्—Pṛthivi frequently receives the epithet 'Mother' in combination with '*Dyaus*' as father. These two gods together are often called universal parents. Agni is sometimes represented as the son of Heaven and Earth.

शर्मणि—loc. sg. शृधातोर्मनिन्, for gram. rule see above in notes on 'मज्मना'। शर्मेति गृह-नाम—नि० ३.१९.८. शर्म is found, elsewhere, in the sense of happiness or bliss.

अनु प्र वि वहते—'spreads along'—Macdnll : Ved. Myth. P. 90.

मेधातिथिऋ'षिः मेध्यातिथिर्वा । एकं सौक्रतवं साम, सुक्रतुऋ'षिश्च । बृहतीच्छन्दः । इन्द्रो देवता । महाव्रतयागे निष्केवल्यशंसने विनियोगः ।

२ ३ १२ ३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १२ ३२
अध ज्मो अध वा दिवो बृहतो रोचनादधि ।

३ १ २ क २२ ३ २उ ३ १ २
अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥८॥५२॥

अध: । ज्मः । अध । वा । दिवः । बृहतः । रोचनात् । अधि । अया । वर्धस्व । तन्वा । गिरा । मम । आ । जाता । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । पृण ॥८॥

भाष्यसारः । हे इन्द्र, अध—अधुना, ज्मः पृथिव्याः सकाशात् अध वा अपि वा दिवः अन्तरिक्षात्, बृहतः—महतः, रोचनात्—ज्योतिर्मयात् स्वर्गात् आगत्य, अधि पञ्चम्यर्थद्योतकमव्ययम् । अया—अनया, तन्वा—विस्तृतया, मम गिरा—स्तुत्या, वर्धस्व—वर्धितो भव । हे सुक्रतो—शुभकर्मन्, जाता—जातान्, पृण—ईप्सितफलैः आपूरय ॥ ८ ॥

O Indra, of excellent deed or wisdom, coming from earth or from high luminous heaven, mayest thou wax great, with this my prolonged prayer ; mayest thou fulfil (the desires of) all creatures.—8.

सा०-भा० । हे इन्द्र ! 'अध' अधुना । 'ज्मः' ज्मन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी तस्याः सकाशात् । 'अध वा' अपि वा 'दिवः' अन्तरिक्षात् 'बृहतः' महतः रोचनात् नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । 'अधिः' पञ्चम्यर्थानुवादी । 'अया' अनया 'तन्वा' ततया विस्तृतया 'मम' मदीयया 'गिरा' स्तुत्या 'वर्द्धस्व' वृद्धो भव । हे 'सुक्रतो' शोभनकर्मवन्निन्द्र ! 'जाता' जातान् अस्मदीयान् जनान् अभिलषितैः फलैः आपूरय ॥ ८ ॥

८ । ऋ० सं० ८म० १सू० १८ ऋ० ।

अध, अधवा (अथवा)—*Indecs.* mark the mgs. above in भाष्यसार and our trans.

अधि—also an *Indec.* with the sense of the fifth case i.e. *from.*

अया—अनया—the न after अ is dropped,—this is peculiar only in the Vedas. छान्दसाऽनादेशाभावः । 'अयेनेत्युपदिष्टस्य'—अया एना इति उपदिष्टस्य नामनी भवतः *Ayā* and *Enā* are synonyms used in referring to something Nir. 3. 21. cf. 'अया ते अग्ने समिधा विधेम'—with this fuel we worship thee, O Agni—RV. iv. 4.15. as for एना see SV. i. 45.

ज्मः—gen. sg.—for ज्मायाः (class. form)—of the earth ; ज्मा the earth, Ngh. I. I. cf. 'ज्माया अत्र वसवो रन्त देवाः', the radiant Vasus rejoice, on this accasion, on the earth RV. vii. 39. 3. Sāy. gives the etymology of the word in his com. above ; fr. rt. जम् *to go.*

तन्वा—*stem* तनू, fem. epithet of गिरा ; 'diffusive praise'—*Wils.*

सुक्रतो—*voc.*—vide : notes on सुक्रतुम् SV. I. 3.

पृण—rt. पृ (पृणाति, *to fill* 9. p.)—here, satisfy or gratify, imp. 2. sg. cf. 'इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति' the gods fill thee with strength like Indra or Vāyu.

जाता—जातान्, the case term. is changed to आ, by सुपां सुलुक्०—Pāṇ. vii. I. 3.

विश्वामित्र ऋषिः । द्वे सामनी काण्वे । कण्व ऋषिः(क) । बृहतीच्छन्दः अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

१ २ ३ २उ ३ १र २र ३ २
कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः ।
१र २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३२ ३ १ २
न तत्ते अग्ने प्र मृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहा भुवः ॥९॥५३॥

कायमानः । वना । त्वम् । यत् । मातॄः । अजगन् । अपः । न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्त्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । आ । भुवः ॥९॥

भाष्यसारः । हे अग्ने ! वना—वनानि, मवितुं कायमानः—कामयमानः इच्छन्,

(क) 'काण्वे द्वे'—भा० ब्रा० ।

त्वम् यत्—यस्मात्, तानि विहाय, मातॄः—मातृभूताः, अपः—जलानि, आपो वा अग्नेर्योनिरिति ब्राम्नातत्वात्, अजगन्—गतवानसि, तत्—तस्मात्, तव निवर्त्तनं—नितरां तत्रैव वर्त्तनं भवति। तत् च तव अदर्शनं न प्रमृषे—सह्यते, यत्—यतः दूरे सन् वर्त्तमानस्त्वम् अदृश्योऽपि भूत्वा इह अस्माकम् अरणीरूपेषु काष्ठेषु आ—समन्तात्, भुवः—भवसि—अरण्योर्मथ्यमानो जायसे ॥ ६ ॥

O Agni, thou, though loving woods, retirest to (thy) mothers—the waters. (There thou art lost i.e. liest extinguished), that thy submersion is not endured (is keenly felt); though staying afar, thou art here i.e. art produced by the friction of two Araṇīs.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने'! 'वना' वनानि काननानि भक्षितुं 'कायमानः' कामयमानः त्वं 'यत्' यस्मात् कारणात् तानि विहाय 'मातॄः' मातृभूताः 'अपः' 'अजगन्' अगमः गतवानसि। अप्सु प्रविष्टत्वाच्छान्तो वर्त्तसे। 'तत्' तस्मात् 'ते' तव निवर्त्तनं नितरां तत्रैव वर्त्तनं, तेन च विनाशो लक्ष्यते। सः विनाशो 'न प्रमृषे' कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः न प्रमृष्यते न सह्यते। कुतः?—इत्यत आह, 'यत्' यस्मात् कारणात् 'दूरे सन्' दूरे अदृश्यतया वर्त्तमानस्त्वम् 'इह' अस्मत्सम्बन्धिष्वरणीरूपेषु काष्ठेषु 'आभुवः' समन्तात् भवेः। मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि, तस्मात् तव दूरतो वर्त्तनम् अस्मभ्यं न रोचते ॥ ६ ॥

६। ऋ० सं०, ३म० ६सू०, २ऋ०। RV. reads अभवः instead of आभुवः।
Sāyaṇ's addl. notes in his com. on the RV. stanza :—

अभिप्रायं यास्कः—कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा। वनानि त्वं यन्मातॄरपोऽगम उपाशाम्यन्। न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः—नि० ४, १४। कायमानः—कमु कान्तौ कमेर्णिङ्। लटः शानच्। मकारलोपश्छान्दसः। अजगन्—गम्लृ गतावित्यस्य लङि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः। हल्ङ्यादिना सि-लोपः। मो नो धातोरिति नकारः। प्रमृषे—मृष् तितिक्षायां व्यत्ययेन कर्मणि त-प्रत्ययः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति त-लोपः।

Yāska explains this verse in Nirukta 4.14.

कायमानः—desiring—dr. rt. कम् (कान्तौ, *to desire, to love*) caus. कमेर्णिङ् Pāṇ. iii. 1. 30. शानच्—कामयमानः (the class. sans. form), म is dropped—by Vedic anomaly. So the above form is obtained. Or कायमानः=rt. चाय् (पूजा निशामनयोः, to worship, to observe 1.)—pr. pt. (शानच्), च changed to क।

वना—वनानि—नि (the neuter nom. and accus. pl. term.) i. e. नि-portion is dropped by—'शेश्छन्दसि बहुलम्' Pāṇ. vi.1.70.

मातॄः अपः—waters are conceived to be the mothers of Agni; Agni's origin in the aerial waters is frequently referred to. Agni, as the 'son of waters' (अपां नपात्) is often mentioned as a distinct deity; Agni is also the embryo of the

waters RV. iii. 1. 12, 13 ; he is kindled in the waters : he is described as grown up in the lap of the waters—RV. x. 8. 1.

अजगन्—अगच्छ: dr. rt. गम् *to go* imperf. (लङ्) 2. sg. शप्—becomes श्लु by बहुलं छन्दसि Pāṇ. ii. 4. 76. i. e. cl. 1. is conjugated like cl. 3, गम् not changed to गच्छ; so the root gets reduplicated. सि—(imperf. 2. sg. term.) drops by हल्ङ्या० Pāṇ. vi. 1. 68. the final म of the verbal root is changed to न by 'मो नो धातोः' Pāṇ. viii. 2. 64.

प्र-मृषे = प्रमृष्यते ; dr. rt. प्र-मृष् (तितिक्षायां, *to bear, to endure* 4. u.) कर्मणि ते, त is dropped by 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' Pāṇ. vii.1.41. cf. शये for शेते।

आ-भुवः—आ—भू + लेट् (subj.) 2. sg.—अ (अट्) is added to the root by लेटोऽडाटौ Pāṇ. iii. 4. 94. भू becomes भुव् (उवङ्)—before अट् following. cf. कया नश्चित्र आभुवद् ऊती।

Prof. Wilson translates—'thy tarrying so far away is not to be endured ; (in a moment) thou art here with us,' and comments—'although not yet kindled, yet as soon as the attrition of the touch-wood takes place, Agni appears.

कण्व ऋषिः। द्वे मानवे सामनी मनुऋषिः(क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके विनियोगः।

१ २ ३१र ३ १ २ ३ २ ३ १ २३ १ २
नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते।
३ २ ३ १ २ ३ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः॥ १० ॥५४॥

नि। त्वाम्। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः। जनाय। शश्वते। दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजातः। उक्षितः। यम्। नमस्यन्ति। कृष्टयः॥१०॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, ज्योतिः—प्रकाश-स्वरूपम्, त्वां शश्वते जनाय—बहुनां सर्वेषामित्यर्थः जनानां कृते, मनुः निदधे—यज्ञार्थं प्रतिष्ठापितवान्, यस्त्वम् ऋतेन—यज्ञेन सह जातः उत्पन्नः, उक्षितः—हविर्भिस्तृप्तः वर्धितो वा सन् कण्वे एतन्नामके महर्षौ मयि दीदेथ दीप्तवानसि, यम् अग्निं कृष्टयः—मनुष्याः, नमस्यन्ति—नमस्कुर्वन्ति, नमसा हवीरूपान्नदानादिना तर्पयन्ति वा॥ १० ॥

O Agni, Manu established thee, the illumining light for all men ; on thou, Agni, born with sacrifice, fed and fostered with oblations, to whom people pay homage, hast burnt ablaze for Kanva.—10.

(क) 'मानवे द्वे'—आ० ब्रा०।

सा०-भा०। 'अग्ने' 'ज्योतिः' प्रकाशरूपं 'त्वां' 'शश्वते' बहुविधाय यजमानाय 'मनुः' प्रजापतिः 'निदधे' देवयजनदेशे स्थापितवान्। हे 'अग्ने'! त्वम् 'ऋतजातः' ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः 'उक्षितः' हविर्भिस्तर्पितः सन् 'कण्वे' एतन्नामके महर्षौ मयि 'दीदेथ' दीप्तवानसि। 'यम्' अग्निं 'कृष्टयः' मनुष्याः 'नमस्यन्ति' नमस्कुर्वन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः॥ १०॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धं समाप्तम्।

१०। ऋ० सं० १ म० ३६ सू० १९ ऋ०।

Say.'s addl. notes in his com. on the ṚV. mantra--

कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात्, दीदेथ—दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा। अस्ति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् का० ६.१.८.१. इति द्विर्वचनाभावः। अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः। ऋतजातः—ऋते जायते इति ऋतजातः। श्वीदितो निष्ठायामितीट्-प्रतिषेधः। नमस्यन्ति—'नमोवरिव'० पा० ३.१.१९ इति पूजार्थे क्यच्। कृष्टयः—कृष् विलेखने क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्।

मनुः—Manu was the first institutor of sacrifice, he having kindled Agni, he presented the first offering with the seven ministrant priests to the gods.—ṚV. x. 63.7. He established Agni as a light for all people ṚV.i.36. 19.—(the stanza above).

नि-दधे—the उपसर्ग (prefix नि) is widely apart from the verb. *Vide :* notes on नि-षत्सि SV. 1. 1.

शश्वते—(dat. sg.). शश्वदिति बहुनाम, Ngh. 3.1. शश्वते जनाय—'for various races of man'—*Wils.*

दीदेथ—(thou) hast blazed ; dr. दिद to shine. लिट् थल् perf. 2. sg ; no reduplication by 'छन्दसि वा' Pāṇ. vi. 1. 1 ; no इट् by the maxim "अनित्यमागमशासनम्।" cf. 'यो विड्भ्योदीदेत्'—who shone for the tribes of men. Nir. 7.24.

ऋत-जातः—ऋत means law or order. Grfth. translates it—as 'law-born', this is, though literal, meaningless ; but ऋत has another sense namely 'sacrifice'. Nir. 4.19 ; we have followed Sāyaṇ in translating it as above. See the reference to Manu, who first kindled fire and offered, there, the first sacrifice to the gods *Vide :* mythical notes on Manu above.—'Born fos the sake of sacrifice'—*Wils.*

उक्षितः—rt. उक्ष् (सेचने, *to sprinkle.* 1.p) with aff. क्तः,—इतः, 'pleased, satiated with oblations'—*Wils.* or better—grown great fr. rt. उक्ष् (*to grow*) उक्षति र्वृद्धिकर्मणः Nir. 12. 9.

कृष्टयः—*Vide :* notes on SV. 1. 11. नमस्यन्ति—'whom men reverence'.—*Wils.*

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे प्रथमा दशतिः ।

वसिष्ठ ऋषिः । एकं साम अग्नेः स्वभूतं द्रविणशब्दोपेतम्(क) । बृहतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्निष्टोमसामकर्मणि देवताप्रतिष्ठापने विनियोगः(क) ।

२ १ ३२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवो वो॑द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्वासिचम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १२ ३२ ३ १ २

उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥ १ ॥५५॥

देवः । वः । द्रविणःऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टु । आऽसिचम् । उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥१॥

भाष्यसारः । द्रविणोदाः—धनदाता, देवः अग्निः युष्माकम् पूर्णां—हविषा पूर्णाम्, आसिचं—घृतेनासिक्तां स्रुचम्, विवष्टु—कामयताम् । हे ऋत्विग्यजमानाः उत्सिञ्चध्वं वा—सोमेन पात्रं सिञ्चत, उपपृणध्वं वा—सोमेन चमसं पूरयत, तदग्नये प्रयच्छत च । आत् इत्—तदैव, देवः अग्निः युष्मान् ओहते—धनं वहति ॥ १ ॥

May the god (Agni), the giver of wealth, covet your ladle full of libation (ghee or Soma-juice); O sacrificers, pour libation on the vessel, fill it up (and offer it to Agni); presently the god (Agni) carries to you wealth.—1.

सा०-भा० । 'द्रविणोदाः' धनानां दाता 'देवः' अग्निः 'वः' युष्मदीयां 'पूर्णाम्' हविषा 'आसिचम्' आसिक्तां स्रुचं 'विवष्टु' कामयताम् । अतः 'उत्सिञ्चध्वं वा' सोमेन पात्रम् । 'उपपृणध्वं वा' सोमम् । वा-शब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुव-ग्रहेण होतृ-चमसं पूरयत च, अग्नये सोमं प्रयच्छत चेत्यर्थः । 'आदिद्' अनन्तरमेव 'देवः' अग्निः 'वः' युष्मान् 'ओहते' वहति ॥ १ ॥

१ । ऋ० सं० ७म० १६ सू० ११ ऋ० । R̥V. has 'विवष्टि' (Indi. mood, longs for, craves') instead of 'विवष्टु' (Imp. md) as here.

द्रविणोदाः—*Nom. sg.* of the *stem* द्रविणोदस्,—dr. द्रविण-rt. दा+असुन् (uṇ. iv. 188) ; स् (:) is added anomalously to द्रविण making the form द्रविणोदस् mg. granting wealth. तत् को द्रविणोदाः ? इन्द्र इति क्रौष्टुकिः ।······अथाप्यग्निं द्रविणोदसमाह ।

(क) 'देवो वो द्रविणोदा' इत्यग्निष्टोमसाम कार्यं देवतास्वेवैनान् प्रतिष्ठापयति । ता० म० ब्रा० १७।९।१० ।

स यजमे सोमे देवो वो द्रविणोदा इति देवानभिपर्यावर्त्तत । ता० म० ब्रा० १८।१।४ ।

एष पुनरेतस्माज्जायते'—the epithet *draviṇodāḥ* is applied to Indra. (acc. to Ācārya Krauṣṭuki)—also to Agni—being Indra's son. (Agni is said to have been generated by Indra,—'यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान' RV. ii. 12. 3.)—Nir. 8.2. Agni is so called because he is the giver of wealth, or strength. cf. 'द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे यज्ञेषु देवमीळते'—the priests laud divine (Agni), the giver of wealth in sacrifices.—RV. i. 57.7. as for etymology of the word द्रविण *vide* : notes on SV. 1. 4.

पूर्णाम्—refers to the ladle full of libation.

विवष्टु—rt. वश् (कान्तौ, *to wish*, *to covet* 2. p.). Ngh. 2.6. Imp. (लोट्) 3. sg.—शपः श्लुः, द्वित्वम्, 'बहुलं छन्दसि' पा० ७।४।७८ इत्यभ्यासस्य इकारः। श-स्थाने ष्। (व्रश्चभ्रस्ज० पा० ८।२।३६ इति) त-स्थाने टः।

आसिचम्—आ-सिच् (क्षरणे, *to pour*, *to besprinkle* 6. u) + क्विप्; आसिच्यन्ति अनया इति,—rfs. to स्रुक्—a sort of wooden ladle or spoon used in sacrifice for pouring ghee or other liquid libations e.g. soma-juice etc., on a sacrificial fire, properly made of Palāśa or Khadira wood. Three are enumerated, viz. जुहू, उपभृत्, ध्रुवा।

उत्सिञ्चध्वम्—उत्-सिच् Imp. 2.pl. उपपृणध्वम्—similarly drvd ; rt. पृ पूरणे, *to fill*, 9p. is परस्मैपदी—here used as आत्मनेपदी by व्यत्यय।

आत् इत्—these two *Indecs* combined, give the sense 'immediately after'.

ओहते—आ-वह्+लट् ते।

कण्व ऋषिः। बार्हस्पत्यं साम बृहस्पतिर्ऋषिः(क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्नीषोमीयप्रणयने विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ क २र ३ १ २
प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता।
१ २ ३ १र २ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥२॥५६॥

प्र। एतु। ब्रह्मणःऽपतिः। प्र। देवी। एतु। सूनृता। अच्छ। वीरम्। नर्यम्। पङ्क्तिऽराधसम्। देवाः। यज्ञम्। नयन्तु। नः ॥२॥

भाष्यसारः। ब्रह्मणस्पतिः प्रैतु—आगच्छतु, सूनृता देवी प्रैतु, देवाः—ब्रह्मणस्पत्यादयो देवताः, वीरं—शत्रुं निःशेषेण विनाशयन्तु। नर्यं—नराणां हितम्, पङ्क्तिराधसं हविष्पङ्क्तकसमृद्धं पञ्चोपलक्षितैर्बहुभिर्हविर्भिर्युक्तम्, यज्ञम् अच्छ—प्रति अस्मान् नयन्तु ॥ २ ॥

(क) 'बार्हस्पत्यम्' आ० ग्रा०।

May Brahmaṇaspati come (to us), may Goddess Sūnṛtā approach us, may gods drive away the strong enemy and lead us to the sacrifice, which is benevolent to men and which is rich in five-fold (i.e. numerous) oblations.—2.

सा०-भा०। 'ब्रह्मणस्पतिः' देवः 'प्रैतु' अस्मान् प्राप्नोतु। 'सूनृता' देवी प्रियसत्यभूता वाग्देवता 'प्रैतु' अस्मान् प्राप्नोतु। 'देवाः' ब्रह्मणस्पत्यादयो देवताः 'वीरं' शत्रुं निःशेषेण 'दूरे' प्रेरयन्तु। तं 'नर्यं' मनुष्येभ्यो हितम्। 'पङ्क्तिराधसं' ब्राह्मणोक्तहविषा पङ्क्त्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नः अस्मान् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'नयन्तु' प्रापयन्तु ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० १म० ४०सू० ३ऋ०।

Say.'s addl. notes in his com. on the Ṛ̣V. stanza :—

प्रैतु—एङि पररूपम् पा० ६.१.९४. इति। एतेयधत्यूठ्सु पा० ६.१.८९ इति वृद्धिः। नर्यं—नरेभ्यो हितं यत्-प्रत्ययः—पा० ५,१,२। पंक्तिराधसं पंक्तिभीराध्नोति पंक्तिराधाः उ० ४,२२६ इति असुन्। यज्ञं यज याचेत्यादिना यजतेर्नङ्।

ब्रह्मणस्पतिः—ब्रह्म प्रार्थना स्तुतिः मन्त्रो वा तस्य पतिः, स्तुत्यात्मको देवः। Acc. to Max-müller, बृहः and ब्रह्मण् are drvd. from the same root बृह् *to speak* ; so बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति and वाचस्पति mean the same god. 'Lord of Prayer'—*Grfth.* rt. बृह् (शब्दे; *to speak* I.p) + मनिन् = ब्रह्मण् ; तस्य पतिः 'षष्ठ्याः पति'० Pāṇ. viii. 3.53. इति विसर्गस्य सः। Or from the rt. बृह्—वृद्धौ, to *grow.*

सूनृता—the goddess of true and pleasant speech—Sāy. West. scholars have followed Sāyaṇ. Vāgdevatā,—a form of Sarasvatī—*Wils.*

वीरम्—*vide :* notes on 'सुवीरम्' SV.1.26.mg. शत्रुम्—the strong enemy—Sāy. 'the hero—i. e. Agni'—*Grfth.* He construes differently, viz. 'gods bring to our rite, which yields a five-fold gift, the hero (i. e. Agni—lover of mankind').

नर्यम्—नर्यो नृभ्यो हितः—Nir. 11. 36. हितार्थे यत्—Pāṇ. v. 1. 5.

पंक्तिराधसम्—an epithet of यज्ञम् ; drvd. from the rt. पचि (व्यक्तीकरणे, *to make clear* I.Ā.) पंक्तिः is the same as पञ्चन् which is drvd. from the same root ; the metre पंक्ति is so called because it has five pādas (पंक्तिः पञ्चपदा) ; पंक्तिराधसं = हविष्पक्क-समृद्धम्, पञ्चोपचरितैः बहुभिर्हविर्भिर्युक्तम्—वेदार्थयत्नः ; 'which yields five-fold gift : oblations of grain, gruel, curdled milk, rice-cake and curds'—*Grfth.* 'abounding with respectfully presented offerings'—*Wils.* 'containing five-fold (or numerous) gifts'—M. W. S, E. Dict p. 574. col. 3. राधम्—is a synonym of wealth—Ngh. 2.10. *Vide :* SV. 1. 40.

कण्व ऋषिः । वसिष्ठस्य स्वभूतं वीङ्कं साम(क) । बृहतीच्छन्दः । विनियोगस्तु—वीङ्कं भवति च्यवनो वै दाधीचोऽश्विनोः प्रिय आसीत्, सोऽजीर्यत् तमेतेन साम्नाप्य वैङ्कयतां सं पुनर्युवानमकुरुतां···तौ तद्यंकामयेतां कामसनि साम वीङ्कं काममेवैतेनावरुन्धे ॥ ता० म० ब्रा० १४,६,९—१० । एतेन जुह्वानो यौवनबलं लभेत ।

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ १र २र ३ २
ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
२ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥३॥५७॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥३॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, अस्माकम् ऊतये—रक्षणाय, ऊर्ध्वः—उन्नतः तिष्ठ, देवः सविता, न—इव,—यथा सूर्यो दिवि उन्नतस्तिष्ठति तथा ऊर्ध्वः—उन्नतः सन्, वाजस्य—अन्नस्य, सनिता—दाता, भव । यत्—यतः, अञ्जिभिः यज्ञेन यूपम् अलङ्कुर्वद्भिः वाघद्भिः यज्ञस्य वाहकैः सम्पादकैः ऋत्विग्भिः सह त्वां विह्वयामहे—विशेषेण आह्वयामः । अतस्त्वम् अन्नस्य दाता भव ॥ ७ ॥

Rise up (O Agni) for our protection ; rising high like the sun, be the bestower of food, as we invoke thee in company with the priests, who carry on sacrifice and who adorn the *Yūpa* (the sacrificial post) with the performance of the same.—3.

सा०-भा० । हे यूप ! यद्वा, यूपात्मक-दारु-निष्ठाग्ने ! 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' रक्षणाय 'ऊर्ध्वः' उन्नतः 'तिष्ठा' तिष्ठ । 'सविता' देवः 'न' यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति, तद्वत् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् 'वाजस्य' अन्नस्य 'सनिता' दाता भविष्यसि । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'अञ्जिभिः' आज्येन यूपमञ्जद्भिः 'वाघद्भिः' यज्ञं वहद्भिः ऋत्विग्भिः सह 'विह्वयामहे' । अन्नस्य दानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

३ । ऋ०, सं०, १म०, ३६सू० १३ऋ० ।

Agni, as erect, is here said to be identified with the yūpa or post to which the victims, at a sacrifice of animals, are bound ; and according to Āśvalāyana, this and the next verse are to be recited, on such occasions, at the time of setting up the post.

(क) 'वसिष्ठस्य च वीङ्कम्'—चा० ग्रं० ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. mantra :—

उ-षु-णः—इकः सुञि पा० ६,३,१३४. इति संहितायां दीर्घः। 'सुञः' पा० ८,३,१०७ इति षत्वम्। नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः पा० ८,४,२७ इति णत्वम्। ऊतये—अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट्। ऊतियूती: त्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्। वाजस्य—क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् (पा० १,४,३२) इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। सनिता—षणु दाने लुटि तासिः। इट्—पा० ७,२,३५। तिपो डादेशः पा० २,४,८५ टि-लोपः। अञ्जिभिः—अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु उणादिः इ-प्रत्ययः—उ ४,१३९। विह्वयामहे—'नि समुपविभ्यो ह्वः'—पा० १,३,३० इत्यकर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम्।

ऊ—षु—These two indeclinables are often used together, they convey but no meaning, but are used in the case of the shortage of syllables in a metre. उ—(short vowel) *Indec.*—in Mantra or Saṃhitā text, is lengthened by 'निपातस्य च' Pāṇ. vi. 3.136. ऊषु—'सुञः' इति षत्वम्, *vide* SV. 1.28.

ऊतये—(*stem* ऊति dat. sg.), dr. rt. अव्+क्तिन्, the whole rt. अव् is changed to ऊ (ऊट्) by 'ज्वरत्वर०' Pāṇ. vi. 4.20.

तिष्ठा—the final vowel of a verb having two syllables ending in अ gets lengthened by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3.135.

सविता—refers to the sun. Savitṛ is differently extolled in eleven separate hymns in the whole Ṛgveda. Besides there are numerous mentions of his name. Sāy. (on ṚV. 5.81.4.) remarks that before his rising the sun is called Savitṛ and from his rising to setting—Sūrya. But this interpretation does not hold good always, as Savitṛ is sometimes connected with evening as well as morning. However, Savitṛ being one of the Sun-gods (1. Mitra, 2. Sūrya, 3. Pūṣan, 4. Viṣṇu, 5. Savitṛ. etc.) is commonly identified with the sun—*vide :* Macdnll's Ved. Myth. p.32. Para 15.

वाजस्य—अन्नस्य; वाज is a synonym of अन्न—Ngh. 2. 10. सनिता—rt. सन् (दाने, *to give*, 8.u.) with aff. तृच्। Grfth. translates वाजस्य सनिता—as 'strength-bestower'.

अञ्जिभिः—rt. अञ्ज् (व्यक्ति-म्रक्षण-कान्ति-गतिषु, *here*, *to decorate*, 7.p.) with affix इन् 'सर्वधातुभ्य इन्' uṇ. iv. 117. cf. 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे'—They anoint thee in the sacrifice ṚV. iii. 8.1,

वाघद्भिः—*vide* note on वाघतः SV. 1.9.—By our oblation-bearing priests.

वि-ह्वयामहे—वि—ह्वे (here शब्दे, to call on, to invoke—1.u.) pres. (लट्) 1. pl.

सौभरिर्ऋषिः। एकं साम—आङ्गिरःपुत्रस्य विस्पर्द्धसः ऋषेः (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आग्नेयक्रतौ विनियोगः।

२उ ३ १र २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र यो राये निनीषति मर्त्तो यस्ते वसो दाशत्।
३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स वीरं धत्ते अग्न उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम्॥ ४ ॥५८॥

(क) 'विस्पर्धसआङ्गिरसस्य साम'—आ० ब्रा०

प्र । यः । राये । निनीषति । मर्त्तः । यः । ते । वसो इति । दाशत् । सः । वीरम् । धत्ते । अग्ने । उक्थऽशंसिनम् । त्मना । सहस्रऽपोषिणम् ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । हे वसो—धनात्मक अग्ने, त्वां यः तव स्तोता राये—धनाय, प्रणिनीषति—प्रणेतुमिच्छति, यश्च मर्त्तः तुभ्यं दाशत्—हवींषि प्रयच्छति, सः अवः त्मना—आत्मना एव, उक्थशंसिनं—स्तोत्रकारिणं स्वाध्यायपरम्, सहस्रपोषिणं—बहुजनपालकम्, बहुधनं वीरं पुत्रं धत्ते—धारयति ॥ ४ ॥

(O Agni) the ordainer of wealth,—the mortal, who wants to establish thee for (gaining) wealth and who offers thee oblations,—begets a gallant son, the singer of vedic hymns, and himself (alone) the maintainer of thousands of men.—4.

सा०-भा० । हे 'वसो' वासकाग्ने ! त्वां 'यः' तव स्तोता 'राये' धनार्थं 'प्रणिनीषति' प्रणेतुमिच्छति । 'यः' 'मर्त्तः' मनुष्यः 'ते' तुभ्यं 'दाशत्' हवींषि प्रयच्छति । 'सः' मनुष्यः 'उक्थशंसिनम्' उक्थानां शस्त्राणां शंसितारम् 'त्मना' आत्मनैव 'सहस्रपोषिणं' बहुधनम् 'वीरं' पुत्रं 'धत्ते' धारयति ॥ ४ ॥

४ । ऋ०, सं०, ८म०, १०३सू०, ४ऋ० । ṚV. reads 'प्र यं राये निनीषसि' instead of 'प्र यो राये निनीषति' the mg. there is—'The man, whom thou wouldst lead to wealth.'

राये—*Vide* : SV.1.49. stem राय्—dat. sg. राय् is dervd. from rt. रा *to give.*

प्र-निनीषति—the prefix stands at a distance from the verb,—other words intervening. This is peculiar to the Vedas. *Vide :* rules concerning vedic upasargas—'छन्दसि परेऽपि' Pāṇ. i.4.81. and 'व्यवहिताश्च' 1.4.82. निनीषति is the desiderative (सन्) of the rt. नी (प्रापणे, *to lead.* 1.u). प्र—नी has a separate sense, viz : to establish, cf. अग्निप्रणयनम् ।

वसो—*voc.* see SV.1. 36. Vasu is a synonym of wealth, Agni is here called by this name, inasmuch as he abundantly commands riches (ṚV. i.1.3 ;—31.10) All treasures are collected in him (ṚV. x.6.6) and he opens the door of riches (ṚV. i.68.10) etc. etc.

दाशत्—gives, offers ; rt. दाश (दाने, *to give*, 1.u.) लेट् तिप् 3. sg. 'लेटोऽडाटौ' Pāṇ. iii. 4. 94.

उक्थ-शंसिनम्—उक्थैः शंसति कीर्त्ति यः तम् । For उक्थ vide : notes on उक्थी, SV. 1.48. शंसिन् is drvd. from rt. शंस् (स्तुतौ, to praise 1.p) + इन् ।

त्मना—himself ; *stands for* आत्मना, the initial आ of आत्मन् is dropped, in

the Vedas, by 'सनोत्याबादिरामन:' Pāṇ. vi. 4.141. cf. 'नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस् त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु'—ṚV. vii.63.6. 'विश्व' त्मना बिभृतः' they (heaven and earth) support themselves all—ṚV. i. 185. 1. Nir. 3. 22.

पुरूणां-पोषिणम्—पुरूणां पुष्णाति यः तम्; from rt. पुष् *to maintain*; पुरूणम् stands for many, पुरूणमिति बहुनाम—Ngh. 3.1.

कण्व ऋषिः। ऐतवाह्यं साम, इतवाह्यर्षिः (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र वो यह्वं पुरूणां विशां देवयतीनाम्।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिर्वृणीमहे यं समिदन्य इन्धते ॥ ५ ॥ ५६ ॥

प्र। वः। यह्वम्। पुरूणाम्। विशाम्। देवऽयतीनाम्। अग्निम्। सुऽउक्तेभिः। वचःऽभिः। वृणीमहे। यम्। सम्। इत्। अन्ये। इन्धते ॥ ५ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विजः यजमानाश्च, देवयतीनां—देवान् यष्टुमिच्छन्तीनां, देव-भक्तानामित्यर्थः, पुरूणां—बहूनाम्, विशां—प्रजानाम्, युष्माकम् अनुग्रहाय यह्वं—महान्तम्, तम् अग्निं सूक्तेभिः—सूक्तैः स्तुतिभिः, प्र वृणीमहे—उपास्महे। अन्ये इत्—अन्येऽपि ऋषयः यम् अग्निं सम्-इन्धते—सम्यक् दीपयन्ति ॥ ५ ॥

(O priests and sacrificers), for the benefit of you—people, good many in number, who are devoted to gods,—we pray to great Agni, with holy hymns, whom others too ignite (for sacrificial purposes).—5.

सा०-भा०। हे ऋत्विग्यजमानाः! 'देवयतीनां' देवान् कामयमानानां 'पुरूणां' बहूनां 'विशां' प्रजारूपाणां 'वः' युष्माकमनुग्रहाय 'यह्वं' महान्तम् 'अग्निं' 'सूक्तेभिः,' सूक्तरूपैः 'वचोभिः' वाक्यैः 'प्र वृणीमहे'। 'अन्ये इत्' अन्येऽप्यृषयः 'यम्' यमग्निं 'समिन्धते' सम्यग्दीपयन्ति तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ५ ॥

५। ऋ०, सं०, १म०, ३६सं० १ऋ०। ṚV. reads 'वचोभिरीमहे' (we approach with eulogies) instead of 'वचोभिर्वृणीमहे' the SV. text above, and 'समिदन्य ईळते' (others adore him) instead of 'समिदन्य इन्धते' as here above. उ० आर्चि० १,२,५,१।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. stanza—

(१) 'यह्वो महन्नित्यः' इति महन्नामसु पाठात्। (१) देवयतीनां—देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयन्त्यः

(क) 'ऐतवाह्यस्य'—आ० ब्रा०।

सुपः आत्मनः क्यच्। न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः। अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात्। क्यजन्तात् लटः शतृ। उगितश्चेति ङीप्। अभ्यिस्त्वमागमशासनमिति वचनाञ्नुमभावः। सूक्तेभिः—वक्तैः शिक्ष्यन्ती च संज्ञायामिति क्तः।

यह्वम्—'यह्व इति महतो नामधेयम्, यातश्च हूतश्च'—a synonym of great, combination of two rts या and ह्वे with aff. क, Nir. 8.8. Ngh. 3. 3. cf. 'त्वं देवानामसि यह्व होता'—O great one, thou art the sacrificer of the gods—ṚV. X. 110.3.

पुरूणाम्—पुरु बहुनाम—Ngh. 3.1.

विशाम्—प्रजानाम्, *vide :* note on विशे विशे SV. 1. 15.

वः—Sāy. explains 'for your good or benefit', and has supplied अनुग्रहाय after it, in order to get a sensible meaning. West. scholars, however, always fond of literal sense have meant 'your Agni'—they have connected वः in possessive case with 'अग्निम्'; it conveys no meaning.

देवयतीनाम्—देवान् आत्मनः इच्छन्त्यः, तासाम्—an epithet referring to विशाम्। dr. देव + क्यच् by 'सुप आत्मनः क्यच्' Pāṇ. iii.1.8. 'देवयन्तो देवान् कामयमानाः' lovers of god—Nir. 8.18. cf. 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः'—the lovers of gods anoint in thee the sacrifice.—ṚV. iii. 8.1.

सूक्तेभिः—सूक्तैः, स्तोत्रैः। भिस् not changed to ऐस् by 'बहुलं छन्दसि' Pāṇ. vii. 1. 10.

वृणीमहे—rt. वृ (to *choose*, 9Ā) pres. 1.pl. acc. to Viv. धनं याचामहे।

इत्—*Indec* means एव (verily).

सम्-इन्धते—rt. इन्ध् (to *kindle*) 7.Ā. pres. 3. pl.

आत्कील वा उत्कील ऋषिः। एकं साम 'मनसोदोह'-नामधेयकं (क)। बृहतीच्छन्दः। अग्निर्देवता प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १र २र

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे हि सौभगस्य।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ ६ ॥ ६० ॥

अयम्। अग्निः। सुऽवीर्यस्य। ईशे। हि। सौभगस्य। रायः। ईशे। सुऽअपत्यस्य। गोऽमतः। ईशे। वृत्रऽहथानाम् ॥ ६ ॥

भाष्यसारः। **अयम् अग्निः हि सुवीर्यस्य—सद्वीर्यवतः कर्मणः सौभाग्यस्य ईशे ईष्टे—ईश्वरो भवति। तथा गोमतः—गवादिपशुयुक्तस्य, स्वपत्यस्य—सुपुत्रादियुक्तस्य, रायः—धनस्य, ईशे—ईष्टे स्वामी भवति। तथा वृत्रहथानां—वृत्राणाम् आवरकाणां शत्रुस्वरूप-पाप-विघ्न-रोगादीनाम्, हथाः—हननानि विनाशनानि, तेषामपि ईशे—ईष्टे, निवारको भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥**

(क) 'मनसश्च दोहः'—आ० ग्रा०। मनसः ऋषिः, दोहः SV. *Bib. Ind.*

This Agni ordains the good luck of one, possessed of heroism or (is the lord of valour, and of good luck); he is the lord of wealth consisting in offsprings and cows (cattle); he is the foremost of the slayers of *Vṛtras* (all obstructing evils e.g. sins, diseases, enemies, iniquities or the like.)—6.

सा०-भा० । अनेनोत्कीलः स्तौति 'अयम्' यजनीयत्वेनाङ्गुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः 'सुवीर्यस्य' शोभनसामर्थ्योपेतस्य 'सौभगस्य', 'ईशे हि' ईष्टे खलु, ईश्वरो भवति—सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा 'गोमतः' गवादि-पशुयुक्तस्य 'स्वपत्यस्य' शोभनापत्यस्य, 'रायः' धनस्य 'ईशे' ईष्टे, पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसम्पादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथा एवम्भूतोऽग्निः 'वृत्रहथानां' हननं हथः शत्रुभूतपापविनाशानामपि 'ईशे' । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ६ ॥

६ । ऋ०, सं०, ३म०, १६सू०, १ऋ० । ṚV. has 'ईशे महः' instead of 'ईशे हि' in the first line.

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. stanza :—

ईशे—ईश ऐश्वर्ये अदादित्वात् शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति त-लोपः । सौभगस्य—सुभगस्य भावः—सौभगम्—उद्गात्रादित्वादञ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र हृद्भगेत्यादिना प्राप्ताया उभयपदवृद्धेरभावः । वृत्रहथानां—हन् वर्त्तने । अस्मात् स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्-प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । हन् हिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषि० इति क्थन् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । (वृत्र—हन् + क्थन्) ।

ईशे—for ईष्टे, pres. 3. sg.

सुवीर्यस्य, सौभाग्यस्य etc.—*gen.* (षष्ठी) by अधीगर्थदयेशां कर्मणि Pāṇ. ii. 3. 52.

Sāy.'s last line in his com. above—त्वयि समर्पितकर्मणाम् etc. means—through thy favour is the destruction of the sins of us, whose good works have been delivered or renounced to thee.

वसिष्ठ ऋषिः । त्रीणि सामानि समन्त-नामधेयानि, तेषामेकस्य साम्नोऽग्निर्वसिष्ठो वा ऋषिर्वरुणो वा···ऋषिः । आग्नेयक्रतौ प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ २
त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।
३र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि यासि च वार्यम् ॥ ७ ॥ ६१ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे । त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । यासि । च । वार्यम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने:, अस्माकम् अध्वरे त्वं गृहपतिरसि । त्वं होता असि । हे विश्ववार—सर्वैर्वरणीय अग्ने, त्वं पोता असि । अतः प्रचेताः—प्राज्ञस्त्वं वार्यं—वरणीयं हविः, यक्षि—देवेभ्यः यज, यासि च—अस्माकं धनं प्रापय देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

Thou, Agni, art the lord of the homestead, thou art the Hotṛ at our sacrifice, O (Agni) cherished by all, thou art the Potṛ, thou of exalted mind (or profoundly wise), offer the longed-for oblation (to the gods) and bring to us wealth.—7.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यज्ञे 'त्वं' 'गृहपतिः' यजमानोऽसि । 'त्वं' 'होता' देवानामाह्वातासि । हे 'विश्ववार' ! सर्वैर्वरणीयाग्ने ! 'त्वं' 'पोता' एतन्नामक ऋत्विगसि । अतः 'प्रचेताः' प्रकृष्टमतिस्त्वं 'वार्यं' वरणीयं हविः 'यक्षि' यज । 'यासि च' अस्माकं धनं प्रापय ॥ ७ ॥

७ । ऋ०, सं०, ७म०, १६सू०, ५ऋ० । ṚV. has 'यक्षि वेषि च' in the place of 'यक्षि यासि च' ।

गृहपति—Agni is more closely connected with human life than any other god ; his association with the dwellings of men is peculiarly intimate ; he is the only god, to whom the epithet *gṛhapati* 'lord of the house' is frequently applied ; he dwells in every abode ṚV. vii. 15. 2. never leaving his home (viii. 49.19). The attribute 'domestic' (*damūnas*) is generally connected with him (i, 60. 4). This household deity probably represents an older order of ideas ; for in the later elaborate ritual of the three sacrificial fires, the one, from which the other two (the *Āhavanīya* or eastern and the *Dakṣiṇa* or southern) were taken,—is called the *gārhapatya* or that which belongs to *gṛhapati*. Again he, though immortal, is described as having taken up his abode among mortals (viii. 60. 1). He has been established or settled among human habitations (iii. 5. 3 ; iv. 6. 2). It is the domestic Agni, who caused mortals to settle (iii. 1. 17). He is a leader (iii. 2. 5) and a protector of settlers (i. 96. 4) and the epithet *Viśpati*—lord of settlers, is mainly connected with him—*Vide* : Macddll's Ved. Myth. Para. 35.

होता—fr. rt. हु,—an offerer of oblation, the principal priest or the invoker of gods, (esp.) a priest who, at sacrifice, invokes the gods or recites the Ṛg-Veda ;—a Ṛg-Veda priest. Four principal priests are enumerated, viz. Hotṛ, Adhyaryu, Brahman and Udgātṛ ; each of them has three assistants, so the

total number is sixteen, viz. Hotṛ—his assistants Maitrāvaruṇa, Acchāvāka, Grāva-stut etc. (Aśv. Śr. iv. 1. 4-6).

पोता—(stem पोतृ)—One of the 16 officiating priests at a sacrifice (an assistant of the Brahman, who is one of the 4 principal priests). *Yajñasya śodhayitā*—Sāy. ; fr. rt. पू *to purify* ; Brahman's assistants are—Brāhmanācchamsin, Agnīdhra and Potṛ. (Aśv. Śr.) for further reference, see notes on होता above.

विश्ववार—*Voc.*—adored or cherished by all,—all-desired—Sāy.

प्रचेता:—from rt. चित् *to know*,—wise (said of the gods esp. of Agni and the Āditya. 'Thou art wise'—*Wils.* प्रचेता: 'प्रवृद्धचेता:'—of profound knowledge, Nir. 8. 5.

यक्षि—(fr. rt. यज्—*to sacrifice* 1. u.), mg.—यज, offer the oblation (to the gods),—imp. 2. sg. ;—*vide* gram. rules 'सेर्ह्यपिच्च', 'वा छन्दसि' Pāṇ. iii. 4. 88. (हि does not take place here) 'बहुलं छन्दसि' Pāṇ. ii. 4. 73. (शप् of cl.1. is elided), ज् is changed to क् and after it स् of सिप् becomes ष्, thus the form यक्षि is obtained ; or in लेट् (subj) in the imp. sense 'सिब्बहुलं लेटि' Pāṇ. ii. 1. 34. cf. 'ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने'—O Agni, offer oblation to them (Viśve-devāḥ—all the gods) desiring shares in our sacrifice—ṚV. vii. 39. 4.

यक्षि—rt. या, प्रापणे,—*to convey, to bring* ;—bring to us or bestow on us wealth.

विश्वामित्र ऋषिः । एकं साम वैखानस ऋषिः वसुपुत्र आङ्गिरो वा । बृहतीच्छन्दः, अग्निर्देवता । आग्नेयक्रतौ प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

१ २ ३ १ २र ३ १ २
सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्त्तास ऊतये ।
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपां नपातं सुभगं सुदंससं सुप्रतूर्त्तिमनेहसम् ॥ ८ ॥ ६२ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मर्त्तासः । ऊतये । अपांऽनपातम् । सुऽभगम् । सुऽदंससम् । सुऽप्रतूर्त्तिम् । अनेहसम् ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, सखायः—हविर्दानादिकर्मणा दातृ-सम्प्रदानसम्बन्धेन मित्रभूताः, मर्त्तासः—मनुष्याः ऋत्विजो वयम्, अपां नपातम्—अपां नप्तारम्, सुभगं—शोभनधनम्, सुदंससं—सुकर्माणम्, सुप्रतूर्त्तिं—सत्वरगतिम्, कर्मिभिः सुखेन गन्तव्यम्, अनेहसम्—उपद्रवरहितं त्वाम् ऊतये—अस्माकं रक्षणाय, ववृमहे—वृणीमहे ॥ ८ ॥

We, mortals (the priests), thy friends, seek thee, for protection, —thee, the water's grand-child, blessed, the efficient accomplisher of mighty or splendid actions, swift and unobstructed.—8.

सा०-भा० । विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ! 'सखायः' सोमाज्यादि-हविः-प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्राणि 'मर्त्तासः' मनुष्याः ऋत्विजो वयम् 'अपां नपातम्' अपां नप्तारं 'सुभगं' शोभनधनयुक्तम् । 'सुदंससं' सुकर्माणं 'सुप्रतूर्त्तिं' शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम् 'अनेहसम्' उपद्रवरहितम् । एतादृशन्त्वाम् 'ऊतये' रक्षणाय 'ववृमहे' वृणीमहे वृङ् संभक्तौ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति वर्त्तमाने लिट् । क्रादित्वादिडभावः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे प्रथमा दशतिः ।

८ । ऋ०, सं०, ३म०, ६सू०, १ऋ० ।

ऊतये—(dat. sg.) rt. अव्+क्तिन् Pāṇ. iii. 3. 94. also 'ज्वरत्वर०' Pāṇ. vi. 4. 20. vide—SV. 1. 10.

अपां नपातम्, नपात्—is a grandson ; etymological sense is न पातयति न पतत्यनेनेति वा, नञ्—पत्+णिच्+क्विप्, णिलोपः बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः Pāṇ. vi. 4. 51. नञ् is not changed to अ, by 'नभ्राण्नपात्' Pāṇ. vi. iii. 75.

Yāska explains नपात्—as 'नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्, पितुरनन्तरा प्रजा पुत्राख्या भवति, अननन्तरा प्रजा पौत्राख्या' । napāt is a syn. of offspring which does not immediately succeed a person (i.e. a grandson)—Nir. 8. 5. cf. Bṛh. D. ii. 27.

Agni is the grand-child of waters inasmuch as from waters herbs and trees grow, from them Agni is begotten. 'ताभ्यः (अद्भ्यः) ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्मादग्निरपां पौत्रः' ।

सु-दंससम्—accomplishing mighty or splendid actions. दंसस् means action, Ngh. 2. 1.—*vide* notes on पुरुदंससम् SV. 1. 76. Prof. Wils. renders this term by 'resplendent' ; this is apparently not correct.

सु-प्रतूर्त्तिम्—प्रतूर्त्ति—means rapid or violent motion, speed ; the compd. here, means—swift, rapid, violent, see under प्रत्वर् M. Wilm's S.E. Dict. p. 678. col. 2. तूर्त्ति is drvd. fr. rt. त्वर् ; 'accessible'—*Wils.* this mg. is taken from Say.'s interpretation (कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम्) ।

अनेहसम्—without a rival, unmenaced, unobstructed. Mon. W's S.E. Dict. p. 42. col. 3. dr. fr. rt. ईह् ; Prof. Wils. translates this term as 'sinless' ; perhaps he had in mind एनस् or अंहस् and confounded अनेहस with them.

प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे द्वितीया दशतिः ।

आग्नेयः श्यावाश्वः गौतमो वामदेव ऋषिर्वा । 'श्यावाश्वं' साम(क) । त्रिष्टुप्छन्दः(ख) । अग्निर्देवता । उत्तरवेद्यामग्निस्थापनादौ विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३क २र

इडस्पदे नमसा रातहव्यं सपर्यता यजतं पस्त्यानाम् ॥१॥६३॥

आ । जुहोत । हविषा । मर्जयध्वम् । नि । होतारम् । गृहपतिम् । दधिध्वम् । इडः । पदे । नमसा । रातहव्यम् । सपर्यत । यजतम् । पस्त्यानाम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे ऋत्विजः, यूयम् आजुहोत—अग्निम् आह्वयत,—तथा हविषा मर्जयध्वम्—मृडयध्वम् सुखयत, इडः—इलायाः—पूजायाः पृथिव्याः वा पदे—स्थाने उत्तरवेद्यामित्यर्थः । होतारं गृहपतिम् अग्निं निदधिध्वम्—सम्यक् स्थापयत । नमसा—नमस्कारेण, हविषा वा सह । रात-हव्यं—रातं दत्तं हव्यं हविर्यस्मै तं दत्तहविष्कम्, पस्त्यानां—यज्ञगृहाणां मध्ये, यजतं—यज्ञार्हम्, अग्निम्, सपर्यत—परिचरत ॥ १ ॥

(O priests), invoke (Agni); make him blithe with oblation; establish him, the lord of the house, the Hotṛ (principal priest) in the site of 'Ilā'-(worship or earth) i, e, on the northern altar; in the holy houses meant for sacrifice, with homage or offerings, serve him, worthy of adoration,—to whom offerings are presented.—1.

सा०-भा० । हे ऋत्विजः ! 'आ जुहोत' अग्निमाह्वयत । किञ्च, 'हविषा मर्जयध्वं' मृडयध्वं सुखयध्वम् । डकारस्य जकारश्छान्दसः । अपि च 'इडः' इलायाः पदे उत्तरवेद्यामित्यर्थः । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'गृहपतिं' गृहपालकम् अग्निम् । 'निदधिध्वं' निःशेषेण धारयध्वम् । किञ्च, 'नमसा' नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् । अतएव 'रातहव्यं' दत्तहविष्कम् । 'पस्त्यानां' यज्ञगृहाणां मध्ये । 'यजतं' यजनीयं पूजनीयमग्निम् । 'सपर्यत' परिचरत ॥ १ ॥

(क) 'श्यावाश्व'—भा० ब्रा० ।

(ख) 'त्रिष्टुभो रुद्राः' (११)—पि०,छ०,सू० ३।६ त्रैष्टुभः पादः सर्वत्रैकादशाक्षरः । The Triṣṭup metre consists of four Pādas of 11 syllables each.

१। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति।

जुहोता—जुहुत (class. form.) rt. हु *to sacrifice* imp. 2. pl. the last vowel is long by 'ऋचि तुनुघमक्षु०' Pāṇ. vi. 3. 133.

मर्जयध्वम्—rt. 'मृज्' (शुद्धौ, *to cleanse*) + caus. imp. 2. pl.—'मृजेर्वृद्धिः' Pāṇ. vii. 2. 114. व्यत्ययेन इडभावः।

नि-दधिध्वम्—निदध्वम्; नि-धा, (*to place, to set up* 3. u.) Imp. 2. sg. व्यत्ययेन इडागमः। 'Home's Lord'—*Grfth.*

इडस्पदे—in the place of sacred libation i. e. at the sacrificial altar or place of offering. rt. ईड् (स्तुतौ, *to worship*) क्विप् ह्रस्वश्च, ई of the rt. is changed to इ; stem इड् gen. sg. = इडः। इडः पदे = इडस्पदे, विसर्गस्य सः 'इडाया वा' Pāṇ. viii. 3. 54. 'fr. rt. इष्, a refreshing draught or libation offered to the gods' :—M. W. इड्—अन्नम्—Ngh. 2.7.

रात-हव्यम्—referring to अग्निम्; rt. रा (दाने, *to give* 2. p) क्त। 'रातं' (दत्तं) 'हव्यं' (हविः) यस्मै तम्,—to whom oblation is presented.

पस्त्यानाम्—गृहाणाम्, यज्ञ-गृहाणाम्। पस्त्यं—गृहम्—Ngh. 3. 4; in this sense the word is found in class. Sans. cf. पस्त्यं प्रयातुमथ तं प्रभुरापपृच्छे—कीर्त्ति कौ० ९, ७४।

यजतम्—यष्टव्यम्, worthy of reverence. rt. यज् + कर्मणि अतच् by 'भृमृदृशियजि०' uṇ. 3. 110. cf. 'हिरण्ययम्यं यजतो बृहन्तम्'—RV. i. 35. 4.

सपर्यता—rt. सपर् (पूजायाम्, *to worship*) यक् कण्ड्वादित्वात् + लोट् त, imp. 2. pl. the last vowel is prolonged by 'ऋचि तुनु०' Pāṇ. vi. 3. 133.

बार्हस्पत्य उपस्तुत ऋषिः। द्वे सामनी 'ऋतु'नामके(क)। जगतीच्छन्दः(ख)। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

२ २उ २ १ २ २ २ २ २उ २ १ २ ३ २ ३ १ २
चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावन्वेति धातवे।
३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ १ २
अनूधा यदजीजनदधा चिदा ववक्षत्सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥२॥६४॥

चित्रः। इत्। शिशोः। तरुणस्य। वक्षथः। न। यः। मातरौ। अनुऽएति। धातवे। अनूधाः। यत्। अजीजनत्। अध। चित्। आ। ववक्षत्। सद्यः। महि। दूत्यम्। चरन् ॥ २ ॥

भाष्यसारः। शिशोः—शिशुभूतस्य तरुणस्य अग्नेः वक्षथः—हविर्वहनम्, चित्र इत् आश्चर्य एव। यः जातोऽग्निः मातरौ—सर्वस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ, मातृभूतम् अरणीद्वयं वा, धातवे—स्तन-पानाय, न अन्वेति—नानुगच्छति, यथा शिशुर्जात एव

(क) ऋतुसामनी च—आ० ब्रा०।

(ख) 'जगत्या आदित्याः'—पि० छ०—३।४। The Jagatī metre consists of four Pādas of 12 syllables each, two Pādas forming a hemistich.

स्तन्यपानाय मातरमपेक्षते नायं तयेति भावः। यत् चित्—यदेव, अजीजनत्—ऋत्विक् अरणीभ्यामेनमग्निमुत्पादितवान्, अध—अथ, उत्पत्यनन्तरम् सद्य एव, अनूधाः—स्तनमनपेक्षमाणः स्वयमेव प्रज्वलन्, महि—महत्, दूत्यं—दूतकर्म, चरन्—कुर्वन् आ-ववक्षत्—देवान् प्रति हवींष्यावहति ॥ २ ॥

Strange, indeed, is the transmission (of oblation to gods) by the young child (Agni), who does not require the parents (Heaven and Earth) or the twain mothers the *Araṇīs*—the two fire-sticks) to drink; no sooner is he generated than he, doing without the udder, accepting the noble embassy (bt. sacrificers and gods)—conveys the oblations to the gods.—2.

सा०-भा०। 'शिशोः' शिशुभूतस्य। अतएव 'तरुणस्य' अग्नेः। 'वक्षथः' वहेरौणादिकोऽथप्रत्ययः। हविर्वहनं 'चित्रम्' आश्चर्यभूतमेव। 'यः' जातोऽग्निः। 'मातरौ' सर्वस्य निर्मात्र्यौ, सर्वस्य मातृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा। 'धातवे' धेट् पाने 'तुमर्थे०' इति (पा० ३,४,६) तवेन्-प्रत्ययः। स्तनपानाय 'न अन्वेति' न गच्छति। इण् गतौ लटि उपसर्गेण समासः। तिङि चोदात्तवतीति (पा० ८,१,७१) गतेर्निघातः। 'अनूधाः' नञा बहुव्रीहिसमासः, तस्मिन् अनङ्स्त्रियामिष्टत्वात् अत्रानङ्भावः, प्रत्येकविवक्षया एकवचनम्, ऊधोरहितः सन् अयं लोकोऽसौ लोकश्च। 'यत्' यदि। एनमग्निम्। 'अजीजनत्' जनयेत्, तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम्, तथा न भवति, किन्तु द्यावापृथिव्यौ हि सर्वेषां कामदुघे खलु। तथापि न याति। तस्मादस्य हविर्वहनं विचित्रम्। 'अध चित्' उत्पत्त्यनन्तरमेव। 'सद्यः' तदानीमेव। शीघ्रं, 'महि' महत्। 'दूत्यं'—'दूतस्य भागकर्मणी' (पा० ४,४, १२०) इति कर्मणि यत्-प्रत्ययः,—दूतकर्म 'चरन्' आचरन्। 'आ-ववक्षत्' देवान् प्रति हवींष्यावहति ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० १०म० ११५सू० १ऋ०।

'चित्रः'—*vide* notes on SV. I. 40. cf. स चित्रचित्र' चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमम् RV. vi. 6. 7. here the word *chitra* is alliteratively repeated.

शिशोः तरुणस्य—of the tender youngling or infant, rfs. to Agni.

वक्षथः—carrying, conveyance; dr. वह्+अथ-प्रत्ययः 'शीङ्यपि' un. iii. 113. M. W. has dervd. the word from rt. 'वक्ष्' to grow, and meant invigoration, growth. cf. S.E. Dict. p. 911. vol. 3. Grfth. has adopted this sense and translated—'the growth'. cf. 'सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः'—Nir. 11. 20.

मातरौ—drvd. from rt. 'मा', du. father and mother (RV. 3. 3. 33.) also *vide*: Ved.Myth. Macdonell, p. 98. para 3.

मातरा-पितरा (RV. 4. 6. 7)—Heaven and Earth. Or two pieces of wood used in kindling fire. M. W's S.E. Dict. p. 807. col. 1.

'धातवे—धातुम्, पातुम्; to drink, to suck; dr. rt. धेट् (पाने, *to suck* 1.p.) तुमर्थे तवेन् Ved. Inf.—'तुमर्थे से-सेन०' Pāṇ. iii. 4. 9.

अनूधाः—नास्ति ऊधो यस्य, an epithet of अग्निः, without the udder i.e. independent of the parents; in *Bahu.* compd. अनङ् is added to ऊधस् in fem. Pāṇ. V. 3. 131. here it is masc.—as it refers to Agni, so अनङ् is not allowed. Grfth's rendering—'She who hath no udder'—is, therefore, grammatically erroneous; more over, it is not clear whom does 'She' mean. Wils. translates—'although the udderless world gave him birth etc.'; this interpretation though adopted from Sāy. seems not to be right. Yāska derives ūdhas from ud + rt. हन् or from upa + rt. नह्, उद्धततरं भवति उपोन्नद्धमिति वा; 'the udder of a cow is so called, because it is more raised than the other limbs or it is fastened near the abdomen'—Nir. 6.19.

अजीजनत्—rt. जन् (प्रादुर्भावे, *to be born* 4. p.) caus. Aor. subject ऋत्विक्, Sāyaṇ is ambiguous in point of subject. *Grfth* has 'she'—as subject, this is not tenable.

महि—dr. from rt. मह पूजायाम् महि, महत्—Nir. 11.9.

आ-ववक्षत्—आ—वह्+लेट् तिप्—व्यत्ययेन शपः श्लुः,—लेटि सिप्—सिब् बहुलम्—Pāṇ. iii. 1. 34. अडागमश्च—लेटोऽडाटौ Pāṇ. iii. 4. 94.

वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः। वार्मं साम, यम ऋषिः(क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २३ १ २ ३ १ २
इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व।
३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २
संवेशनस्तन्वे३ चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥३॥६५॥

इदम्। ते। एकम्। परः। ऊम् इति। ते। एकम्। तृतीयेन। ज्योतिषा। सम्। विशस्व। संऽवेशनः। तन्वे। चारुः। एधि। प्रियः। देवानाम्। परमे। जनित्रे ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। मन्त्रद्रष्टा बृहदुक्थ ऋषिर्वाजिनं नाम मृतं स्वपुत्रमुद्दिश्य वदति—हे मृतपुत्र, तव इदम्—अग्न्याख्यं ज्योतिः, एकम्—एकोऽंशः। तथा पर उ—अपरोऽपि, तव एकं वाय्वाख्योऽंशः, तृतीयेन ज्योतिषा—आदित्याख्येन तेजसा—तवात्मना इत्यर्थः, संविशस्व—सङ्गच्छस्व, देहस्थितेनाग्निना बाह्याग्निं, देहस्थित-प्राणवायुना बाह्यवायुम् आत्मना च सूर्यं प्रविश। तन्वे—तनवे पुनः शरीर-ग्रहणाय,

---

(क) 'वार्मं च'—आ० ब्रा०।

चारुः—कल्याणमयः प्रियश्च भूत्वा देवानां परमे उत्कृष्टे जनित्रे—जनके सूर्ये संवेशनः—सम्यक् प्रवेष्टा, एधि—भव ॥ ३ ॥

(O deceased one)—This is one (light) for thee—(the funeral fire), that is another (the wind) enter into the third light (the sun); for thy (obtaining new) body i.e. re-birth, becoming beautiful and beloved, enter into the premier origin of the gods (the sun).—3.

सा०-भा० । एतया बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृतपुत्र ! 'ते' तव । 'इदम्' उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अग्नेरंशश्चेन ज्योतिरभिधीयते, इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एकोऽंशः । अतः 'ते' तव देहगताग्न्यंशेन बाह्यमग्निं 'संविशस्व' सङ्गच्छस्व । तथापरः 'उ' अन्योऽपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्योऽंशः, तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन बाह्यं वायुं संविशस्व,—शरीराग्निप्राणवाय्वोः बाह्याग्निवाय्वोश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः । तथा, 'तृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व—सूर्यगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम्, "योऽहं सोऽसौ" "योऽसौ सोऽहम्" । "सूर्य आत्मा जगतः" इत्यादिश्रुतेः आत्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । 'तन्वे' तनवे पुनः शरीरग्रहणाय, 'चारुः' कल्याणो भूत्वा तस्मिन् सूर्ये संवेशनः' सम्यक् प्रवेष्टा । 'एधि' भव । कीदृशस्त्वम् ? 'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशि तस्मिन् ? 'देवानां परमे' उत्तमे । 'जनित्रे' जनके । "देवानां ह्येतत् परमं जनित्रं यत् सूर्यः" इति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

३ । ऋ० सं० १०म०, ५६सू० १ऋ० । ṚV. reads 'संवेशने' instead of 'संवेशनः' as here. 'The stanza in the ṚV. is the beginning of a funeral hymn in which the Ṛṣi bids the deceased man unite himself with the beams of the heavenly light'—*Grfth.*

इदं ते एकम्—rfs. to the funeral fire. Sāyaṇ explains:—'there is fire within the body of every creature. With this internal fire enter into the outer fire—i. e. funeral fire'.

पर उ ते एकम्—rfs. to the wind :, 'let thyself, with the internal wind (प्राणवायु), be united with the outer wind,—one of the five principal elements'. —Sāy.

तृतीयेन ज्योतिषा—rfs. to the soul within and the sun outside. The sun and the soul are identical ; quotations in the commentary support this argument. 'Let thy soul enter into the sun.'—Sāyaṇ. cf. 'सूर्यमात्मा चक्षुर्गच्छतु'—ṚV. X. 126. 5.

संविशस्व—enter, be united. सम्—विश् imp. 2. sg. rt. विश् is परस्मैपदी, here, by व्यत्यय, used in आत्मनेपद ।

तन्वे—dat. sg.—(तनवे)—for the body i. e. 'for the new body after cremation'—*Grfth.*

संवेशनः—rt. विश् with prefix सम्, with aff. ल्युट् कर्त्तरि (Act. voice)—get united—Sāy. Grfth has meant 'union' and has taken चारुः and प्रियः as adjs. qualifying it. So he has—'Beautiful be thy union with the body, beloved etc'.

एधि—be, become ; rt. अस् *to be*, imp. 2. sg.

जनित्रे—dat. sg. rt. जन् + इत्र्, सर्वधातुभ्यः इत्र् uṇ. 4. 159. Or जन् + णिच् + ष्ट्रन् anomalously formed by 'जनिता मन्त्रे' Pāṇ. vi. 4. 53.—for जनयित्रे (class. form) ; परमे जनित्रे—supreme or sublimest birth-place—*Wils.*

Prof. Wils. comments on this verse :—'literally, 'This (is) one of thee, the other (is) one,' with the third light enter.'—as *Jyotis* occurs in the third place, the Scholiast concludes it is required in the two preceding, understanding, however by *Jyotis* first, *agni*, fire or vital warmth ; second *Vāyu*, air or vital breath ; and third *chaitanya*, intelligence or soul. The verse is addressed by the *Ṛṣi* to his deceased son *Vājin*, and the purport is to enjoin the re-union of the vital with the external elements,—vital warmth with fire, vital breath with air, the soul animating the body with that animating the sun. Sāyaṇ cites a passage of *Śruti* declaring the sun to be the soul of the animate and inanimate world ; and another declaring the sun to be the supreme birth-place of the gods. His explanation—'on the entrance of the body' i.e. into that sun, may imply the *Vedānta* notion of bodily existence after death by means of *Sūkṣmaśarīra* (the subtle body).

आङ्गिरसः कुत्स ऋषिः । एकमार्षेयं सामाग्निश्चर्षिः ; 'कौत्सं' साम, कुत्स ऋषिर्वा 'यज्ञसारथि' नाम वा साम (क) । जगतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । पृष्ठ्यस्य षडहस्य षष्ठेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे परिसमूहने च विनियोगः (ख) ।

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।
३ १उ ३ १ २ ३ १ २र ३ १र २ २ ३ १ २
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥४॥६६

(क) 'अग्नेरार्षेयं कौत्सं वा यज्ञसारथि वा'—आ० ब्रा० ।

(ख) तथा च गृह्यम्—'इमम्,—भराम,—शकेमेति तृचेन परिसमूहेत्' (गो० ४.५.५) ।

पुनश्च—'इमं स्तोममर्हते जातवेदसे इत्याग्नेयमाज्यं भवति सेन्द्रकमिन्द्रियस्य वीर्यस्य रसस्यानतिक्षाराय यद् वै देवा इन्द्रियं वीर्यं रसमपश्यंस्तदनुभ्यतुदन्''—ता० म० ब्रा० १३।८।१ इति षष्ठिपवमानस्य षष्ठेऽहनि ।

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातऽवेदसे । रथम् । इव । सम् । महेम । मनीषया । भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । संऽसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । अर्हते—स्तुत्याय, जातवेदसे अग्नये, मनीषया—प्रज्ञया, इमम् स्तोमम्—इदं स्तोत्रम्, रथमिव—यथा तक्षा रथम् संस्करोति तथा सम्महेम—सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्य अग्नेः संसदि—सम्भजने, अस्माकम्, प्रमतिः—प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि—कल्याणी समर्था खलु । हे अग्ने, तव सख्ये मित्रत्वे स्थिता वयं मा रिषाम—केनचित् दुरात्मना न हिंसिता भवेम—इत्याशास्महे ॥ ४ ॥

To (Agni) the knower of all creatures, worthy of adoration, may we conduct this prayer, like a chariot, with our mind which, indeed, is devotedly inclined towards his (Agni's) company. O Agni, in thy friendship, may we not be injured.—4.

सा० भा० । 'अर्हते' पूज्याय । 'जातवेदसे' जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा अग्नये । 'मनीषया' निशितया बुद्ध्या । 'इमं स्तोमम्' एतत् स्तोत्रम् । 'रथमिव' यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा । 'सम्महेम' सम्यक् पूजितं कुर्मः । 'अस्य' अग्नेः 'संसदि' सम्भजने । 'नः' अस्माकम् । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा बुद्धिः । 'भद्रा हि' कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या कुर्म इत्यर्थः । हे 'अग्ने' ! 'तव सख्ये' अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति । वयं 'मा रिषाम' हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं० १म० ६४ सू० १ ऋ० । उ० आर्चि० ४, १, ७, १ ।

Sāy.'s addl. notes—अर्ह पूजायाम् । अर्हः प्रशंसायां पा० ३.२.१३३ इति लटः शत्रादेशः । महेम—मह पूजायाम् । रिषाम—रिष् हिंसायाम् । व्यत्ययेन शः ।

स्तोमम्—*Vide* notes on स्तोमाः SV. 1.44.

अर्हते—dat. sg.—worthy of adoration or praise.—rt. अर्ह (पूजायाम्, *to adore* 1. p.) pr. pt.

जातवेदसे—*Vide* note on SV. 1. 31, 35, 40.

रथमिव—The hymn is compared to a chariot, as it travels to the gods—*Grfth*; 'as a carpenter makes a car so we construct this hymn'—*Wils*.

सम्महेमा—सम्-मह (पूजायाम्, *to adore*) + लिङ् (याम) 1. pl. The final vowel is lengthened—by "अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

मनीषया—मनस् ईषा—anomalously formed by 'शकन्ध्वादिषु वा'।—'with our mind'—*Grfth.* and *Wils.*

संसदि—loc. sg. dr. सम्-सद्+क्विप्। 'भद्रा हि नः प्रमतिः अस्य संसदि'—Our mind is devotedly inclined towards Agni's company,—this is the only rational explanation. 'Happy is our understanding, when engaged in his adoration'—*Wils.* Sāyaṇ has meant संसद् in the sense of सम्भजन—adoration, which is rarely found.

रिषामा—rt. रिष् (हिंसायाम्, *to be injured*),—Imp. 1. pl. Pass. sense in Act. form by व्यत्यय ;—'Let us not suffer injury.'—Wils. 'do thou preserve us'—is the import—Sāy. The final vowel (आ) is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' as in सम्मईना above. cf. 'पूषासक' न रिष्यति' ; 'पूषन्, तव व्रते वयं न रिष्येम कदाचन' may be never suffer injury. vi. 54. 3,9.

———

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। द्वे सामनी वैश्वानराख्योऽग्निऋ'षिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। वैश्वानरोऽग्निर्देवता। विषुवन्नामकयज्ञाहेऽग्निमरुद्देवसम्बन्धे शस्त्ररूपेण विनियोगः।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ २
मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १२ ३ २ ३ १ २ ३ २
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः॥५॥६७॥

मूर्द्धानम्। दिवः। अरतिम्। पृथिव्याः। वैश्वानरम्। ऋते। आऽजातम्। अग्निम्। कविम्। सम्राजम्। अतिथिम्। जनानाम्। आ। आसन्। नः। पात्रम्। जनयन्त। देवाः॥ ५॥

भाष्यसारः। दिवः—द्युलोकस्य, मूर्द्धानं—शिरःस्वरूपम्, पृथिव्याः अरतिं—स्वामिनम्, वैश्वानरं—विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम्, ऋते—यज्ञार्थम्, निमित्तार्थे सप्तमी। आ जातम्—सृष्ट्यादौ समुत्पन्नम्, कविं—प्राज्ञम्, सम्राजं सम्यक् राजमानम्, जनानाम्—यजमानानाम्, अतिथिम्—अतिथिवत्पूज्यम्, आसन्—आसनि आस्यम् देवानां मुख-स्वरूपम्, 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः ['पद्दन्नो०' (पा० ६,१,६३)—इति आस्य-शब्दस्य आसन्,—'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्,—व्यत्ययेन पुनः द्वितीया-स्थाने सप्तमी, अग्निविशेषणमेतत्]। पात्रं—पातारम् अग्निं—नः अस्माकं यज्ञे, देवाः—स्तोतारः ऋत्विजः, देवा एव वा आ जनयन्त—आभिमुख्येनाजनयन्॥ ५॥

The gods (or the priests) have generated Agni, 'Vaiśvānara' (benevolent to all men), the wise, the head of heaven, the lord of earth, born for sacrifice, the supreme lord, the guest of men, the mouth (of gods), our protector.—5.

सा०-भा०। 'मूर्द्धानं' शिरोभूतम्। कस्य? 'दिवः' द्युलोकस्य। 'पृथिव्याः' प्रथिताया भूमेः। 'अरतिं' गन्तारम्, यद्वा गन्तव्यं स्वामिनम्। 'वैश्वानरं' विश्वेषां सर्वेषां

(क) 'अग्नेर्वैश्वानरस्य सामनी द्वे' आ०ब्रा०।

नराणां सम्बन्धिनम्। 'ऋते' ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम। निमित्तसप्तम्येषा ऋत-निमित्तम्। 'आ' आभिमुख्येन जातम् सृष्ट्यादावुत्पन्नम्। 'कविं' क्रान्तदर्शिनम्। 'सम्राजं' सम्यग्राजमानम्। यजमानानाम् 'अतिथिं' हविर्वहनाय सततं गन्तारम्, यद्वा, अतिथिवत्पूज्यम्। 'आसन्' आसनि आस्यं, द्वितीयार्थे सप्तमी, आस्यभूतम्। 'अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते'। 'पात्रं' पातारं रक्षकम्। यद्वा, आस्येन धारकम्। एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निम्। 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे। 'देवाः' स्तोतार ऋत्विजः, देवा एव वा। 'आ जनयन्त' आभिमुख्येनाजनयन्। अरण्योः सकाशाद् उदपादयन्॥ ५॥

५। ऋ० सं० ६म० ७सू० १ऋ०। यजुः ७,२४। उ० आर्चि० ४,२,३,१, (४१०)।

मूर्धानं दिवः—*Vide* SV. 1. 27. 'अग्निर्मूर्धा दिवः' etc.

अरतिम्—'The unceasing pervader of earth—*Wils.* Vide notes on SV. 1. 45; acc. to Durga अरतिम्—is the shortened form of अलंमतिम् (पर्याप्तमतिम्) like पृषोदर।

वैश्वानरम्—common to, dear to, dwelling with all Aryan men—*Grfth.* 'Vaiśvānara is variously explained, but it most usually implies, what or who is beneficial to all (*Viśve*)—men (*narāḥ*)—वैश्वानरः कस्मात्? विश्वान् नरान् नयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा, he leads all men, or all men lead him or he pervades all created beings. Nir. 7. 21 अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः 'This very (i.e. terrestrial) fire is *Vaiśvānara*, says Śākapūṇi.

ऋते—यज्ञानुष्ठानार्थम्, for sacrifice;—निमित्तार्थे ७मी—Sāy.—'In accordance with the eternal law, by which the whole universe is regulated'—*Grfth.* ऋतम् means (1) truth, (2) sacrifice.

कविम्—*Vide* notes on SV. 1. 30, 32. etc. अतिथि vide SV. 1. 5. सम्राजम् vide 1. 17.

सम्राजम्—Agni is a divine monarch (Ved. Myth. p. 92) अतिथिम्—Agni is often designated a 'guest' in human abodes; he is the guest in every house RV. X. 91. 2. Ved. Myth. p. 92, 95.

आसन्—for आसनि (loc. for accus.) आस्यम्,—the mouth. Agni is so called because the gods receive oblations through Agni; 'अग्निमुखा वै देवाः';—'अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः' quoted by Sāy. in his com. on RV. i. 1. 1. For gram. see the भाष्यसार above.

जनयन्त—जनयन्ति, generate. इ is dropped as a Vedic peculiarity.

पात्रम्—पातारम्, protector—Sāy. Grfth. has taken 'आसन् नः पात्रम्'—to mean 'our vessel fit for their mouth'. Wils. renders—'in mouth is the vessel (that conveys the oblation to the gods)'.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे तृतीया दशतिः ।

भरद्वाज ऋषिः । सामनी द्वे आख्ये, इटतो नाम ऋषिः (क) । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । विषुवत्सामयज्ञाहे निष्कैवल्ये विनियोगः ।

२उ १ १ २र ३ १ ३ १ २ ३ २
वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
तं त्वा गिरः सुष्टुतयो वाजयन्त्याजिं न गिर्ववाहो जिग्युरश्वाः ॥६॥६८

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । अग्ने । जनयन्त । देवाः । तम् । त्वा । गिरः । सुऽस्तुतयः । वाजयन्ति । आजिम् । न । गिर्ववाहः । जिग्युः । अश्वाः ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, पर्वतस्य पृष्ठात्—मेघस्य उपरिभागात्, आपः—उदकानि, न—इव, देवाः—स्तोतारः, उक्थेभिः—उक्थैः स्तोत्रैः, त्वत्—त्वत्तः तव सकाशात्, आत्मनः कामान्, वि जनयन्त—विविधं जनयन्ति । हे गिर्ववाहः—गीर्भिः स्तुतिभिः वहनीय—प्रापणीय, अग्ने ! तं प्रसिद्धं त्वां वाजयन्ति—बलिनं कुर्वन्ति, स्तुवन्ति अन्नमिच्छन्ति वा, अपि च सुष्टुतयः—शोभनस्तुतिरूपाः गिरः—वाचः, अश्वाः आजिं न—अश्वाः संग्राममिव त्वां जिग्युः—जयन्ति, वशीकुर्वन्ति ॥ ६ ॥

From thee, Agni, like waters from the cloud, the singers of praise, through eulogies, obtain variously the desired objects. O one attainable by laudations, they add to thy strength (or beg food of thee); the excellent songs of praise win thee as horses win battle.—6.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'त्वत्' त्वत्सकाशात् । 'उक्थेभिः' उक्थैः स्तोत्रैः यज्ञैर्हविर्भिश्च । 'देवाः' स्तोतारः । कामान् आत्मनः 'व्यजनयन्त' विविधं जनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः,—'पर्वतस्य' मेघस्य 'पृष्ठात्' उपरिभागात् 'आपो न' आपः उदकानि यथा तद्वत् । अपि च, हे 'गिर्ववाहः !' गीर्भिः स्तुतिरूपाभिः वाग्भिर्वहनीयाग्ने ! भरद्वाजाः स्तोतारः । 'तं' प्रसिद्धम् । 'त्वा' त्वाम् । 'वाजयन्ति' बलिनं कुर्वन्ति । यद्वा, वाजमन्नमिच्छन्ति । अपि च त्वां 'सुष्टुतयः' शोभनस्तुतिरूपाः । 'गिरः' वाचः । 'जिग्युः' जयन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः,—अश्वाः वाहाः 'आजिं न' संग्रामं यथा शीघ्रं जयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

(क) 'आर्ष्ये द्वे ऐटते वा'—आ० ब्रा० ।

६। ऋ० सं० ६म०, २४सू० ६ऋ०। There are several variations in the RV. verse, which is addressed to Indra.

पर्वतस्य—dr. rt. पर्व् (पूरणे, *to fill up*)+अतच्, 'भृमृदृशि' un. iii. 110, or पर्व विद्यतेऽस्येति मत्वर्थीयस्तकारः। 'पर्वत इति मेघ-नाम'—Ngh. 1. 10; cloud—Sāy. From the mountain ridges—*Grfth*; 'from the top of the mountain.'—*Wils.*

उक्थेभिः—उक्थैः; बहुलं छन्दसि, Pāṇ. vii.1.10. भिस् is not changed to ऐस्। *Vide* note on SV. 1. 48.

जनयन्त—जनयन्ति वकारलोपश्छान्दसः। See SV. 1.67. Sāyaṇ has supplied 'आत्मनः कामान्' as obj. to 'जनयन्त';—'the gods sprang from thee the father of gods and yet their son wast thou'. RV. 1. 69. 1—*Grfth.*

देवाः—स्तोतारः in this sense see SV. 1.67.

गिर्वाहः—O thou who art accessible by praise;—*Wils*; 'bearing songs of praise'—*Benfey.*

वाजयन्ति—वाज इति अन्ननाम—Ngh. 2.7, बलनाम च—Ngh. 2.9. तस्मात् णिचि नामधातुत्वे रूपम्, strengthen thee, or desire food from thee.

आजिम्—battle, Ngh. 2. 17; dr. rt. अज् (गति-क्षेपणयोः, *to go, to throw.*) अजन्ति—क्षिपन्ति शस्त्राणि अस्त्राणि च यत्र स आजिः अज्+इण् un. iv. 131; in Nirukta it is called the place of conquest or swiftness (आजिः—आजयनस्य वा आजवनस्य वा) Nir. 9. 23.

सुष्टुतयः—'उपसर्गात् सुनोति०'—Pāṇ. iii.3.35 षत्वम्; the good or excellent hymns.

जिग्युः—dr. from rt. जि (*to conquer, to win*), लिट् form in the pres. sense, by छन्दसि लङ्-लुङ्-लिटः Pāṇ. iv. 4.6.

गौतमो वामदेव ऋषिः। एकं वामदेव्यं साम, वामदेव ऋषिः रौद्रं वा साम (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विन-शस्त्रे च विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः।
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम्॥७॥६९॥

आ। वः। राजानम्। अध्वरस्य। रुद्रम्। होतारम्। सत्यऽयजम्। रोदस्योः। अग्निम्। पुरा। तनयित्नोः। अचित्तात्। हिरण्यऽरूपम्। अवसे। कृणुध्वम्॥ ७॥

भाष्यसारः। **हे ऋत्विग्यजमानाः, अध्वरस्य—यज्ञस्य, राजानम्—अधिपतिम्, होतारं—देवानामाह्वातारम्, रुद्रं—शत्रून् रोदयन्तम्, रोदस्योः—द्यावापृथिव्योः, सत्य-**

(क) 'वामदेव्यश्च रौद्रं वा'—आ० ब्रा०।

यजं सत्यस्य अन्नस्य दातारम्, सत्येन हविषा देवान् यजन्तं, हिरण्यरूपं—सुवर्ण-प्रभम् अग्निं, वः—युष्माकम्, अवसे—रक्षणाय, तनयित्नोः—स्तनयित्नोः अशनेः अशनिवदाकस्मिकात्, अचित्तात्—संज्ञाराहित्यात् मरणादित्यर्थः, पुरा—प्रागेव आ कृणुध्वम्—यूयं हविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

Before the collapse of senses (i. e. death), which is (sudden) like thunder, O priests, for your protection, offer worship to Agni, the golden-coloured, the king of sacrifice, the invoker (of the gods), terrible (to enemies), bearer of oblation within heaven and earth.—7.

सा०-भा० । हे ऋत्विग्यजमानाः! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य । 'राजानम्' अधिपतिम् । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'रुद्रं' रोरूयमाणं द्रवन्तम्, शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा अग्नेर्घोरा तनूर्यद्रुद्रः' इति रुद्रात्मकम् । 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः । 'सत्य-यजं' सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा, सत्य-यजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा, सत्यस्यानन्द-लक्षणस्य सङ्गमयितारं रोदस्योर्व्याप्य वर्त्तमानम् । 'हिरण्य-रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवंविधम् 'अग्निं' 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'तनयित्नोः' स्तनयित्नुरशनिः स ह्याकस्मिकः, तत्सदृशाद् 'अचित्तात्' न विद्यते चित्तं यस्मिन् तद्-चित्तम्, चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति यावत् तस्मान्मरणात् 'पुरा' प्रागेव 'आ कृणुध्वं' यूयं समन्ताद्धविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

७ । ऋ०, सं०, ४म० ३सू० १ऋ० ।

'अध्वरस्य राजानम्'—Agni is often called the lord of sacrifice. *Vide* the next Sāman 1.70.

रुद्रम्—the afflicter of foes. 'The bright red god Agni'—*Grfth.* 'रुद्रम्—रोदयते रोदेर्णिलुक् च इति रक्-प्रत्ययः un. 2.22. तनयित्नोः—तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदन्तः । स्तनिहृषि इति णेरित्नुच् उ, ३,२९ । कृणुध्वम्—कृवि हिंसाकरणयोः लोटि रूपम्—Sāy.'s addl. notes on ṚV. verse.

सत्य-यजम्—the offerer of oblation to the gods :—Sāy. ; the distributor of food ;—*Wils*. effectual sacrificer—*Grfth.*

तनयित्नोः पुरा—'स्तनयित्नोः' is the word drvd. from the rt. स्तनि *to roar*. स् of the rt. has been dropped by व्यत्यय ; for Sāyaṇ's explanation which is always rational see above. The West. scholars being always keen about the literal translation, do not care for the congruous sense which the stanza reasonably conveys. 'Before the thunder-strike'—*Grfth.* Prof. Ludwig—in his comment on the verse in the ṚV. refers to Atharva-Veda 12. 2. 9. where Agni (Kravyāda) or Agni—in his most terrific form, is spoken of as the God of Death, who stupefies men with his thunderbolt.

अचित्तात्—absence of sense, a state of unconsciousness i.e. death, as sudden as if the work of the thunderbolt.

हिरण्यरूपम्—golden-hued; हिरण्य is drvd. as 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च'—uṇ. iv.44. golden-coloured—Sāy.; golden-formed—*Wils*; with his golden colours—*Grfth.* हिरण्यवर्णमेव अस्य रूपम्—its form is like the colour of gold—Nir. 3. 16. cf. हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृक् अपां नपात्—ṚV. ii. 35. 10.

अवसे—Ved. Inf.—अवितुम्। 'तुमर्थे सेसेनसे०' Pāṇ. iii.4.9.

वसिष्ठ ऋषिः। द्वे सामनी वैश्वज्योतिर्नामके (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। वैश्वानरोऽग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

२ २उ २ २ ३ १र २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १र २र ३ १ २

नरो हव्येभिरीडते सबाध अग्निरग्रमुषसामशोचि ॥ ८ ॥ ७० ॥

इन्धे। राजा। सम्। अर्यः। नमःऽभिः। यस्य। प्रतीकम्। आऽहुतम्। घृतेन। नरः। हव्येभिः। ईडते। सऽबाधः। आ। अग्निः। अग्रम्। उषसाम्। अशोचि ॥ ८ ॥

भाष्यसारः। राजा—दीप्यमानः, अर्यः—स्वामी, हविःप्रेरको वा, अग्निः—नमोभिः—स्तुतिभिः हविर्भिः, समिन्धे—समिध्यते सम्यग्दीप्यते। यस्य—अग्नेः, प्रतीकं—स्वरूपम्, घृतेन आहुतं—सम्यग्दीपितं भवति। यं च अग्निं नरः—जनाः, सबाधः—सञ्जातबाधाः, हव्येभि—हव्यैः, ईडते—स्तुवन्ति, सः अग्निः उषसामग्रम्—प्रत्यूषसि ब्राह्मे मुहूर्त्ते, आ समन्तात्, अशोचि—दीप्यते वेद्यामाहवनीयदेशे इति भावः ॥ ८ ॥

Shines forth with offerings or eulogies—Agni, the glowing lord of the sacrifice, whose self (body) is kindled with ghee, whom men, in distress, worship with oblation; (that) Agni is ignited before every dawn.—8.

सा०-भा०। 'राजा' दीप्तः 'अर्यः' स्वामी हविषां प्रेरको वा 'अग्निः' 'नमोभिः' स्तुतिभिः सह 'समिन्धे' समिध्यते। 'यस्य' अग्नेः 'प्रतीकं' रूपं 'घृतेन आहुतं' भवति। ये च 'नरः' अस्मदीयाः 'सबाधः' संश्लिष्टाः सञ्जातबाधाः 'हव्येभिः'

(क) 'वैश्वज्योतिषे द्वे'—आ० ब्रा०।

हव्यैः सार्द्धम् 'ईडते' स्तुवन्ति। 'सः' अग्निः 'उषसाम्' 'अग्रम्' 'आ अशोचि' आ दीप्यते॥ ८॥

८। ऋ० सं० ७म० ८सू० १ऋ०।

इन्धे—इध्यते—is inflamed, lighted *Vide* : note on SV. 1. 19 ; 3. sg. pass. in sense.

अर्य—dr. from rt. ऋ (गतौ, *to go*) by aff. यत् 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' Pāṇ. iii. 1.103. इति 'अर्य इति ईश्वरनाम'—Ngh. 2.22. cf. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टनामार्यः शंसामि—I, the lord of hymns, to day, praise...ṚV. vii. 100. 5.

नमोभिः—vide SV. 1. 45. (नमसा) and 1. 67.

प्रतीकम्—प्रतीयते इति प्रति-पूर्वात् इन्-धातोः रीकन्।—रूपम्, body—Sāy. ; face—*Grfth.*

हव्येभिः—हव्यैः ; भिस् not changed to ऐस् by बहुलं छन्दसि Pāṇ. vii. 1.10.

ईडते—rt. ईड् (स्तुतौ, *to praise* 2.Ā.), pres. (लट्) 3. pl.

सबाधः—सबाधाः referring to 'नरः' (nom. pl.),—distressed ; 'associated, together'—*Wils.* 'सुपां सुलुक्०' ७,१,३९ इति जसः स्थाने सुः (nom. sg. for pl.) cf. 'ऋजवः सन्तु पन्थाः'—पन्थाः instead of पन्थानः ; 'ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः'—ṚV. i. 35. 11.

अशोचि—dr. rt. शुच् (*to be pure or bright*) Aor. pass. voice pres. sense छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः Pāṇ. iii. 4.6. cf. शुक्रः (SV. 1.4.), शोचिषा (SV. 1.12.). drvd. from the same root.

उषसाम् अग्रम्—the sacrificial fire is kindled every day before dawn.

त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा ऋषिः। द्वे सामनी यामे (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे आग्नेयक्रतौ च विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति।
३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवश्चिदन्तादुपमामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्द्ध ॥९॥७१॥

प्र। केतुना। बृहता। याति। अग्निः। आ। रोदसी इति। वृषभः। रोरवीति। दिवः। चित्। अन्तात्। उपमाम्। उत्। आनट्। अपाम्। उपऽस्थे। महिषः। ववर्द्ध॥ ९॥

भाष्यसारः। अग्निः बृहता—महता, केतुना—ज्वालारूपेण चिह्नेन, आ—इदानीम्

(क) 'यामे द्वे'—भा० ग्रा०।

रोदसी—द्यावापृथिव्यौ, प्रयाति—प्रकर्षेण गच्छति, वृषभः इव रोरवीति—अत्यर्थं शब्दं करोति। दिवः—अन्तरिक्षलोकस्य, चित्—अपि, अन्तात्—पर्यन्तात्, उपमाम्—समीपम्, मेघस्यान्तिकम्, उदानट्—ऊर्ध्वम् अश्नुते, ज्वलनात्मना आदित्यरूपेणावस्थितः सन् व्याप्नोति। अपां—वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् उपस्थे—उपस्थाने अन्तरिक्षे, महिषः—महान् सन्, ववर्ध—वर्धते ॥ ९ ॥

Agni proceeds with its high banner (the flame), to spread over heaven and earth, bellows loud like a bull; from the furthest limit of the sky to the nearest, pervades above (in the form of the sun), in the lap of waters, waxes mighty (in the form of lightning).—9.

सा०-भा० । 'अग्निः' 'बृहता' 'केतुना' प्रज्ञानेन युक्तः सन् 'आ' इदानीं 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'प्रयाति' प्रकर्षेण गच्छति। किञ्च, देवानामाह्वानकाले 'वृषभः' इव 'रोरवीति' अत्यर्थं शब्दं करोति। 'दिवश्चित्' अन्तरिक्षलोकस्यापि 'अन्तात्' पर्यन्तात् 'उपमाम्' उपमेत्यन्तिक-नाम, मेघस्य समीपम्। 'उदानट्' उदश्नुते ज्वलनात्मनाऽऽदित्यात्मनावस्थितः सन् ऊर्ध्वं व्याप्नोति। अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तिपोहल्ङ्यादिलोपः। 'अपां' वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना 'महिषः' महान् 'ववर्ध' वर्धते ॥ ९ ॥

९। ऋ० सं० १० म० ८ सू० १ ऋ०।

रोदसी—du. रोदितीति rt. रुद् + असुन् + ङीप् fem. 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्, सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी'—विश्वः। 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी'—अमरः। रोदसी इत्यव्ययमस्ति। cf. 'स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मेऽस्य रोदसी'। रोदसी—द्यावापृथिव्यौ—Nir. 4. 7.

वृषभः—वृषभो वर्षिता अपाम्—Nir. 4. 8. प्रजां वर्षतीति वा वर्षति रेत इति वा तद् वृषकर्मा। वर्षणाद् वृषभः। Agni is here compared to a bull, on account of the noise of his flames, resembling a bull's bellowing.

रोरवीति—rt. रु यङ्लुक्, roars loudly.

उपमाम्—'उपमेत्यन्तिक-नाम' Near, Ngh 2. 16.

उदानट्—rt. नश् (व्याप्तौ, *to pervade*), लङ् (imperf.) 3. sg. 'आनट् व्याप्तिकर्मा' Ngh. 2. 18. Sāy. derives it from अश्।

उपस्थे—in the lap, in the bosom; 'उपस्थ उपस्थाने, यत उपगम्य तिष्ठन्ति आपस्तस्मिन् महति अन्तरिक्षलोके' Nir. 7. 26. cf. अपामुपस्थे etc. ṚV. vi. 8. 4.

महिषः—dr. rt. मह् (पूजायां, *to adore*) + टिषच्—'अविमह्योः टिषच्' uṇ. I. 45. महिष इति महन्नाम great, Ngh. 3.3. cf. अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत—ṚV. vi. 8. 4.

ववर्ध—वर्धते, लिट् (perf.) in the pres. sense, छन्दसि लुङ्०—Pāṇ. iii. 4. 6.

वसिष्ठ ऋषिः। इन्द्रे वैराजे सामनी, इन्द्र ऋषिः वसिष्ठः प्रजापति र्वा,—च्यावने, शैखण्डिने, ऐन्वके वा, च्यवनः शिखण्डी इन्वको वा ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्नि-समिन्धने विनियोगः।

१ २उ २ १ २ ३२ ३ १ २ ३ २
अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतं जनयन्त प्रशस्तम्।
१ १ २ ३१ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥१०॥७२॥

अग्निम्। नरः। दीधितिऽभिः। अरण्योः। हस्तऽच्युतम्। जनयन्त। प्रऽशस्तम्। दूरेऽदृशम्। गृहऽपतिम्। अथव्युम् ॥ १० ॥

भाष्यसारः। नरः—नेतारः ऋत्विजः, प्रशस्तं—प्रकर्षेण स्तुतम्, दूरेदृशं—दूरे दृश्यमानम्, गृहपतिं—गृहाणां पालकम्, अथव्युम्—सर्वत्र गमनशीलं सर्वव्यापिन-मित्यर्थः, दीधितिभिः—अङ्गुलिभिः, अरण्योः—अरणीद्वयसकाशात्, हस्तच्युतं—हस्ताभ्यां जातम् अग्निम्, जनयन्त—जनयन्ति ॥ १० ॥

Men (priests) with fingers, generate Agni, the lord of the house, highly eulogised, seen from afar, pervading everywhere, producebd by hands from two Araṇis.—10.

सा०-भा०। 'नरः' नेतार ऋत्विजः 'प्रशस्तं' प्रकर्षेण स्तुतं 'दूरेदृशं' दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा 'गृहपतिं' गृहाणां पालकम् 'अथव्युम्' अथर्वतिर्गत्यर्थः आगम्यम् अतनवन्तं वा 'हस्तच्युतं' हस्तेन जातम्, अरण्योः विद्यमानम् अग्निं 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः 'जनयन्त' 'जनयन्ति। अत्र यास्कः—"दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति, धीयन्ते कर्मसु अरणी प्रत्यृत वने अग्निः समरणाज्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (नि० ५,१०)" इति ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे द्वितीया दशतिः।

१०। ऋ० सं ७म० १सू० १ऋ०। R̥V. reads हस्तच्युती for 'हस्तच्युतम्' as here.—the R̥V. reading 'हस्तच्युती' has the sense of Instr. case हस्तप्रच्युत्या (vide यास्क Nir. 5.10.)—with the swift movement of hands. उ० आर्चि० ६,१,१०,१।

(क) 'इन्द्रस्य वैराजे द्वे, वसिष्ठस्य वा प्रजापतेर्वा च्यावने वा शैखण्डिने वा ऐन्वके वा'—आ० ब्रा०।

नरः—nom. pl.—men, priests ; for this sense vide SV. 1. 70.

दीधितिभिः—'with fingers'—Yāska, Sāy. दीधितय इति अङ्गुलिनाम—Ngh. 2. 5. दीधितय अङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु—fingers are so called (*Dīdhitayaḥ*), because they are employed in (the performance of) actions. 'With thoughts i. e. with religious attention and devotional thoughts'—*Grfth.* Grfth's rendering, being not based on Nirukta or any other ancient authority, is not acceptable.

हस्त-च्युतम्—'produced by hands'—Sāy. 'Urged by the hand'—*Grfth.*

दूरेदृशम्—दूरे द्रष्टव्यो । दृशेः क्विप् ; seen from far ; 'far-seen'—*Grfth.* 'far-gleaming'—*Wils.*

गृहपतिम्—vide notes on SV. 1. 61.

अथर्युम्—dr. rt. अत् (*to go*) युच् । धातोरथादेशः वकारागमश्च । All-pervading. West. scholars are vague on this point ; perhaps, they are not sure about the sense. Yāska follows RV. reading अथर्युम्, *vide* : अथर्वति (अथर्यति)—Ngh. 2. 14.

The last two lines of Sāy.'s Com. cited from Nirukta, mean 'Fire sticks are so called because fire rests in them or fire is produced from them by attrition.....They produced fire, glorious, visible at a distance, the lord of house and swift'—Nir. 5. 10.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे तृतीया दशतिः ।

बुध-गविष्ठिरौ द्वौ ऋषी । श्यैनं साम श्येनऋषिः,—श्वैतं, शायनं, दीर्घायुष्यं वा साम प्रजापतिऋषिः (क) । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । आग्नेयक्रतौ आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।
३ १ २३ २ ३२३ १ २ ३ २ ३ १२ ३ २ ३ १ २
यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥१॥७३

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम् । इव । आऽयतीम् । उषसम् । यह्वाःऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सस्रते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

भाष्यसारः । अयम् अग्निः, जनानाम्—ऋत्विजां यजमानानां वा, समिधा—समिद्भिः अबोधि—प्रबुद्धो भवति । उषसं प्रति—उषःकाले, आयतीम्—आगच्छन्तीम्, धेनुमिव यथा धेनुः प्रत्यूषसि अग्निहोत्रार्थं दुग्धदानाय प्रबुध्यते तथाऽग्निर्ब्राह्ममुहूर्ते समिध्यते । तस्य समिद्धस्याग्नेः भानवः—रश्मयः, वयां—शाखाम्, प्रोज्जिहानाः—ऊर्ध्वं विस्तारयन्तः, यह्वाः—महान्तः वृक्षा इव, नाकम् अच्छ—अन्तरिक्षस्य अभि-

(क) 'श्यैनस्य श्यैनं वा श्वैतं वा शायनं वा प्रजापतेर्वा दीर्घायुष्यम्'—षा० ब्रा० ।

मुखम्, प्र सस्रते—प्रसरन्ति। यथा महान्तो वृक्षाः शाखां विस्तारयन्त ऊर्ध्वमन्तरिक्षं व्याप्नुवन्ति तथाग्नेर्ज्वाला ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ॥१॥

Agni is awakened (kindled) by the holy fuel of men (priests or sacrificers), like a milch-cow coming at every dawn. Like large trees stretching forth branches aloft; his flames proceed up towards heaven.—1.

सा०-भा०। अयम् 'अग्निः' जनानाम् अध्वर्य्वादीनां 'समिधा' समिद्भिः 'अबोधि' प्रबुद्धोऽभूत्। 'धेनुमिव' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वद् 'आयतीम्' आगच्छन्तीम् 'उषसम्' प्रति उषःकाले इत्यर्थः। अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयो ज्वालाः 'यह्वाः' महान्तः 'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहानाः' प्रोन्नमयन्तो वृक्षा इव। यद्वा महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो भानवः 'नाकम्' अन्तरिक्षम् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० ५म० १सू० १ऋ०। RV. has **'सिस्रते'** instead of **'सस्रते'** as above.

अबोधि—rt. बुध् (*to awake*). लुङ् (Aor.) in the pres. sense, *vide* Pāṇ. iii. 4. 6.

प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्—the simile is—'as a milch-cow rises at early dawn, every day to give milk for sacrificial purpose, so Agni is kindled daily before dawn, for the purpose of sacrifice.

वयाम्—*accus.* branch of trees, dr. from rt. वय् (गतौ, *to spread*. I. Ā.) with affix अच् Pāṇ. iii. 1.134. fem. टाप्, 'वयते आकाशे प्रसरति'—इति वया शाखा। Or वेतेर्वातायना भवन्ति, वेतेः (वी गतौ, 2. p.) कर्त्तरि नन्दिग्रहि० पा० ३, १, १३४ इति अच्, वियन्ति चलन्ति इति वयाः,—वातेन हि ताः समन्ततोऽयन्ते इति वातायनाः—the branches of trees are so called, because they are wafted by the wind—Nir. 1. 4. cf. 'वयस्य नु ते पुरुहूत वयाः'—RV. vi. 24. 3. 'वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः' like branches 7 streams grew—RV. vi. 7. 6.

यह्वाः इव प्र वयामुज्जिहानाः—Stevenson has translated—'his irradiations proceed aloft to the heavens, like the flocks of moving birds'. Max Muller—'like birds flying up to a branch, the flames of Agni went up to heaven'. But these interpretations are not acceptable, as no word in the text conveys the meaning—'bird', perhaps they have confounded वयां with वयः (nom. pl. of the word वि—a bird).

यह्वाः—Mahidhar means—large (birds), and explains the simile—'as large (birds) springing from the branches of the trees'. It is better to supply वृक्षाः after यह्वाः than पक्षिणः, so we prefer Sāy.'s explanation to that of Mahidhara. यह्व इति महतो नामधेयम्, यातश्च हूतश्च भवति। यातेर्ह्वयतेश्च 'गेहे कः' Pāṇ. 3. 1. 144. इति बाहुलकाद् ते क-प्रत्ययौ ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावः—Nir. 8. 8; *vide* notes on यह्वम् SV. 1. 59.

उज्जिहानाः—उत् + rt. हाङ् (गतौ, *to move*, 3 Ā.) pr. pt.—spreading upwards.

सस्रते—spread—Ngh. 2. 14. सिस्रते (RV. reading) is also enumerated in the list.

वत्सप्रिर्ऋषिः। एकं 'वासुकं साम वसुक ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ ३ १र २र ३ २ ३ १ २
प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरैरमूरं पुरां दर्माणम्।
१ २ ३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १र २र ३ २
नयन्तं गीर्भिर्वना धियं धा हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम्॥२॥७४

प्रभूः। जयन्तम्। महाम्। विपःऽधाम्। मूरैः। अमूरम्। पुराम्। दर्माणम् नयन्तम्। गीर्भिः। वना। धियम्। धाः। हरिऽश्मश्रुम्। न। वर्मणा। धनऽर्चिम्॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे स्तोतः त्वं जयन्तं—जयशीलम्, महां—महान्तम्, विपोधां—मेधाविरक्षकम्, मूरैः—मूढैः अज्ञानिभिः, अधिष्ठितानां पुरां—शरीराणाम्, दर्माणं—आदरेण रक्षकम्, अमूरम्—अमूढं सर्वज्ञम्, अग्निं प्रभूः—स्तोतुं समर्थो भव। गीर्भिः—स्तुतिभिः, वना—वननीयं सम्भजनीयम्, नयन्तं धनानि प्रापयन्तम्, वर्मणा—कवचस्थानीयज्वालया उपेतम्, हरिश्मश्रुं न—हरितवर्णकेशमयमिव, धनर्चिं—प्रीणनकरस्तोत्रम्, अग्निमुद्दिश्य, धियं—परिचरणरूपं कर्म, धाः—विधेहि॥२॥

Be able to praise great Agni, the conqueror, the supporter of the wise, the careful protector of bodies, governed by the foolish (senses), himself not unwise; set thy heart (or turn thy meditation) to Agni, the leader, adorable by hymns, having the armour (of flames), with golden beard, to whom pleasant hymns are addressed.-2.

सा०-भा०। हे स्तोतः! त्वम् 'जयन्तम्' असुर-सेनानां जेतारं 'महां' महान्तं 'विपोधां' मेधाविनः धर्त्तारं 'मूरैः' मूढैरधिष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणम्' आदरेण रक्षकम्, 'अमूरम्' अमूढमग्निं 'प्रभूः' स्तोतुं प्रभवः समर्थो भव। 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'वना' वननीयं सम्भजनीयं 'नयन्तं' धनानि प्रापयन्तं 'वर्मणा' कवचस्थानीयज्वालयोपेतं 'हरिश्मश्रुं नः' हरितवर्णकेशमयमिव 'धनर्चिं' धार्यमाणं क्रियमाणं स्तोत्रं यस्य तम्, प्रीणनकरस्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरणरूपं कर्म 'धाः' विधेहि॥ २॥

(क) 'वासुकं च'—आ० ब्रा०।

२। ऋ० सं० १०म ४६ सू० ५ऋ०। The ṚV. reads (1) मूराः instead of मूरैः as above and (2) 'नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम्'— instead of the 2nd hemistich of the above SV. stanza. The meaning there is—'The fools (referring to the human priests who are weak and foolish in comparison with the wise Agni) brought him etc.

प्र-भूः—Aor. 2 sg. अडभावश्छान्दसः ; imp. sense—be able (to laud) ; be competent (to glorify)—*Wils.*

विपोधां—'विप इति मेधाविनाम' Nir.3.19. विपान् मेधाविनः दधाति इति—'the supporter or sustainer of the wise', *Sāy.* 'Song-inspirer'—*Ludwig.*

पुरां दर्माणं—the word पूः is often found in the Vedas and Upaniṣads to mean body, cf. पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः—Katha. 1. 87. So Sāyaṇ explains—'the careful protector of bodies' : दर्माणं is drvd from rt. दृङ् (आदरे, *to take care*) with affix मनिन्। The West. scholars have meant 'fort-destroyer'—Ludwig, Grfth. they have, perhaps, derived—दर्माणं from rt. दॄ (विदारणे, *to pierce through*), the demolisher of cities—*Wils.*

मूरैः—मूढैः—by the fools referring to the senses, which are easily susceptible to bewilderment, dr. from rt. मुह् (वैचित्त्ये, *to be bewildered*) क्तः, व्यत्ययेन रः। Similarly अमूरम् is drvd with the prefix नञ्,—never bewildered ;—'the exempt from folly'.—*Wils.*,—rfs. to wise, omniscient Agni. For the use of मूराः for मूढाः and अमूर for अमूढ (referring to Agni) *vide :* 'मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने'—we are ignorant, thou art wise, we do not perceive thy greatness---ṚV. x. 4. 4.

वना—वननीयम् adorable.

धाः—aor. 2 sg. अडभावश्छान्दसः ; imp. sense विधेहि।

भरद्वाज ऋषिः। पूर्कं पौषं साम (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। पूषा देवता। शुक्रग्रहहोमे शुक्रार्चने वा विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद् विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि।
२ ३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥३॥७५

शुक्रम्। ते। अन्यत्। यजतम्। ते। अन्यत्। विषुरूपे इति विषुऽरूपे। अहनी इव। द्यौःऽइव। असि। विश्वाः। हि। मायाः। अवसि। स्वधावन्। भद्रा। ते। पूषन्। इह। रातिः। अस्तु ॥ ३ ॥

(क) 'पौषं च'—सा० ब्रा०

भाष्यसारः—हे स्वधावन्—अन्नवन्, पूषन्, तव शुक्रं—शुक्लवर्णम्, अन्यत्—एकमहर्भवति दिवाख्यम् तथा तव सुम्बन्धि यजतं,—यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् अन्यत्—एकमहः रात्र्याख्यं भवति। इत्थं विषुरूपे—शुक्ल-कृष्ण-तया नानारूपे अहनी—अहोरात्रे भवतः। द्यौरिवासि—आदित्य इव त्वं प्रकाशकोऽसि। विश्वाः—सर्वाः, मायाः—प्रज्ञाः, हि यस्मात् अवसि—रक्षसि। तादृशस्य तव भद्रा—कल्याणी, रातिः—दानम्, इह—अस्मासु, अस्तु—भवतु ॥ ३ ॥

O Pūṣan, rich in food, thou hast one form—bright by itself (the day),—and hast another to be united with light (the night)—both dissimilar in form. Thou art like the sun. Thou guardest all intellects ; may thy gift be gracious to us.—3.

सा०-भा०। हे 'पूषन्'! 'ते' तव 'शुक्रं' शुक्लवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति वासरात्मकम्, तथा 'ते' तव सम्बन्धि 'यजतं' यजिरत्र सङ्गतिकरणे वर्त्तते यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्याख्यम्। इत्थं 'विषुरूपे' शुक्लकृष्णतया नानारूपे 'अहनी' तव महिम्ना निष्पद्येते। यद्वा, हे पूषन्!' त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्; त्वदीयमन्यदेकं रूपं 'यजतं' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम्। अतएव 'विषुरूपे' विषमरूपे 'अहनी' अहश्च रात्रिश्च भवतः। अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्त्ता। कथमस्य प्रसक्तिरिति? तत्राह, 'द्यौरिवासि' यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि। कुतः? इत्यत आह, हे 'स्वधावन्'! अन्नवन्! पूषन्! 'विश्वाः' सर्वाः मायाः प्रज्ञाः 'हि' यस्मात् कारणात् 'अवसि' रक्षसि, अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः। तादृशस्य 'ते' तव 'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानम् 'इह' अस्मासु 'अस्तु' भवतु। यास्कस्त्वाह—"शुक्रं तेऽन्यल्लोहितं तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं तेऽन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवसि अन्नवन् (१२, १७)" इति ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० ६म० ५८ सू० १ऋ०। This stanza is explained by Yāska in Nir. 12. 17. Sāy. follows him.

शुक्रम्—*Vide* : SV. 1. 4. शुक्लवर्णम्, bright, fr. rt. शुच्।

यजतम्—यजनीयम्, worthy of adoration *vide* SV. 1. 63.

विषुरूपे—विषमरूपे—dissimilar in form.—Sāy. and Yāska. Variously complexioned—*Wils.* cf. दधत्स वाहिते जन्मनि मते⋯ऋतूतपत्याः पुरुरवो⋯विषुरूपेषु जन्मसु (in births of diverse forms) RV. x. 64. 5. विषुरूपेषु—विषमरूपेषु—Nir. 11. 23.

द्यौरिव—like the sun,—Sāy. like heaven—*Grfth.*

माया:—प्रज्ञा: Sāy. ; (thou protectest) all intelligences.—*Wils* ; all learning or wisdom. 'magic powers of the gods'—*Grfth.*

स्वधावन्—*voc.*—स्वधा—अन्नम्—Ngh. 2.7.

पूषन्—*voc.*—'अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति'—Nir. 12. 16. rt. पुष् *to nourish* —aff. कनिन् un. 1. 115.—One who nourishes with rays ; the sun, the regulator of both day and night.

राति:—rt. रा (दाने to give)—aff. क्तिन्,—दानम् bounty, thine auspicious liberality.—*Wils.*

विश्वामित्र ऋषिः । 'कौत्सं' साम कुत्स ऋषिः (क) । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ २ १र २र ३ १र २र
इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
१ २ ३ १र २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥४॥७६॥

इडाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ४ ॥

भाष्यसारः—**हे अग्ने ! पुरुदंससं—बहुकर्माणम्, गोः सनिं—गवादिपशूनां प्रापयित्रीम्, इडां—एतन्नामिकां गोरूपां देवताम्, शश्वत्तमम्—निरन्तरम्, हवमानाय—यजमानाय मह्यम्, साध—साधय, प्रापय । नः—अस्माकम्, सूनुः—पुत्रः, तनयः—वंशविस्तारयितृ-सन्ततिः पौत्र इत्यर्थः, स्यात्—भवतु । तव सुमतिः—शोभना अनुग्रहबुद्धिः विजावा—अवन्ध्या सती अस्मे—अस्माकम्, भूतु—भवतु ॥ ४ ॥**

O Agni, bring unto thy frequent sacrificer (or invoker)—Idā—the presiding diety of the cows, the source of cattle, rich in manifold deeds ; may a son and a perpetuating offspring (grandson) be born to us ; may thy good will, Agni, be ever fruitful to us.—4.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'पुरुदंससम्'—'दंसः वेषः' इति (निघ० २, १) **कर्मनामसु पठितत्वाद् दंसः-शब्दः कर्मवाची—पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा, तां बहुकर्माणं 'गोः सनिं' गवादिपशूनां सम्पादयित्रीम् 'इडाम्' एतन्नामिकां गोरूपां**

(क) 'कौत्सं च'—आ० ब्रा० ।

देवतां 'शश्वत्तमं' निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मह्यं 'साध' साधय। किञ्च, 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः 'तनयः' पौत्रः 'स्यात्' भवतु, इति 'ते' तव या 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' अवन्ध्या सती 'अस्मे' अस्माकं 'भूतु' भवतु ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ३म० १सू० २३ऋ०।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. विजावा—पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायते इति विजावा स्यात्, who is born in the form of son and grandson, and thus perpetuates the family.

इडाम्—the earth—*Wils*; holy food—*Grfth.* the goddess in the form of cow—Sāy.

पुरु-दंससम्—'पुरु'—बहु, 'दंसः' कर्म यस्य; 'rich in marvels'—*Grfth*; the means of many pious rites—*Wils.*

सनिम्—rt. सन् (लाभे, *to gain*) *vide* SV. 1. 28. गोः सनिं—bestower of cattle.

शश्वत्तमम्—adv. most frequently, constantly. Grfth has taken it as an adj. meaning 'lasting, permanent'—qualifying 'गोः सनिम्'।

साध—साधय। Imp. 2 sg., grant, give.

तनयः—from rt. तन् *to spread.* तन्+कयन् 'बलिमलितनि०' uṇ. 4. 99. Sāyaṇ has meant पौत्र or grandson, but Grfth. has meant 'spreading offspring'.

विजावा—विजायते इति वि-जन्+वनिप् 'विड्वनो' पा० ६.४,४१ जन्-धातोरनुनासिकस्य आत्. विविधं पुत्रादिप्रजननेन वंशविस्तारयिता—spreading or perpetuating the family; adj. qual. तनयः। Sāy. takes it as an epithet of सुमतिः।

भूतु—भवतु। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, 'भूसुवो०' पा० ७,३,८८ इति गुणाभावः।

अस्मे—अस्मभ्यम्, अस्माकम् इति वा। 'सुपां सुलुक्' पा० ७,१,३९ इति विभक्तेः शे-भाव।

वत्सप्रि ऋषिः। द्वे सामनी 'काश्यपे', कश्यप ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१र २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
प्र होता जातो महान्नभोविन् नृषद्मा सीददपां विवर्त्ते।
२ ३ २ ३ २ ३ १र २र ३ १र २र ३ १ २ ३ २
दधद्यो धायी सुते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥५॥७७॥

प्र। होता। जातः। महान्। नभःऽवित्। नृऽसद्मा। सीदत्। अपाम्। विवर्त्ते। दधत्। यः। धायी। सु। ते। वयांसि। यन्ता। वसूनि। विधते। तनूऽपाः ॥ ५ ॥

(क) 'काश्यपे द्वे'—आ० ब्रा०।

भाष्यसारः। यः नृषद्मा—नृषु सीदन् अवस्थितः जठराग्निरूपः, अपाम्—अन्तरिक्षस्य, विवर्त्ते—विवर्त्तने उत्सङ्गे वैद्युताग्निरूपेण, कर्मणाम् उपस्थाने समीपे यज्ञवेद्यामाहवनीयरूपेण प्र सीदत्—निषीदति। स होता—होमनिष्पादकः, जातः—प्रादुर्भूतः, महान्—पूज्यः, नभोवित्—अन्तरिक्षस्य ज्ञाता, दधत्—हवींषि धारयन्, सुधायी—वेद्यां सुनिहितः, हे स्तोतः, सोऽग्निः विधते—परिचरते, ते—तुभ्यं, वयांसि अन्नानि, वसूनि—धनानि च, यन्ता—नियमयिता प्रदाता भवतु। अपि च तनूपाः—तन्वः शरीरस्य, पाता—रक्षको भवतु ॥ ५ ॥

(O invoker) May Agni be the bestower of food or riches on thee, who servest him and the protector of thy person, Agni who lies within men, sits on the lap of the waters, is the principal priest, is born mighty, the knower of heaven, the bearer of oblation, well established (on the altar).—5.

सा०-भा०। 'यः नृषद्मा' अग्निः 'अपाम्' अन्तरिक्षनामैतत् (निं० १,३,८) अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' विवर्त्तने उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत्, स इदानीं 'होता' यजमानानां होमनिष्पादको जातः प्रादुर्भूतः 'महान्' गुणैः पूज्यः। 'नभोवित्' अन्तरिक्षस्य वेत्ता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता। 'नृषद्मा' नृषु सीदन् सदेर्मनिन्, 'प्रसीदत्' वेद्यां प्रसीदति। "अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत" ऋ० ६,८,४ इति हि निगमः। यद्वा, अपां अपसाम् इत्यर्थः, कर्मणामुपस्थे उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन्। अथवा, अपाम् उदकानां विवर्त्ते मध्ये योऽग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति, सोऽग्निः 'दधत्' हवींषि धारयन् 'सुधायी' वेद्यां निहितोऽभूत्। हे स्तोतः! सोऽग्निः 'विधते' परिचरते 'ते' तुभ्यं 'वयांसि' अन्नानि 'वसूनि' धनानि च 'यन्ता' नियमिता भवतु। किञ्च, तनूपाः, 'तन्वः' पाता च भवत्विति शेषः ॥ ५ ॥

५। ऋ० सं० १०म०, ४६सू०, १ऋ०। ṚV. reads नृषद्वा instead of नृषद्मा and सते for सुते।

नभोवित्—'who knows the clouds, from which Agni comes in the form of lightning'—*Grfth*; 'cognizant of heaven'—*Wils.*

नृषद्मा—नृषु सीदति, सदधातोर्मनिन् प्रत्ययः। 'abiding with men'—*Wils.* and *Grfth*; 'lying within men in the form of 'जाठराग्नि' (digestive power of the stomach)—by which food is digested in the stomach or the vital warmth'.

सीदत्—असीदत्, लङि रूपम्, अडभावश्छान्दसः—Pāṇ. vi. 4. 75., pres. sense, 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'—Pāṇ. iii. 4. 6.

अपाम् निवर्ते—on the lap of the waters. 'In the waters' eddy, where the waters of the firmament separate and descend.—*Grfth.*

सु-धायी—'धा'-धातोर्णिन्—well established; who has been stationed on the altar.

वयांसि—for etymology and mg. of वयः see note on वयोधस् SV. 1. 43; 'vital vigour'—*Grfth.* वयांसि यन्ता—the regulator (*niyamitā*) or giver of food. cf. 'सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति' (अत्र वयः—अन्नम् आयुर्वा food or full tenure of life)—ṚV. i. 125. 2.

विधते—dat. sg.—to one who serves or offers worship to Agni.

तनूपाः—the protector of thy person. cf. 'स न त्रिपा उत भवा तनूपाः'—may he be our guardian and protector of our bodies—ṚV. x. 69. 4.

वसिष्ठ ऋषिः । एकं साम आङ्गिरसो घृताचिनर्षिः (क) । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगस्तु लैङ्गिकः ।

२ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दद्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥६॥७८॥

प्र । सम्ऽराजम् । असुरस्य । प्रऽशस्तम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुऽमाद्यस्य । इन्द्रस्यऽइव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दद्वारा । वन्दमाना । विवष्टु ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । **असुरस्य पुंसः—बलवतो वीरस्य, कृष्टीनाम्—जनानाम्, अनुमाद्यस्य—स्तुत्यस्य, तवसः—बलवतः, इन्द्रस्य इव अग्नेः प्रशस्तम्—समुत्कृष्टम्, सम्राजम्—सम्यग्राजमानम् स्वरूपम्, प्रस्तौतु ऋत्विक् यजमानो वा । वन्दद्वारा—वन्दः स्तुतिः तद्द्वाराणि स्तुतिप्रमुखाणि, वन्दमाना—वन्द्यमानानि सर्वैः स्तूयमानानि, कृतानि—कर्माणि, प्र विवष्टु—प्रकर्षेण कामयताम् ॥ ६ ॥**

Best is the sovereignty of mighty Agni, the strong hero, like that of Indra, revered by all people; let the sacrificer long (to celebrate) deeds such as laudations (to him)—commended by all.—6.

सा०-भा० । 'असुरस्य' बलवतः 'पुंसः' वीरस्य पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते तथा च यास्कः—'पुमान् पुंसमना भवति पुंसतेर्वे'ति—नि० ३।१५ । 'कृष्टीनां' जनानाम् 'अनुमाद्यस्य' स्तुत्यस्य 'तवसः' बलवतः 'इन्द्रस्येव तस्याग्नेः प्रशस्तम् उत्कृष्टं,

(क) 'घृताचिराङ्गिरसस्य साम'—आ० ब्रा० ।

'सम्राजं' सम्यग्राजमानं स्वरूपं प्रस्तौतु। तथा 'वन्द्वद्वारा' वन्दनं वन्दः स्तुतिः, तद्द्वाराणि स्तुतिप्रमुखाणि 'वन्द्यमाना' सर्वैः स्तूयमानानि 'कृतानि' कर्माणि 'प्र विवष्टु' प्रकर्षेण कामयताम् ॥ ६ ॥

६। ऋ० सं० ७ म० ६ सू० १ ऋ०। ṚV. reads प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिम् instead of प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तम् and वन्दे दारु वन्द्यमानो विवक्मि in the place of वन्द्वद्वारा etc. the above SV. text.

सम्राजम्—*vide* note on SV. I. 17, I. 15.

असुरस्य पुंसः—Sāyaṇ has explained—mighty or powerful hero. The word *Asura* is variously derived. In Post-Vedic Sanskrit असुर is the antonym of सुर, so always means demon. But in the Vedas *Asura* is often found as an epithet of gods, the following derivative senses are obtained (1) अस्यति क्षिपति अरुन्—इति असेरुरन् un. I. 42. (2) असून्—प्राणान् राति—ददाति—असु-रा+कः। असुरस्य पुंसः in the gen. case rfs. to 'Agni'.

कृष्टीनाम्—*vide* notes on कृष्टयः, SV. I. 11.

अनुमाद्यस्य—अनु+rt. मद (हर्षे, *to rejoice*)—aff. ण्यत्; in whom the folk must triumph—*Grfth*; reverenced of all men—*Wils.*

तवसः—strong, powerful; from rt. तव् (तवतिर्बधार्थः सौत्रो धातुः)—असुन्; सर्वधातुभ्य असुन्, तवस्—strength, Ngh. 2. 9; Again 'तवस् इति महतो नामधेयम्'—a syn. of mighty, Nir. 5. 9. 'तं त्वा गृणामि तवसम्'—I glorify thee, who art mighty.—ṚV. vii. 100.5.

वन्द्वद्वारा—वन्द्वद्वाराणि, 'शेश्छन्दसि बहुलम्' पा० ६,१,७० इति शेर्लोपः।—deeds such as praising or the like.

वन्द्यमाना—वन्द्यमानानि, कर्मणि शानचि कृते यलोपश्छान्दसः। ततः शेर्लोपश्छान्दसः।—Commendable, worthy of praise.

विवष्टु—वष्टु (class. form.)—rt. वश् (कान्तनायाम्, *to desire*)—Imp. 3. sg. 'बहुलं छन्दसि' पा० २.४.७६ इति शपः श्लुः—विलम् अभ्यासस्य इत्—Pāṇ. vii. 4. 78. *Vide* SV. I. 55.

विश्वामित्र ऋषिः। एकं प्रासाहं साम, भरद्वाज ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। वरुणप्रघासादियागेऽग्निप्रणयनादिकार्ये विनियोगः।

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २र ३ २
दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥७॥ ७९॥

अरण्योः। निऽहितः। जातऽवेदाः। गर्भःऽइव। इत्। सुऽभृतः।

(क)—'भरद्वाजस्य प्रासाहम्'—मा० आ०।

गर्भिणीऽभिः । दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । जातवेदाः अग्निः—अरण्योः मध्ये निहितः—स्थितः, गर्भिणीभिः स्त्रीभिः गर्भ इव सुभृतः—सम्यक् भृतः पोषितः । यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः सुष्ठु धार्यते तद्वत् । सः अग्निः हविष्मद्भिः—संगृहीतहविष्कैः, जागृवद्भिः—कर्मणि जागरूकैः प्रमादरहितैः, मनुष्येभिः—मनुष्यैः ऋत्विग्भिः, दिवे दिवे—प्रतिदिनम्, इत्—एव, ईड्यः—स्तोतव्यः ॥ ७ ॥

Within the two *Araṇīs* lies Agni, the omniscient,—like the foetus well preserved by pregnant women. Agni is, indeed, worthy of adoration by men, provided with oblations, ever-wakeful (in the celebration of rites).—7.

सा०-भा० । 'जातवेदाः' सर्वविषयज्ञानवान् अयम् अग्निः 'अरण्योर्निहितः' देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः—'गर्भः इव' इति, यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः 'सुभृतः' सुष्ठु धार्यते तद्वत् । स तादृशोऽग्निः 'हविष्मद्भिः' सम्भृतहविष्कैः अतएव 'जागृवद्भिः' कर्मणि जागरूकैः 'मनुष्येभिः' मनुष्यैरस्माभिः 'दिवे दिवे' प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थम् 'ईड्यः' स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ ७ ॥

७ । ऋ० सं० ३म० २९सू० २ऋ । The ṚV. reading is सुधितो गर्भिणीषु ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the ṚV. stanza .—'अरण्योः—ऋ गतौ, अर्तिसृधृधमीत्यादिना अनिः । दिवे दिवे—दिवु क्रीडादौ इगुपधलक्षणः कः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् । जागृवद्भिः—जागृ निद्राक्षये इत्यस्य क्वसौ रूपम् । द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति विकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः । 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' पा० ८,२,७२ इति वसोः सकारस्य दत्वम् ।

अरण्योः—*vide* SV. 1. 72. as to *Araṇīs*, why so called, *vide* Sāy.'s quotation from Nirukta and the translation thereof in our notes on it.

जातवेदा.—Agni is very often called by this epithet, *vide* SV. 1. 31, 35, 40, 66.

दिवे दिवे—*vide* notes on SV. 1. 14.

ईड्य.—dr. from rt. ईड् (स्तुतौ, to praise, worship) *vide* ईळते SV. 1.79.

जागृवद्भिः—rt. जागृ—*to awake*, क्वसु,—vigilant, watchful, wakeful in sacrificial rites.

हविष्मद्भिः—rich in or laden with oblations.

मनुष्येभिः—for मनुष्यैः ; rfs. to the sacrificers, भिस् not changed to ऐस् by बहुलं छन्दसि—Pāṇ. vii. 1. 10.

चतुर्थस्य ऋषिः । 'राक्षोघ्नं' साम वैश्वानरोऽग्निर्ऋषिः अग्निर्वा (क)। त्रिष्टुप् छन्दः। रक्षोहाग्निः । रक्षोहननार्थं जपादिषु विनियोगः ।

२ १ २ १२ १ २ १ १२ १ १२
सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वां रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
१ २ ३१२ ३ २ ३ १ २३ १ २ ३ १ २
अनु दह सहमूरान् कयादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥८॥८०॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः । अनु । दह । सहऽमूरान् । कयादः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने ! त्वं सनात्—चिरात्, यातुधानान्—राक्षसान्, मृणसि—बाधसे नाशयसि, रक्षांसि—राक्षसाः पृतनासु—संग्रामेषु, त्वाम्, न जिग्युः—जितवन्तः । स त्वं सहमूरान्—समूलान्, कयादः—क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान्, अनु—अनुक्रमेण, अनुक्रमं वा दह—स्वतेजसा भस्मीकुरु । तव दैव्यायाः हेत्याः—दिव्यात् आयुधात्, ते यातुधानाः, मा मुक्षत—मुक्ता न भवन्तु ॥ ८ ॥

Ever, Agni, doest thou slay demons ; never did the demons conquer thee in battles ; consume all the carrion-eaters to their root ; let them not escape thy divine missile.—8.

सा०-भा० । त्वं 'सनात्' चिरादेवारभ्य 'यातुधानान्' राक्षसान् । 'मृणसि' बाधसे । तथापि 'त्वा' त्वाम् । 'पृतनासु' संग्रामेषु । 'रक्षांसि' राक्षसाः 'न जिग्युः' नाजयन् । किञ्च, स त्वमधुना अनुक्रमेण 'सहमूरान्' मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् 'कयादः' क्रव्यादो मांसभक्षकान् राक्षसान् 'दह' तेजसा भस्मीकुरु । किञ्च, तव सम्बन्धिनो 'दैव्यायाः' दैव्यात् 'हेत्याः' आयुधात् 'ते' यातुधानाः 'मा मुक्षत' मुक्ता मा भूवन् ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने प्रथमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।

८ । ऋ० सं० १० म०, ८७ सू० १९ ऋ० ।

सनात्—*Indec.*—सदा, always, ever ; from old time—*Wils* ; from days of old.—*Grfth.*

(क) 'अग्नेर्वैश्वानरस्य 'राक्षोघ्नम्'षेर्वा'—भा० भा० ।

... —rt. ... (हिंसायाम्, *to slay* 6 p.), pres. 2. sg.—thou hast opposed —*Wils.*

यातुधानान्—Sāy. derives the word in his com. on RV. i. 35.10. thus— "यत् निकारोपद्रवादयो: तस्मात् ... आदि उ-प्रत्ययः" (rt. यत्—णिच्—उ = यातु) । यातवो यातना एषु धीयन्ते इति यातुधानाः अधिकरणे ल्युट् ।—the sources of troubles and pains. 'giants'—*Stevenson* ; 'demons'—*Grfth.*

रक्षांसि—*vide* notes on—

पृतनासु—in battles, in fight ; drvd. from rt. पृङ् (*to be busy*) 'व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः' where warriors are engaged. पृतना युद्धनाम, a syn. of battle, Ngh. 2. 17. Nir. 9. 14. cf. 'पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति'—(the quiver) stung on the back, conquers all battles—RV. vi. 75. 5.

जिग्युः—*vide* note on SV. 1. 68. न जिग्युः—have never over-come thee.

सहमूरान्—समूलान्, with the very root. सह is not changed to स *opt*, *vide* Pāṇ. vi. 3. 82. ल (of मूल) is changed to र by व्यत्यय। cf. 'उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र'—tear up, Indra, the Rākṣasas with their root. RV. iii. 30. 17. Grfth—following the meaning of the 2nd Ṛk of this decade (SV. 1. 74.)—has meant 'foolish ones'—which sense, however, does not suit here at all.

कयादः—is the same as क्रव्यादः flesh-eating—*Wils* ; raw-flesh-devourers—*Grfth.* 'क्रव्यम्'—आममांसमत्तीति क्रव्य—अद् + अण्। व्यत्ययेन क्रव्य-शब्दस्य रेफ-वकारयोर्लोपे कयाद इति रूपम् ।

मा मुचत—rt. मुच् (मोचने, *to get free*) Aor. 3 pl. 'न माङ्योगे' पा० ६।४।७४ इति अडभावः ।

दैव्यायाः—divine, heavenly, dr. देवानामिदमिति 'देवाद्यञञौ'—वा० ४,१,८५ इति यञ् । स्त्रियां टाप् ।

हेत्याः—from weapon, thunderbolt. Ngh. 2. 20. 'हेतिर्हन्तेः' drvd. fr. rt. हन् Nir. 6.3. 'तपुषिं ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य'—throw the burning weapon upon those opposed to prayer—iii. 30. 17. (*stem.* हेति abl. sg.)—from rt. हन् *to kill.* हन्यते अनया इति करणवाची क्तिः, anomalously formed by 'ऊति यूति...हेति०' Pāṇ. iii. 3.97.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्थी दशतिः ।

गायत्रिऋषिः । द्वे 'पार्थे' सामनी (क) । अनुष्टुप्छन्दः (ख) । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।
१ २ ३ १र २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र नो राये पनीयसे रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥१॥८१॥

(क) 'पार्थे च'—आ० ब्रा० ।

(ख) 'अनुष्टुब्गायत्रैः' पि० छन्दः ३।२१—अष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पादनुष्टुप् छन्दो भवति,—Anuṣṭup metre consists of 4 pādas, each containing 8 syllables.

अग्ने । ओजिष्ठम् । आऽभर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ।
प्र । नः । राये । पनीयसे । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे अध्रिगो—अप्रतिहतगमन अनिवारित-रश्मे, अग्ने! ओजिष्ठं—बलवत्तमम्, द्युम्नं—धनम्, अस्मभ्यम्, आभर—आहर देहि । किञ्च, पनीयसे—स्तुत्याय, राये—धनाय, वाजाय—अन्नाय च, नः—अस्मभ्यम्, पन्थां—पन्थानं धनस्य अन्नस्य च प्राप्तिसाधनमार्गम्, प्र रत्सि—प्रकर्षेण विलिख कुरु इत्यर्थः ॥ १ ॥

O Agni, unrestrained in movement (or with unimpeded rays), bring unto us most mighty opulence (i.e. treasure together with strength to protect it); cut out (prepare) for us, the way (leading) to laudable wealth or food.—1.

सा०-भा० । षोड़शानुष्टुभो ह्यग्न ओजिष्ठमिति खण्डयोः ।
सोमं राजानमित्येषा वैश्वदेवी ततः परा ।
स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेय्यस्तु चतुर्दश ।

हे अग्ने! 'ओजिष्ठं' बलवत्तमं 'द्युम्नं' द्योतते कटक-मुकुटादि-रूपेण सर्वत्र काशते इति द्युम्नं धनम् अस्मभ्यम् 'आभर' आहर । हे 'अध्रिगो!' अधृत-गमन! अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्येति, अधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा, अध्रिगुः, तस्य सम्बोधनं हे अध्रिगो! 'पनीयसा स्तोतव्येन 'राये' राया धनेन । सुपां सुलुगिति (पा० ७,१,३९) शे-आदेशः, 'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पन्थाम्' पन्थानम् अन्नस्य, मत्समीप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रत्सि' विलिख कुर्वित्यर्थः ॥१॥

१ । ऋ० सं० ५ म० १० सू० १ ऋ० ṚV. reads, 'प्र णो राया परीणसा' instead of 'प्र नो राये पनीयसे' the mg. there is—'invest us with abundance of wealth'; here the mg. is—'make for us a path to food'.

Sāy's addl. notes in his com. on the ṚV. stanza:—

ओजिष्ठम्—उब्ज आर्जवे । उब्जं बंलोपश्चेत्यसुन् गलोपश्च, गणः ओजः । तदस्यास्तीत्यर्थेऽस्मायामेधेत्यादिना विनिः, अतिशायने इष्ठन्, विन्मतोर्लुक्, टेरिति टिलोपः । द्युम्नं—द्युत् दीप्तावित्यस्माद्धातोः सुम्नद्युम्नमित्यादिना नक्-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । अध्रिगो—अधृतशब्दस्य अध्रादेशः । गोशब्दस्योपसर्जन-ह्रस्वत्वम् । पन्थां—द्वितीयैकवचन इतोऽत् सर्वनामस्थान इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः ।

ओजिष्ठम्—most powerful; rfs. to द्युम्नम् (treasure). ओजस्विन्+spv. dg. इष्ठन् विन्मतोर्लुक् पा० ५.३.६५ इति विनोलुक्; for etymology of ओजस् *vide* notes on ओजसे SV. 1. 11.

आभर—आहर, dr. rt. हृञ् (हरणे, to bring). Imp. 2. sg. ह is changed to भ by 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' वा० ३,१,८४ । *Vide*: SV. 1. 10.

द्युम्नम्—Say. derives it from द्युत् *to glitter* 'द्युम्नमिति धननाम' Ngh. 2. 10. 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा' drvd. fr. rt. द्युत्, means glory or food.—Nir. 5. 5. cf. 'अस्मे द्युम्नमधिरत्नं च धेहि'—vii. 25. 3. 'Splendour'—*Grfth.*

अध्रिगो *voc.*—of irresistible prowess,—*Wils* ; resistless on thy way—*Grfth.* for Sāyaṇ's explanation see above. अध्रिगव्यश्रिगुश्चयाते cf. 'तुभ्यं सोतम्यध्रिगो शचीव:—O irresistible and mighty one, the drops flow for thee'—iii. 21. 4. इन्द्रोऽध्रिगुश्चयाते cf. 'अध्रिगव ओहमिन्द्राय' i. 61. 1. 'अध्रिगु—अधृतगमनकर्माणम्'—one of un-restrained motion and action—Nir. 5. 11. अध्रि—stands for अधृत, गु for गौ meaning rays. Ngh. i.5.

पनीयसी—from the rt. पन् (स्तुतौ, *to praise*) इच्, ततः तुश्छन्दसि पा० ५,३,५९ इति ईयसुन् । तुरिष्ठे पा० ६,४,१५४ इति इचो लोपः ;—most glorious, praise-worthy.

रत्सि—rt. रद् (विलेखने, *to dig* 1. p.). Ved. imp. 2. sg. 'बा छन्दसि' पा० ३,४,८८ इति शपो लुक् ; *vide* note on रत्सि SV. 1. 1. cut or open a path.

वाजाय—for etymology *vide* notes on वाजपति SV. 1. 30.

राये--*Vide* SV. 1. 41 ; 1. 49. dat. sg ; Say. takes it in the instr. case. after the RV. reading (राया) and observes that the case-term. is changed to ए by सुपां सुलुक्—Pāṇ. vii. 1. 39.

पथ्याम्—for पथ्यानम् ।

वामदेवो भरद्वाजो बार्हस्पत्यो वा ऋषिः । एकं बृहत्सामकं सामाग्निदेवताकम् (क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्न्याधाने विनियोगः ।

१ २ ३ १२ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यदि वीरो अनु ष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १र २ ३ १ २
आजुह्वद्धव्यमानुषक् शर्म भक्षीत दैव्यम् ॥२॥८२॥

यदि । वीरः । अनु । स्यात् । अग्निम् । इन्धीत । मर्त्यः । आजुह्वत् । हव्यम् । आनुषक् । शर्म । भक्षीत । दैव्यम् ॥ २ ॥

भाष्यसारः । यदि मर्त्यः—मनुष्यः—अग्निम्, इन्धीत—प्रज्वालयेत्, अनु—तदनु, आनुषक् अविच्छिन्नं, निरन्तरं, हव्यम्—आजुह्वत्—तदग्नौ आभिमुख्येन जुहुयात्, स वीरः स्यात्, दैव्यम्—देवसम्बन्धि, शर्म—गृहं सुखं वा, भक्षीत—भजेत॥२॥

If a mortal kindles Agni and then incessantly offers oblation, (to him), he becomes an eminent man and enjoys divine bliss (or dwelling).—2.

(क) 'हव्यायेयम्'—भा० ब्रा० ।

सा०-भा०। 'यदि' यदा 'यस्य' मनुष्यस्य 'वीरः' पुत्रः, 'स्यात्' भवति, तदा सः 'मर्त्यः अग्निमिन्धीत' आधानमादधीत कुर्वीत। किञ्च, 'आनुषक्' अविच्छिन्नं यथा भवति तथा 'हव्यम्' 'आ जुहवत्' अभिमुख्येन जुहोति। अपि च, 'दैव्यं' देव-सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भक्षीत' भजेत सेवेतेत्यर्थः ॥२॥

२। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति।

वीरः—*Vide* notes on सुवीरम् SV. 1. 26. p. 37.

इन्धीत—fr. rt. इन्ध् (to kindle 2Ā) vide इन्धे इन्धानः 1. 19. इन्धते 1. 46.

आजुहवत्—आ + हु लेट् (Ved. Subj.) तिप् 3. sg. अडागमः—इतश्लोपश्च—Pāṇ.

आनुषक्—*Indec.*—आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य—अनुषक्तं भवति mg. continuously—Nir. 6. 14. cf. 'स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्'—ṚV. viii. 45. 1. uninterruptedly—ṚV. v. 16. 2.

शर्म—fr. rt. शृ (to take shelter.) शरणं, शरीरं etc. are drvd. from the same root; shelter, protection, a refuge; a house,—Ngh. 3. 4. It also means joy, bliss, happiness.

भक्षीत—fr. rt. भक्ष *to eat*, secondarily '*to enjoy*'. It is rarely used in the latter sense; here it conveys this rare secondary sense. cf. 'ते सुतस्य (अभिषुतस्य) भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः'—ṚV. viii. 48.7. West. scholars derive it fr. rt. भज् *to divide*, *to partake of* (*optative*); *vide*. M. W. S. E. Dict. rt. भज् and Mcdnll's Stu. Ved. Gram. List of Vbs.

दैव्यम्— divine; for dr. *vide* notes on दैव्याया:—SV. 1. 80.

भरद्वाज ऋषिः। याम्रं साम(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। धूम उदिते 'त्वेषस्ते धूम ऋण्वती'ति विनियोगः(ख)।

३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २र
त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि सञ्छुक्र आततः।
२ ३उ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥३॥८३॥

त्वेषः। ते। धूमः। ऋण्वति। दिवि। सन्। शुक्रः। आऽततः। सूरः। न। हि। द्युता। त्वम्। कृपा। पावक। रोचसे ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने! त्वेषः—दीप्तस्य, तव शुक्रः—निर्मलः, धूमः दिवि—

(क) 'याम्रं च'—भा० ब्रा०।

(ख) लाट्यायन-श्रौतसूत्रम्।

अन्तरिक्षे, आततः—प्रसृतः, ऋण्वति मेघरूपं प्राप्य गच्छति । हे पावक अग्ने, सूरो न—सूर्य इव, कृपा—स्तुत्या, द्युता—दीप्त्या, हि—खलु, रोचसे—प्रकाशसे दीप्यसे ॥ ३ ॥

The white (pure) smoke of thee, the bright one, rises up (in the from of cloud) and spreads far in heaven. O purifying Agni, like the sun, lauded by praise, thou shinest with thy resplendent lustre.—3.

सा० भा० । हे अग्ने ! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्रः' शुक्लो निर्मलः शुभ्रवर्णो वा 'धूमः' 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आततः' विस्तीर्णः 'सन्' 'ऋण्वति' मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च, हे 'पावक' शोधक अग्ने ! 'सूरो न' सूर्य इव 'कृपा' स्तोतव्याभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वं 'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे हि' प्रकाशसे खलु ॥ ३ ॥

३ । ऋ० सं० ६म० २ सू० ६ ऋ० ।

त्वेषः—bright, *gen. sg.* to be connected with ते (तव) ; rt. त्विष् (दीप्तौ, *to shine*, 1.u.) with aff. अच् (पचाद्यच्) ; the case term. is changed to सु (*nom. sg.*) by 'सुपां सुलुक्' etc. Pāṇ. vii. 1.39. cf. 'अस्तुर्न दिद्युत्त्वेष-प्रतीका'—like an archer's arrow bright in appearance—ṚV. 1. 66. 7.

ऋण्वति—fr. rt. रिवि (गतौ, *to go.* 1. p.) pres. 3. sg. र is changed to ऋ (सम्प्रसारणम्) by व्यत्यय (Vedic anomaly) ; rt. ऋ (गतौ) being of cl. 1. and cl. 3. does not give the above form, the vb. is found in the list of verbs mg. *to go*—Ngh. 2. 14.

शुक्रः—fr. rt. शुच् (*to shine*, 4. u.) with aff रन्. च is changed to क । *Vide* notes on SV. 1. 4 ; 1. 75.

द्युता—rt. द्युत् (दीप्तौ to shine, 1.Ā) + क्विप्, द्युत् Instr. sg.

सूरः—सूर्यः, the sun ; dr. rt. सू (प्रसवे, *to bring forth*, 2 and 4 Ā) + क्रन् by 'सु-सू-धाञ्' uṇ ii. 24. The etymological sense is—'he who brings forth or creates all beings' cf. 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट'—O Vasus, ye fashioned forth the horses from the sun—ṚV. i. 163. 2 ; also 'ऋभवः सूरचक्षसः'—Ṛvus—radiant like the sun i. 110. 4.

कृपा—is a peculiar word in Instr. case ; Sāy. explains 'with praise by which favourable disposition can be secured.' The word is found in Moñ. W's S.E. Dict. col. 1. p. 305 in the sense of beauty, splendour (always in Instr. case)—ṚV. VS. iv. 25 ; it occurs in the Mantra 'अग्निं होतारं मन्ये···य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा'—with *prayer* directed towards the gods—ṚV. i. 127. 1. where it apparently has the sense of *praise* or *prayer* ; It is derived from कृप् (*vide* कृपायति कृपण्यति—*to worship*—Ngh. 3. 14.) or fr. कृपू (सामर्थ्ये—*to be able* or *capable* 1. Ā.)—कृप् कृपते वा कल्पते वा—Nir. 6. 8.

न—इव, like. *Vide* SV. I. 5. पावकः—Vide I. 29. रोचसे—rt. रुच् (दीप्तौ, to shine I. Ā.) pr. (लट्)—2. sg.

Prof. Wils. translates 'द्युता त्वं कृपा रोचसे' as—'thou shinest with light by praise' and comments—'*kṛpā* is of rather doubtful import ; it occurs subsequently in the unmistakable sense of *dīptyā* (with lustre). *Sāyaṇa* here explains it by *stutyā*, i. e., by praise which is able to compel the presence of the deity (अभिमुखीकरणसमर्थया). Mahīdhara (Yajus, 17. 10.) explains *kṛpā* as *sāmarthyena dīptyā vā*—'by ability, power or by lustre'.

भरद्वाज ऋषिः । बृहन्नामकं साम(क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१र २र ३ १र २र ३ १र २र
त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥४॥८४॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे । त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । **हे विचर्षणे—सर्वसाक्षिन्, वसो—धनात्मक, अग्ने त्वं हि मित्रः न—इव, क्षैतवत्—क्षयशील-काष्ठयुक्तं शुष्कसमिद्युक्तमित्यर्थः, यशः—अन्नं हविरित्यर्थः, पत्यसे—तदभिमुखं गच्छसि, तस्य ईशिषे वा । त्वं श्रवः—अन्नं यजमानस्य इत्यर्थः, पुष्टिं न—पोषणं च, पुष्यसि—वर्धयसि ॥ ४ ॥**

O Agni, the seer of all, the possessor of wealth, like Mitra, thou tendest towards the oblation presented with consumable fuel ; thou enhancest the sacrificer's store of food as well as his means of sustenance.—4.

सा० भा० । हे 'अग्ने' ! 'त्वं हि' त्वं खलु 'क्षैतवत्' क्षितिः क्षयोऽपचयः तत्सम्बन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठं तद्युक्तं 'यशः' अन्नं (निघ० २,७) हविर्लक्षणं 'पत्यसे' अभिपतसि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः 'मित्रो न' अहरभिमानी मित्रो देवः स इव । यद्वा, क्षय इति गृहनाम (निघ० ३,४) 'क्षैतवत्' क्षैतं निवासकं हविर्लक्षणमन्नं तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा, पत्यतिरैश्वर्यकर्मा (निघ० २,२१) ईदृशमन्नं 'पत्यसे' ईशिषे, अतः कारणात् हे 'विचर्षणे' विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः !

(क) "बृहच्चैवाग्नेयम्"—आ० ब्रा० ।

'वसो' वासकाग्ने ! त्वं 'श्रवः' श्रवणीयमन्नम् (निघ०२,७) यजमानगृहस्थं न, अयं न शब्दश्चार्थे । अन्नकार्यभूतां 'पुष्टिं' च 'पुष्यसि' वर्धयसि ॥ ४॥

४ । ऋ०, सं०, ६म०, २ सू०, १ ऋ० ।

चैतवत्—(1) चैतं is drvd. from चिति (i.e. चय - अपचय, decay, waste)with Tad. aff. अण् (in the sense of तत्सम्बन्धि—concerning or related to)—consumable, subject to decay, here rfs. to wood or fuel ; next aff. मतुप् is added to give the above form,—a qualifying adjective of यशः (अन्नम्—oblation) ;—'offered with dry fuel' —*Wils*; (2) चितिः चयः—गृहम् (house) Ngh. 3. 4 ; with the above affix—makes the word चैतम्—pertaining to house, *means* the oblation necessary for the welfare of the house. चैतवत्—in this case, rfs to sacrificer's house amply provided with food to be offered as oblations to Agni and other gods. चैतवत् यशः—'princely glory'—*Grfth.*

यशः—अन्नम्, food,—'यश इत्यन्ननाम' Nir. 3. 9—'glory, fame'—West. scholars. *Vide* RV. i. 1. 3 ; iv. 51. 11 ; viii. 48. 5. Sāy. also means 'fame' in these passages.

मित्रः—Mitra is a sun-god, for his characteristic features vide—Mcdnll's Vedic Myth. para 13. p. 29.

पत्यसे—rt. पत् (ऐश्वर्ये, to be master of. 4. Ā.) pres. 2. sg. Thou art the master of. पत्यते इति ऐश्वर्यकर्मा Nir. 3. 11. Sāy. adds another sense अभिपतसि—thou tendest or goest towards ; 'thou alightest upon'—*Wils.*

विचर्षणे (*voc.*)—beholder of all ; वि+कृष् (विलेखने 1.p.)+अनि uṇ ii. 104. क is changed to च, विचर्षणिरिति पश्यति-कर्मा Ngh. 3. 11.). cf. Sāy's com. on RV. i. 35. 9. विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः। विचर्षणिः पश्यत्यर्थः। विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात्, also RV. 1. 160. 5. Mcdnll. and Grfth. mean 'active.'

श्रवः—अन्नम्, (here) *vide* Nir. 10. 3 Ngh. 2. 7. ; it also means wealth (Nir. 3. 9.), 'fame' (Nir. xi. 9. 1), *vide* notes on 'चित्रश्रवस्तमः' RV. i. 1. 5.

वसो—*voc. vide* notes on SV. 1. 36 ; 1. 41 ; 1. 58.

न—*Indec.* च, as well as ;—see Sāy.'s com., above.

वृकवाहाद्गित ऋषिः । बृहतः कौमुदस्य साम । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

३ २३ १ २ ३ २ ३ १ २३ १ २
प्रातरग्निः पुरुप्रियो विश स्तवेतातिथिः ।
३ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥५॥८५॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः । विश्वे । यस्मिन् । अमर्त्ये । हव्यम् । मर्तासः । इन्धते ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । पुरुप्रियः—बहुप्रियः, विशः—सर्वस्याः प्रजायाः, अतिथिः अग्निः प्रातः स्तवेत—सर्वैः यजमानैः स्तूयते । अमर्त्ये—मरणरहिते, यस्मिन् अग्नौ, विश्वे—सर्वे, मर्तासः—मर्त्ताः मनुष्याः, हव्यम् इन्धते—प्रज्वालयन्ति समर्पयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

Most beloved Agni, the guest of men, is lauded at dawn, in whom, the immortal, all the mortals offer oblations and make them blaze.—5.

सा० भा० । 'पुरुप्रियः' बहुप्रियः 'विशः' यजमाने धनस्य निवेशकः 'अतिथिः' यजमानानां गृहान् प्रति तिथिषु न अभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः,—'अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति परगृहाणीति वा' (नि० ४,५) इति । एवंविधोऽग्निः 'प्रातः' 'स्तवेत' स्तूयते । 'अमर्त्ये' अमरणधर्मके 'यस्मिन्' अग्नौ 'विश्वे' सर्वे 'मर्तासः' मर्त्ताः मनुष्याः, 'हव्यम्' 'इन्धते' दीपयन्ति वर्धत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं०, ५म० १८ सू० १ ऋ० ।

RV. reads 'विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति' instead of 'विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्ता इन्धते' । RV. text means—'The immortal who delights in all oblations given by mortal men.'

पुरुप्रियः—beloved of many ; पुरु means बहु—*vide* notes on पुरुतमम्, SV. 1. 21.

विशः—ordinarily means people. *vide* SV. 1. 15. here Sāyaṇa explains the word differently as 'यजमाने धनस्य निवेशकः,'—'the awarder of wealth to the sacrificer.' Acc. to Sāy.—विशः is drvd. fr. विश् with aff. कः=निवेशकः, धनस्य निवेशकः *bestower of wealth* ; we have followed the ordinary sense, namely '*of man*' and have connected it (in the sixth case) with अतिथिः (see our tran. above). 'Guest of the house'—*Grfth* ;—'of man'—*Wils*.

स्तवेत—स्तुवेत—स्तूयते—Sāy. Pass. in sense, Act. in form ; कर्मणि व्यत्ययेन शप्, potential form (लिङ्) in the place of pres. (लट्) ; this is also common in the Vedas.

अतिथिः—*Sāy*. observes—Agni is called 'Atithi' inasmuch as he comes to the houses of the sacrificers every day (*lit.* lunar day—tithi). *Vide* notes on SV. 1. 5. Macdnll's Ved. Myth. P. 92. 95 ; acc. to Yāska अतिथि is drvd. fr. rt. अत् (सातत्यगमने, *to go frequently*. 1. p.) with un. aff. इथिन् ;—who comes very often to the houses, or comes on particular lunar days, e.g., full-moon day, new-moon day or so—to others' (i. e. sacrificers') houses—Nir. 4. 5 ; the orig. passage of Yāska is quoted in Sāy.'s com. above.

अमर्त्या—*Vide* notes on SV. 1. 12 ; अमृतम्—1. 45. ' The term—'immortal' is commonly applied to Agni—RV. viii. 60. 1.

हव्यम् इन्धते—'make their offerings blaze' i.e., offer the oblation to the fire to be consumed by it. As to इन्धते *vide* notes on SV. 1. 46.

आत्रेया वसूयव ऋषयः। द्वे सामनी यद्वाहिष्ठीये यन्मंहिष्ठीये वाग्निऋषिः। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे, विशेषतोऽश्वमेधयागस्य पौष्णेष्टौ स्विष्टकृत्प्रकरणे याज्यारूपेण विनियोगः।

१२ २र ३ २३ १ २ ३ १ २
यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो।
१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥६॥८६॥

यत्। वाहिष्ठम्। तत्। अग्नये। बृहत्। अर्च। विभावसो इति विभाऽवसो। महिषीऽइव। त्वत्। रयिः। त्वत्। वाजाः। उत्। ईरते ॥ ६॥

भाष्यसारः। वाहिष्ठं—वोढृतमम् अत्यन्तमिष्टं प्रापयितृ इत्यर्थः, यत्—स्तोत्रम् तत् अग्नये अग्निमुद्दिश्य क्रियते, हे विभावसो—प्रभा-धन स्वप्रकाश इत्यर्थः, बृहत्—महत् धनमन्नं च प्रभूतम्, अर्च—अस्मभ्यं देहि। यतः त्वत्—तव सकाशात् महिषी—महती, रयिः—धनम्, त्वत्—त्वत्तः, वाजाः—अन्नानि बलानि च, उदीरते—उद्गच्छन्ति, प्रादुर्भवन्ति ॥ ६ ॥

That hymn, which best conveys blessings (to us), is (sung) to Agni; O one resplendent with (thy own) light, award us ample wealth and food, (inasmuch as) great wealth or food (or strength) emanate from thee.—6.

सा० भा०। 'वाहिष्ठं' वोढृतमं 'यत्' स्तोत्रं 'तत् अग्नये' क्रियते। अतः हे 'विभावसो'! प्रभाधन अग्ने! 'बृहत्' बह्वन्नं धनं च 'अर्च' अस्मभ्यं प्रयच्छ। कथमस्य अन्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह—यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' महती 'रयिः' धनम् 'उदीरते' उद्गच्छन्ति। वाजा अन्नानि च त्वत्त उदीरते उद्गच्छन्ति। 'इव' इति पाद-पुरणः ॥ ६ ॥

६। ऋ० सं० ५ म० २५ सू० ७ ऋ०।

वाहिष्ठम्—'which conveys best our veneration'—*Wils ;* 'the most effectual means of obtaining our desires'—*Mahīdhara.* rt. वह् (प्रापणे *to convey*, 1.u.) with aff. तृच्—इष्ठन्—Spv. dg. तृच् is dropped with इष्ठन् following, by 'तुरिष्ठेमेयस्सु' Pāṇ. vi. 4. 154. cf. 'वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतः...' RV.

अर्च—rt. अर्च (पूजायाम्, *to worship*, *to honour* 1. p.). Imp. 2. sg. here—honour or favour us with the award of wealth.'

विभावसो—*voc.*—विभा (resplendence) वसु धनं यस्य 'rich in radiant light'—*Grfth.*

महिषी = महती, great ; adj. quals रयिः, mg. is—great or vast riches ; as to महिष mg. *great*, *vide* notes on 'महिषः' SV. 1. 71. Grfth. translates 'महिषी इव' like the chief consort of a king. This is simply absurd.

त्वत्—युष्मत्, भवतः—from thee ; abl. sg.

वाजाः—अन्नानि बलानि वा। उदीरते—proceed.

Mahīdhara (Yajur-Veda, 26. 12) differs from Sāyaṇa in his interpretation of this verse ; he renders—'Sing to Agni, that Bṛhat-Sāman (a hymn of the Sāma-Veda), which is the most effectual means of obtaining our desires ; Sāyaṇa observes that *iva* in the second line, is a pleonasm (*iveti pūraṇah*) : Mahīdhara understands it as denoting a comparison and explains—'as the newly married bride proceeds from her home to her husband (प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् पतिं प्रति उद्गच्छति), so riches and food proceed to the worshipper, Agni, from thee'. On this Prof. Wils. comments—'the necessity of supplying a whole sentence is rather against this rendering and महिषी as an adj. is of not unfrequent occurrence'. We also cherish this view.

गोपवनः सप्तवध्रिर्वा ऋषिः। विशोविशीयम् ऐडं वा शार्गं साम, अग्निऋषिः, अनुष्टुप्-छन्दः। अग्निर्देवता।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम्।
३ २ ३ २३ १ २ ३ २ ३ २३ १२
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥७॥८७॥

विशःऽविशः। वः। अतिथिम्। वाजऽयन्तः। पुरुऽप्रियम्। अग्निम्। वः। दुर्यम्। वचः। स्तुषे। शूषस्य। मन्मऽभिः ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विजो यजमानाश्च, वः—यूयम्, वाजयन्तः—अन्नमिच्छन्तः, विशः विशः—सर्वासां प्रजानाम्, पुरुप्रियं—बहुप्रियम् अतिथिं, दुर्यं—गृहहितम्, अग्निं स्तुत्या परिचरत। अहमपि शूषस्य सुखस्य लाभाय, मन्मभिः—मननीयैः मन्त्ररूपैः वचः—वचोभिः स्तोत्ररूपैः, वः—युष्मदर्थम्, तमग्निं स्तुषे—स्तौमि ॥ ७ ॥

(O priests and sacrificers), let you, desiring food, pray to Agni, the guest of all people, the most beloved and the benevolent friend of the house ; I, too, applaud him (Agni) with hearty hymns to win bliss for you.—7.

सा०-भा० । हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' यूयं 'वाजयन्तः' अन्नमिच्छन्तः 'विशो विशः' सर्वस्या प्रजायाः 'पुरु-प्रियं' बहुप्रियम् 'अतिथिं' पूज्यम् 'अग्निं' स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च 'वः' युष्मदर्थं 'दुर्यं' गृह-हितम् अग्निं 'वचः' 'स्तुषे' स्तौमि 'शूषस्य' सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः ? 'मन्मभिः' मननीयैः स्तोत्रैः ॥ ७ ॥

७ । ऋ० सं० ८ म० ७४ सू० १ऋ० । उ० आर्चि० ७, २, १२, १ ।

विशो विशः—of all men. *Vide* notes on विशे विशे SV. I. 15.

वः—यूयम्, an instance of विभक्ति-व्यत्यय—an anomalous use of विभक्ति termination common in the Vedas, *vide* SV. I. 21.

अतिथिम्—*Vide* notes on SV. I. 5 ; I. 85.

वाजयन्तः—वाजः is अन्नम् (I. 81, 16)—क्यच्, in the sense of desiring to have food.

दुर्यम्—placed in the house, 'Durya, mfn.—belonging to the door (दुर्) of house', M. W's S. E. Dict. ; m. pl.—a residence (cf. Lat. *fores*). In Max. müller's Ed. of RV. the com. has 'दुर्यं—गुहाहितम्' which seems to be a misprint, it should be 'गृहाहितम्'—placed in the house (benevolent to the house, friend of dwellings, गृहे or गृहाय हितम्) cf. RV. vii. I. 11. the word *Duryam* occurs also in RV. ii. 38. 5, where Sāy. explains as 'गृह्यम्—गृहे भवम्' *domestic.*

वचः—वचोभिः—the Instr. case term. is dropped by 'सुपां सुलुक्'—Pāṇ. vii. I. 39.

स्तुषे—*Vide* notes on SV. I. 5.

शूषस्य—सुखस्य, for the attainment of happiness—Ngh. 3. 6.

मन्मभिः—मननीयैः स्तोत्रैः, with agreeable prayers, fr. rt. मद् (स्तुतौ, *to praise* I. Ā.)—aff. मनिन् । For मन्म in the sense of prayer cf. 'प्र तद्वोचेयम्······य इषवान् मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति'—he (Indu) stirs prayer······RV. i. 129. 6 ; again 'तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः'—I praise him (Varuṇa) with noble speech, hymns of the manes—RV. vii. 41. 2.

आत्रेयः पुरुर्ऋषिः । द्वे सामनी कानीनिके प्रजापतिऋर्षिरत्रिर्वा (क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

३ २उ ३ २ २ ३ १र २र ३ २ ३ १ २
बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
३ १र २ २र ३ १ २ ३ २ ३ २
यं मित्रं न प्रशस्तये मर्त्तासो दधिरे पुरः ।८।८८।

(क) 'प्रजापतेश्च कानीनिके द्वे अत्रेर्वा—' आ० ब्रा० ।

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्नये । यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तये । मर्त्तासः । दधिरे । पुरः ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । **हे स्तोतः, मर्त्तासः—मनुष्याः, यम् अग्निं मित्रं न—सखायमिव प्रशस्तये—प्रकृष्टस्तुत्यै, पुरः दधिरे—पुरस्कुर्वन्ति, पुरः पूर्वस्यां दिशि आहवनीय-देशे आदधति प्रणयन्ति प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः, तस्मै भानवे—दीप्तिमते, देवाय अग्नये बृहत्—महत्, वयः—अन्नं हवीरूपम्, अर्च—प्रयच्छ ॥ ८ ॥**

Offer abundant oblation to the radiant god Agni, whom, as a friend, mortals place in front, for (presenting) praise.—8.

सा०-भा० । यस्मै 'भानवे' दीप्तिमते 'अग्नये' 'बृहत्' महत् 'वयः' हवीरूपमन्नं दीयते 'हि' । अतस्त्वमपि 'देवाय' द्योतमानायाग्नये वयः 'अर्च' प्रयच्छ । 'मर्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं 'मित्रं न' सखायमिव 'प्रशस्तये' प्रकृष्ट-स्तुतये अस्मदर्थं देवानग्निः स्तौत्विति 'पुरः' 'दधिरे' पुरस्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

८ । **ऋ० सं० ५ म० १६ सू० १ ऋ० ।** ṚV. reads **प्रशस्तिभिः** (by praises) instead of **प्रशस्तये** (for praise)—the above SV. text.

वयः—Sāy. interprets बृहत् वयः as abundant sacrificial food. Grfth. has taken वयः in the sense of 'age' i. e. life. But this meaning is simply absurd and not at all appropriate to the text.

अर्चा—for अर्च ; rt. अर्च् (पूजायाम्, *to worship*, I. P.) Imp. 2. sg ; the last vowel (अ) is lengthened by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135. 'Sing praise to Agni'—*Grfth.* This verb being transitive cannot be construed as 'अग्नये अर्च' to convey the sense—'Sing praise to Agni' but acc. to Sāy. the construction should be 'भानवे अग्नये बृहत् वयः अर्च'—offer abundant sacrificial food to brilliant Agni. Although अर्च् has the orig. sense—'*to worship*', the secondary sense 'to give'—'to offer' can be easily deduced from it.

मित्रं न—nothing is more open to criticism than Grfth's interpretation 'Like Mitra (the sun),' and his notes thereon. The West. scholars can not be expected to know clearly the meanings of the Skt. words varying in genders. मित्रम्—(in neu.) is a friend, मित्रः (in masc.)—the sun. So this sort of explanation on their part is not to be wondered at. न—इव *vide* SV. 1. 5; 1. 17.

पुरः दधिरे—have placed in foremost place ; लिट् (perfect) in दधिरे stands for लट् (pr.)—by 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' , Pāṇ. iii. 4.6. See Whitney's Gram. para 823. 'The 'Perfect' in the Vedas has frequently to be rendered by the Present'—Peterson.

मर्त्तासः—मर्त्ताः, mortals, men ; Pāṇ. iii. 1. 50., असुक् in nom. pl.

आग्नेयः पुरुमीढ़ ऋषिः। श्रौतर्वणम् साम(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १२ २२
अगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम्।
१ २ ३ २ ३ २ ३ १०२ ३ १ २
यः स्म श्रुतर्वन्नार्क्षे बृहदनीक इध्यते ॥६॥८६॥

अगन्म। वृत्रहन्ऽतमम्। ज्येष्ठम्। अग्निम्। आनवम्। यः। स्म। श्रुतर्वन्। आर्क्षे। बृहत्ऽअनीकः। इध्यते॥ ९॥

भाष्यसारः। वृत्रहन्तमं—पाप-रोगादिबाधक-शत्रूणामतिशयेन हन्तारम्, ज्येष्ठं—प्रशंसनीयम्, आनवम्—अनवो मनुष्यास्तेषां हितकरम्, अग्निम् अगन्म—वयं प्राप्नुमः, उपगच्छाम इत्यर्थः। योऽग्निः आर्क्षे—ऋक्षपुत्रे, श्रुतर्वन्—तन्नाम्नि राजनि, तन्निमित्तमित्यर्थः, बृहदनीकः—बृहत् महान् अनीकः ज्वालासमूहरूपः सन् ज्वालामालोपेतः, इध्यते स्म—प्रवृद्धोऽभवत्॥ ६॥

We have come to greatest Agni, benevolent to men, the mightiest remover of obstructing evils, who, for *Śrutarvan* the son of *Ṛkṣa*, was kindled with lofty array of flames.—9.

सा०-भा०। 'वृत्रहन्तमं' पापानामतिशयेन हन्तारं 'ज्येष्ठं' प्रशस्यम् 'आनवं' मनुष्यसम्बन्धिनम्, तेषां हित-कारिणम् 'अग्निम्' 'अगन्म' गन्तारो 'वयं' पूजार्थं बहुवचनम्। अग्निः 'यः' 'आर्क्षे' ऋक्ष-पुत्रे 'श्रुतर्वन्' नाम्नि राजनि तन्निमित्तं 'बृहत्' महान् 'अनीकः' ज्वालासमूहः सन् 'इध्यते स्म' प्रवृद्धोऽभवत्। 'लट् स्मे' (पा० ३,२,११८) इति भूते लट्। तमग्निमागता इति समन्वयः। एवं श्रुतर्वाणं मित्रणायागतो गोपवनः अग्निं स्तौति॥६॥

६। ऋ० सं० ८ म० ७४ सू० ४ ऋ०। ṚV reads(1) 'आगन्म' instead of 'अगन्म' meaning almost the same; also (2) यस्य श्रुतर्वा बृहन्नार्क्षो अनीक एधते—in whose (Agni's) presence, Śrutarvan, the mighty son of Ṛkṣa, rises—i.e. attains exalted position) instead of यः स्म etc., the SV. text above.

अगन्म—गम्—aor. (लुङ), च्लेर्लुक् by मन्त्रे घस० Pāṇ. ii. 4. 80. म् of गम् is changed to न by मो नो धातोः—Pāṇ. viii. 2.64.

वृत्रहन्तमम्—अतिशयेन वृत्राणां हन्ता—the greatest destroyer of the obstructing

(क) श्रौतर्वणस्य—आ० ब्रा०।

obstacles, 'the mightiest destroyer of the wicked'—*Wils.* वृत्र+हन्+क्विप् 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' Pāṇ. iii. 2.16. तमप् is added in spv. dg. For वृत्राणि *vide* notes on SV. I. 4.

मानवम्—fr. rt. अन् (प्राणने, *to live.* 2. p.) with aff. उ by 'अणश्च'—uṇ. i. 8. मनवः मनुष्याः—Ngh. 2. 3. तस्मै हितम्—benevolent to mankind. 'The benefactor of men'.—*Wils.*

आर्क्षे श्रुतर्वन्—*loc.*—Śrutarvan was an ancient mighty king; he was the son of 'Ṛkṣa'; his prosperity was due to Agni's favour. The loc. term. in the word श्रुतर्वन् is dropped by सुपां सुलुक् Pāṇ. vii. I. 39; the real mg. should be—'who (Agni) with his array or host of rays is kindled in *S'rutarvan*, the son of *Ṛkṣa*'.

आर्क्षे—in the sense of ऋक्षस्य अपत्यं पुमान्, Tad. affix, अण् is added. loc. sg. adj. quals.—Śrutarvan (*loc*).

बृहदनीकम्—अनीकम् means multitude, here multitude of flames or rays cf. 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्'—ṚV. i.115.1. 'तेजःसमूहरूपम्'—Sāy's com. on this ṚV. verse. West. scholars translate अनीकम् as face. For the mg. of the whole cd. *see* Eng. tran. above; 'in lofty presence'—*Grfth*; he has, probably, taken the word in loc. case (बृहदनीके) after ṚV. reading.

वामदेव ऋषिः कश्यपो वा मारीचो मनुर्वा वैवस्वत उभौ वा। एकं साम स्वयोनिनामकं कश्यपश्चर्षिः, इन्द्रियनामकं साम इन्द्रो वा ऋषिः, यद्वा प्रियनामकं साम इन्द्र ऋषिः(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्न्याधानप्रकरणेऽग्निस्तुतौ विनियोगः।

३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
जातः परेण धर्मणा यत्सवृद्भिः सहाभुवः।
३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १र २र ३ २
पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥१०॥९०॥

जातः। परेण। धर्मणा। यत्। सवृत्ऽभिः। सह। आऽभुवः।
पिता। यत्। कश्यपस्य। अग्निः। श्रद्धा। माता। मनुः। कविः॥ १०॥

भाष्यसारः। **हे अग्ने! त्वं परेण धर्मणा—उत्तमेन कर्मणा यज्ञेन सह, जातः प्रादुर्भूतोऽसि। यत् यः त्वं सवृद्भिः—सवृतः यज्ञे सहवर्त्तिनः ऋत्विजः तैः सह, आ भुवः—यज्ञे वर्त्तसे। यत् अग्निः—यस्य अग्नेः (विभक्तिव्यत्ययः)। कश्यपस्य—कश्यपः (विभक्तिव्यत्ययः) पिता, श्रद्धा—आस्तिक्यबुद्धिः माता, तथा मनुः कविः—स्तोता। सोऽग्निरभीष्टं प्रयच्छतु—इत्याशयः ॥१०॥**

(क) 'कश्यपस्य च 'स्वयोनि' इन्द्रस्य वा 'इन्द्रियम्', इन्द्रस्य वा प्रियम्'—आ० ब्रा०।

Born with supreme ceremony (sacrifice), thou, Agni, who remainest ever in company with thy associates (the priests), whose father is Kaśyapa, mother is Faith, and eulogizing poet is Manu, (mayest grant us the desires).—10.

सा०-भा० । हे अग्ने ! त्वं 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' आधानादिकर्मणा 'जातः' प्रादुर्भूतोऽसि । 'यत्' यः 'सवृद्भिः' यज्ञे सह वर्तन्ते इति सवृतः ऋत्विजः, तैः सह 'अभुवः' भूमि-सम्बन्धि-यज्ञे वर्तसे कश्यपस्याग्निरित्येतयोः परस्परं विभक्ति-व्यत्ययः । 'यत्' यस्याग्नेः 'कश्यपः' 'पिता', 'श्रद्धा' देवी 'माता' च, 'मनुः' 'कविः' क्रान्त-कर्मा मेधावी वा "मनुर्वैवस्वतः स्तोता आसीत् सोऽग्निः यजमानायाभीष्टं फलं प्रयच्छतु" अनेन सूचितमुपाख्यानं ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।
इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्थी दशतिः ।

१० । ऋगियम् ऋग्वेद-संहितायां नास्ति । not found in the Ṛg-Veda.

परेण धर्मणा—with noblest or mighty action, rfs to sacrifice.—Agni is said to have been produced with the commencement of sacrifice *vide* note on Manu (below) : so he is here called 'जातः परेण धर्मणा'—born with the noble action—i.e., sacrifice ; this idea is obtained by another epithet of अग्नि, e.g., 'ऋतजातः' SV. 1. 54.

सवृद्भिः—सह + वृत् + क्विप्—rfs. to the priests, his (Agni's) associates—Sāy. 'Those who grow with him'—rfs. to 'the flames of fire'—*Grfth.*

सहाभुवः—may be disjoined either as (1) सह—आभुवः or (2) सह—अभुवः । (1) for आभुवः—*vide* 1. 53.

कश्यपस्य *gen.*—stands for कश्यपः (*nom.*)—Sāy. ; *gen.* for *nom.* by व्यत्यय or Vedic anomaly. Similarly in 'अग्निः' *nom.* is used for *gen.*—अग्निः =अग्नेः । 'पिता यत् कश्यपस्य अग्निः'=यस्य अग्नेः पिता कश्यपः । 'Father of Kaśyapa'—West. scholars *Stevenson*, *Grfth* etc ; this is incongruous and untenable, inasmuch as nowhere in our mythology, Kaśyapa appears to be the son of Agni.

कश्यपः—Kaśyapa' is identical with Prajāpati (the creator). Macdnll's Ved. Myth. p. 151. In the Purāṇas Kaśyapa is represented as the father of all gods and demons. In order to arrive at this sense available from the myths, Sāy. has to interchange the case terminations of the words—कश्यपस्य as कश्यपः and अग्निः as अग्नेः

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे पञ्चमी दशतिः ।

तापसनाम्ना प्रसिद्धोऽग्निर्ऋषिः । 'बार्हस्पत्यं' साम बृहस्पतिर्ऋषिः । अनुष्टुप्-छन्दः । विश्वेदेवा देवताः । महाव्रतयागेऽग्निमारुतशस्त्ररूपेण विनियोगः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २३ १ २
आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥१॥९१॥

सोमम् । राजानम् । वरुणम् । अग्निम् । अनु । आऽरभामहे । आदित्यम् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । राजानं राजमानं शोभमानम् ईश्वरं वा सोमं वरुणम् अग्निम् आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं च अन्वारभामहे—स्तुतिभिराह्वयामः ॥१॥

We invoke, (for our protection), with songs of praise, king (or shining) Soma, Varuṇa, Agni, Viṣṇu the son of Aditi, Sūrya and Bṛhaspati, the Brāhmaṇa priest.—1.

सा०-भा० । 'राजानं' राजमानमीश्वरं वा 'सोमं' 'वरुणं' च 'अग्निं' च 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'अन्वारभामहे' रक्षणार्थम् आह्वयामहे । तथा 'आदित्यम्' अदितेः पुत्रं 'विष्णुं' च 'सूर्यं' च 'ब्रह्माणं च बृहस्पतिं' च अन्वारभामहे ॥ १ ॥

१ । ऋ० सं० १० म० १४१ सू० ३ ऋ० । ṚV. has the reading 'अवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे आदित्यान्' instead of 'वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यम्'—the SV. text above.

सोमं राजानम्—Etymologically सोम means 'pressed juice', being derived from the root सु—'to press',—it is the same as the Avestan 'Haoma'—drvd from the rt. *hu* of the same sense. Soma sacrifice forming the main feature of the ritual of the ṚV, the god Soma is naturally one of the most important deities of that Veda. Soma comes third in order of importance among the Vedic gods. Soma is often called king,—e. g., king Soma, when pressed, is *amṛta* (VS. 19. 72). HILLEBRANDT holds 'Soma' to be the lord of all plants and herbs and asserts the identification of Soma and the Moon. In ṚV. ix. 114. 2. Soma is described as the lord of all plants. He receives the epithet *vanaspati* 'the lord of forests'—(ix. 12. 7). Besides being the lord of plants, Soma is often called a king (HILLEBRANDT. Ved. Myth. (317—8) the sovereign *Soma* is a king of rivers (ix. 89. 2),—a king of the

whole world (ix. 97. 50), a king or father of the gods (ix. 86. 10 ;—87. 2 ; 109. 4), the sovereign of both gods and mortals (ix. 97. 24),—a king of Brāhmaṇas (VS. 9. 40 ; TS. i. 8. 10 ; MS. 2. 69). For further details of Soma's other features *vide* Mcdnll's VED. Myth. Para 37 ; HILLEBRANDT'S Vedische Mythologie.

वरुणम्—for his characteristic features, see Mcdnll's—Ved. Myth. Para 12. **विष्णुम्**—do do Para 17. **सूर्यम्**—do do Para 14. **बृहस्पतिम्**—do do Para 36.

ब्रह्माणम्—बृहस्पति is the *Brāhmaṇa* priest of the gods.—*Olden-Berg. Die Religion des veda*, P. 382.

आदित्यम्—In the corresponding ṚV. stanza—the reading is **आदित्यान्** ; the Ādityas are generally eight in number (ṚV. x. 72. 8 ; AV. 8. 9. 21. TB. 1. 1. 9. 1.) forming a group, namely 1. Mitra, 2. Varuṇa, 3. Aryaman, 4. Aṃśa, 5. Bhaga, 6. Dhātṛ, 7. Indra, 8. Vivasvat. In the Post-Vedic literature, there are 12 sun-gods, evidently connected with the 12 months, —Viṣṇu being one of them and the greatest, Mbh. 1. 121. chap. Viṣṇupurāṇa, 1. 15. 90. ŚB also speaks of 12 Ādityas (6. 1. 2. 8 ; 11. 6. 3. 8). Here in the above SV. text **आदित्यम्** being in sg. is taken in its etymological sense—son of Aditi and rfs. to (acc. to Sāyaṇa) Viṣṇu ; but Viṣṇu being not mentioned in the above Vedic group of Eight, it is more appropriate to take it to mean Varuṇa found in the list, although Sāyaṇa has quoted the list (of Eight) in his com. on ṚV. ii. 27. 1. (in the orig. text, however, six are enumerated) and on x. 72. 8. Sāy.'s list differs from the above in one point only, in his list Āditya (the sun) being mentioned instead of Indra. Sāy. seemingly cited from Adh. Br. and TS. vi. 5. 6. 1, but he probably bore in mind the Post-Vedic list of 12, of whom Viṣṇu is the greatest.

वामदेव ऋषिः। 'आरूढवत्' साम आङ्गिरसम् अथवा वामं साम। अनुष्टुप्छन्दः। अङ्गिरसो देवताः। प्रैषरूपेण विनियोगः।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १र २र
इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्यारुहन्।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
प्र भूर्जयो यथा पथो द्यामङ्गिरसो ययुः ॥२॥९२॥

इतः। एते। उत्। आऽरुहन्। दिवः। पृष्ठानि। आऽरुहन्। प्र। भूर्जयः। यथा.। पथः। द्याम्। अङ्गिरसः। ययुः ॥ २ ॥

भाष्यसारः। **एते भूर्जयः हविषां पक्तारः, अङ्गिरसः यथा पथः—मार्गेण यथा जनाः गच्छन्ति, तथा इत पृथिव्याः सकाशात् उदारुहन् ऊर्ध्वमागच्छन् दिवः पृष्ठानि आकाशस्य**

पृष्ठदेशान् आरोहन्ति। ततः द्यां—द्युलोकं स्वर्गम्, प्र ययुः—प्रयान्ति। केचाञ्चिन्मते 'यथा भूर्जयः भुवो जेतारः पथः प्रकृष्टमार्गान् उद्गच्छन्ति तद्वत्॥ २॥

Hence (from this earth) these Angirasas, the preparers of oblations, like the people pursuing an excellent path, soar up and ascend to the back of the sky and reach heaven.—2.

सा०-भा०। एते अङ्गिरसः 'यथा' 'उत्' मार्गेणैव 'द्यां' दिवं 'प्र ययुः' प्रापुः। कीदृशाः? 'भूर्जयः' भृज्जतिः पाक-कर्मा हविषां पक्तारः। तत्र दृष्टान्तः 'पथा' मार्गेण जना ग्रामादीन् गच्छन्ति, तथा इतः भूमेः सकाशात् उदारुहन्' उद्गच्छन्। आगत्य च 'दिवः' स्वर्गस्य 'पृष्ठानि' स्थानानि 'आरुहन्' प्राक्रमन्ति॥ २॥

२। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति। This stanza is not found in the Rigveda.

भूर्जय:—acc. to Sāy. fr. rt. भ्रस्ज्(पाके, *to cook*, 6.u)—the cookers or preparers of oblations; some have interpreted it as 'conquerors of earth' भुवो जेतार:।

अङ्गिरस:—*Vide* notes on SV. 1. 29; more frequently used in plural. The Angirasas are the sons of heaven, one whole hymn (ṚV. x. 62) is devoted to the praise of the Angirasas as a group. They are once mentioned as fathers or progenitors (pitṛs) with the Atharvans and Bhṛgus (ṚV. x. 14. 6). They are Brāhmaṇa priests (ṚV. vii. 42. 1). They found Agni hidden in the wood (ṚV. v. 11. 6) and first organised sacrifice (Ṛv. x. 67 2) It is by sacrifice that they obtained immortality as well as the friendship of Indra (ṚV. x. 62. 1).

वामदेव ऋषिः (कश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिरिति सायणः)। द्वे सामनी 'आसिते' असित ऋषिः(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रैषरूपेण विनियोगः।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
राये अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ईडिष्वा हि महे वृषन् द्यावा होत्राय पृथिवी॥३॥९३॥

राये। अग्ने। महे। त्वा। दानाय। सम्ऽइधीमहि। ईडिष्व। हि। महे। वृषन्। द्यावा। होत्राय। पृथिवी॥ ३॥

(क) 'आसिते द्वे'—सा० ब्रा०।

भाष्यसारः। हे अग्ने, त्वा—त्वाम्, महे—महते, राये—धनस्य दानाय, समिधीमहि—सम्यक् प्रदीपयामः। हे वृषन्—कामाभिवर्षक अग्ने, महे—महते, होत्राय—अग्निहोत्र-यागाय, द्यावापृथिवी—दिवं पृथिवीञ्च, ईडिष्व—स्तुहि ॥ ३ ॥

For (the acquisition of) immense wealth, Agni, we inflame thee. O showerer (of blessings) i. e., fulfiller of desires, for the great sacrifice, pray Heaven and Earth (to become propitious to us or to protect us).—3.

सा०-भा०। हे 'अग्ने!' 'त्वा' त्वां 'महे' महतः 'राये' धनस्य 'दानाय' दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे। 'वृषन्' वर्षितः। अग्नये 'महते' 'होत्राय' अग्निहोत्रार्थं 'द्यावा' दिवं 'पृथिवीं' च 'ईडिष्व' स्तुहि ॥ ३ ॥

३। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति। This stanza is not found in the Ṛg-Veda.

राये—रायस to be connected with दानाय; the 6th case termination is changed to ए by सुपां सुलुक् Pāṇ. vii. 1.39.

महे—dat. sg. महते, तलोपश्छान्दसः।

समिधीमहि—सम्—rt. इन्ध् (to kindle 7. Ā.) Imp (लोट्) 1. pl. (ईमहि)—let us kindle thee.

ईडिष्वा—rt. ईड् (स्तुतौ, *to praise*, 2. Ā.) in Saṃhitā text the last vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

वृषन्—*voc.*—fr. rt. वृष् (सेचने, *to rain*), by this word Sāyaṇa always means—'showerer of blessings, i. e., fulfiller of desires. वृषा वर्षिता Nir. xi 47. The West. scholars almost always interpret the word as—'bull, steer', no matter whether it suits the context or not.

द्यावा—होत्राय—पृथिवी—In the Dv. cd. दिव् takes optionally the form द्यावा by 'दिवसश्च पृथिव्याम्' Pāṇ. vi. 3. 30. The cd. forms are, therefore,—(1) दिवस्पृथिव्यौ, (2) द्यावा-पृथिव्यौ; here the form is द्यावापृथिवी instead of—पृथिव्यौ, the accus. dual 'औ' taking the form of the last vowel of the preceding noun, as दृष्टती for दृष्टत्या—RV. ii. 33. 4. by—'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण०' Pāṇ. vii. 1. 39. The word 'होत्राय' intervenes between द्यावा and पृथिवी—two parts of the cd. This is sanctioned by usage in the Vedas (छन्दसि दृष्टानुविधिः)—as 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते' RV. ii. 12.13; 'द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्'।

———

गृत्समद ऋषिः (भार्गद्युतिः सोमो वा ऋषिरिति सायणः)। 'स्वाहि' साम। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे आग्नेयक्रतौ च आभिप्लविकद्वितीयाहे चतुर्विंशाहे वा आज्यशस्त्ररूपेण विनियोगः।

२ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २उ ३ २ ३ २
दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्मेति वेरु तत्।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभुवत् ॥४॥९४॥

दधन्वे। वा। यत्। ईम्। अनुवोचत्। ब्रह्म। इति। वेः। ऊम् इति। तत्। परि। विश्वानि। काव्या। नेमिः। चक्रम्ऽइव। अभुवत् ॥ ४ ॥

भाष्यसारः। वा—अथवा, ईम्—एनम्, यज्ञम् अनु—उद्दिश्य यत् हविरादिकं दधन्वे धारयति अध्वर्य्वादिर्ऋत्विक्। यत् ब्रह्म स्तोत्रमिति वा अनुवोचत्—अनुवक्ति होत्रादिर्ऋत्विक्, अग्निः तत् सर्वं वेः—जानाति अङ्गीकरोति। अयम् अग्निः विश्वानि काव्या—काव्यानि ऋत्विक्कर्माणि, परि अभुवत्—व्याप्नोति सर्वतः स्वीकरोति, नेमिश्चक्रमिव यथा नेमिश्चक्रस्य बहिर्वेष्टनं चक्रं सर्वथा व्याप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

Or, whatever (oblations) the priest ('Hota') offers in connection with this sacrifice, and whatever prayers the priest ('Adhvaryu') utters, (in short) all the activities of the priests, he (Agni) comprehends fully as the rim entirely embraces the wheel.—4.

सा० भा०। 'वा' अथवा 'ईम्' एनं यज्ञम् 'अनु' लक्षीकृत्य 'यत्' हविरादिकं 'दधन्वे' धारयत्यध्वर्य्वादिरूपः। यद् 'ब्रह्म' स्तोत्रम् 'अनुवोचत्' अनुवक्ति होत्रादिरूपः। अत्र वा अन्वित्येतद् योज्यम्। 'तत्' सर्वं 'वेरु' वेरेव कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठातुम्। अयमग्निः 'विश्वानि' सर्वाणि 'काव्या' काव्यानि 'कवयः' मेधाविन ऋत्विजः तत् सम्बन्धीनि कर्माणि 'पर्यभुवत्' परिभवति स्वायत्तानि करोति व्याप्नोतीत्यर्थः। व्याप्तौ दृष्टान्तः 'नेमिः' बहिर्वेष्टनवलयः 'चक्रमिव' रथाङ्गं यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० २ म० ५ सू० ३ ऋ०। R̥V. reads (1) ब्रह्माणि (pl.) instead of ब्रह्म (sg.) here; again (2) अभवत् instead of अभुवत्।

Stevenson translates the stanza thus :—'what my soul utters, Agni lays to heart; he knows where sacrificial viands are served up'—but this is not accurate, perhaps he has confounded काव्यानि with कव्यानि (the oblations

offered to the Pitṛs, as distinguished from हव्यानि—the sacrificial viands offered to the gods). Grfth. observes—'It is difficult to make sense of the first line in either Veda',

ईम्—एनम् ; accus. of the pron. stem. i.—occurs in the Vedas only ; it is generally used as an acc. sg. of all genders—*him*, *her*, *it* ; ईम् here stands for *it* (rf. to यज्ञ)—Sāy. cf. 'उप-ईम्-असृक्षि वाजयुर्वचस्याम्' desirous of gain, I have sent forth this prayer *to him* ṚV. ii. 35. 1. 'आ-ईम् आशुम्…भर'—bring *him* the swift. ṚV. i. 4. 7 ; 'य ईं चकार'—(he) who made this—i. 64. 32. Nir. 2. 8.

दधन्वे—rt. धन्व (गतौ, *to go*, 1. P.)—लिट् (perf.) 3. sg,—although the verb is परस्मैपदी, here it is used in आत्मनेपद by Vedic anomaly ; perf. (लिट्) is used in the sense of pres. (लट्) by 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4.6. Sāy. explains धारयति (holds or offers)—having for its object 'यत्' referring to हविः (oblation). Grfth translates differently—'He runs, when (=यत्) one calls after him,—this is the prayer, he holds all knowledge in his grasp…'. The readers are to judge the accuracy of this rendering. For दधन्वे in the sense of संदधाति (bears)—cf. 'पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्संशग्म्येन मनसा दधन्वे', when a father arranges a husband for his daughter, he *bears* himself with a tranquil mind—ṚV. iii. 31. 1 ; Nir. 3. 4. *see* दधन्विरे (=धन्वन्ति गच्छन्ति they approach) SV. 1. 109.

अनु-वोचत्—अन्ववोचत् ; Aor. (लुङ्), here the aug. अ is not placed before the verb as is generally the case with लुङ्, by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pāṇ. vi. 4.75.

ब्रह्म—स्तोत्रम् , ब्रह्मन् (neu.) means वेद i.e., a Vedic hymn, an ode.

वेः—अवेः, विद् (ज्ञाने, *to know* 2. p.) Impf. (लङ्) 2. sg. aug. अ is not placed before the verb.—*See* notes on अनु-वोचत् above. लङ् stands for लट् Pāṇ. iii. 4. 6.

काव्या—काव्यानि, all priestly acts ; for etymology and explanation—*see* Sāy.'s com. above ; dr. कवि—aff. ष्यञ्, by 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' Pāṇ. v. 1. 124. काव्या—for काव्यानि—नि (neu. nom. & accus. pl. term.) is dropped by 'शेश्छन्दसि बहुलम्' Pāṇ. vi. 1. 70.

अभुवत्—अभवत्—Impf. (लङ्) ।

पायुर्ऋषिः । 'राक्षोघ्नं' साम अगस्त्यऋषिः(क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परि ।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३क २र ३क २र
यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युब्ज वीर्यम् ॥५॥९५॥

(क) अगस्त्यस्य च राक्षोघ्नम्—आ० ब्रा० ।

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणाहि । विश्वतः । परि । यातु-ऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । नि‌ऽउब्ज । वीर्यम् ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने हरसा—स्वकीयतेजसा, यातुधानस्य—यातनाधिकरणरूपस्य राक्षसस्य, विश्वतः परि—परितो व्याप्तम्, हरः—हरणशीलं बलम्, प्रति-शृणाहि—खण्डय, नाशय । रक्षसः—रक्षापादानभूतस्य राक्षसस्य, वीर्यं न्युब्ज—नितरां भञ्जय च ॥ ५ ॥

O Agni, smite down, with thy power, Yātudhānas' atrocious or destructive force spread everywhere, and break down the power of Rākṣasas.—5.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' त्वं 'हरसा' त्वदीयेन तेजसा क्रोधेन वा, तथा च यास्कः—'हरोहरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते' (नि० ४, १६) इति । 'यातुधानस्य' राक्षसस्य 'हरः' हरणशीलं बलं 'विश्वतः' सर्वतः 'परि' परिगतं 'प्रति-शृणाहि' नाशयेत्यर्थः । तथा, 'रक्षसः' राक्षसस्य 'वीर्यं' च 'न्युब्ज' निःशेषेण रुज भञ्जयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं० १० म० ८७ सू० २५ ऋ० । ṚV. reads (1) शृणीहि instead of शृणाहि and (2) 'बलं विरुज वीर्यम्' instead of 'बलं न्युब्ज वीर्यम्' ।

हरसा, हरः force, fr. rt. हृ (*to take away*) with aff. असुन् ; that which takes away (the power of others). 'हरो हरतेः' drvd. fr. rt. *hṛ*. Nir. 4. 19.

शृणाहि—rt. शॄ (हिंसायाम्, *to tear to pieces* 9. p.) ; to kill.—Ngh. 2. 9. Imp. (लोट्) 2. sg. The gram. correct form is शृणीहि by 'ईहल्यघोः' Pāṇ. vi. 4. 113, शॄ becomes शृ by 'प्वादीनां ह्रस्वः' Pāṇ. vii. 3. 80.

परि—परिगतम्, spread on every side.

यातुधानस्य—*vide* notes on यातुधानान् SV. 1. 80.

न्युब्ज—नि—rt. उब्ज (*to bend*. 1. p.). Imp. (लोट्) 2. sg.—break the strength of Rākṣasas.

प्रस्कण्व ऋषिः । 'मानवं' साम मनुश्चर्षिः(क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३१ २ ३ २ ३ २
त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँआदित्याँ उत ।
१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥६॥९६॥

(क) 'मानवं च'—आ० ब्रा० ।

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज । सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽप्रुषम् ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने ! त्वम् इह कर्मणि अस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः, वसुप्रभृतीन् देवान् यज । उत अपि च जनं—अन्यमपि देवं स्वध्वरं—शोभनयागयुक्तम्, मनुजातं—मनुना उत्पादितम्, घृत-प्रुषं—घृतस्य वृष्टिरूप-जलस्य सेक्तारम्, प्रजापतिम् इन्द्रं वा यज । यजमानपक्षे देवस्वरूपम्, स्वध्वरं—यज्ञस्य सुष्ठु सम्पादकम्, घृतप्रुषं—घृतस्य सेक्तारं हविषा यज्ञस्य अनुष्ठातारमित्यर्थः, मनुजातं—मनुष्य-यजमानम्, यज—संवर्धय ॥ ६ ॥

O Agni, offer sacrifice, here, to the Vasus, the Rudras, the Ādityas also to the person (i.e. the god, *rf. to Prajāpati or Indra*), sprung from Manu, well-served with sacrifice, sprinkling water (rain).—6.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' त्वम् 'इह' कर्मणि वस्वादीन् 'यज'। 'उत' अपि च 'जनम्' अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् ? 'स्वध्वरं' शोभनयागयुक्तं 'मनुजातं' मनुना प्रजापतिना उत्पादितं 'घृतप्रुषम्' उदकस्य सेक्तारं यजेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने प्रथमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे पञ्चमी दशतिः ॥

६ । ऋ० सं० १म० ४५ सू० १ऋ० ।

वसूँरिह, रुद्राँ आदित्यान्, आदित्याँ उत—for न् changed to रु and अनुनासिक *vide* the gram. rules 'दीर्घादटि समानपादे' Pāṇ. viii. 3. 9, 'आतोऽटि नित्यम्' viii. 3. 3.

Sāyaṇa's addl. notes on the ṚV. Stanza.

'शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः। 'मनुजातं' जनेरन्तर्भावित-ण्यर्थात् कर्मणि क्तः। 'घृतप्रुषम्' प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु, घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट्'।

वसून्—Vasus are eight in number e.g. Dhava, Dhruva, Soma, Viṣṇu, Anila, Anala, Pratyūṣa, Prabhāsa.—acc. to Viṣṇu-Purāṇa ; the names differ variously.

रुद्रान्—Eleven Rudras are thus enumerated in the Mbh. i. 121. chap.—'मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः। अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तपः। दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे।' The names vary in other Purāṇas.

आदित्यान्—*vide* notes on आदित्यम् SV. 1. 91.

उत—*Indec.* here in the sense of समुच्चय ('and') and not विकल्प ('or') *vide* Say.'s note on this word on RV. i. 1. 2. 'उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातानामनेकार्थत्वादीचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वम्।'

वक्षा—the final vowel is lengthened by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

जनम्—perhaps refers to sacrificer,—sacrificer being regarded as a god. In post-Vedic time यजमान is considered as a god's phase cf. 'भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः'; *jana*, acc. to Sāyaṇa, here, signifies a divine being in connection with divinities enumerated.

स्वध्वरम्—well-accomplished in sacrifice (in the case of sacrificer); well-furnished or served with sacrifice (in case of जनम्—the god referring to Indra or Prajāpati); 'who knows fair sacrifices'—*Grfth.*

घृतप्रुषम्—rt. प्रुष् (स्नेहनसेचनपूरणेषु, *here* सेचने *to sprinkle*, 9. p.) aff. क्विप् sprinkling ghṛta—i.e., offering ghee to Agni in a sacrifice; 'giver of rain'—*Stevenson*; scattering down blessings, prosperity, good gifts—*Grfth.* The West. schs. mean by जनं—the body of gods, already referred to,—Vasus etc.

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे प्रथमा दशतिः।

दीर्घतमा ऋषिः। सामानि पञ्च—द्वे 'तौदे', त्रीणि 'दैर्घतमसानि' पञ्च सामानि तौदानि वा, सर्वाणि दैर्घतमसानि वा। उष्णिक्छन्दः(क)। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
पुरु त्वा दाशिवाँ वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा।
३ १ २ ३ २उ ३ १ २
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥१॥९७॥

पुरु। त्वा। दाशिवान्। वोचे। अरिः। अग्ने। तव। स्वित्। आ। तोदस्यऽइव। शरणे। आ। महस्य॥ १॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, दाशिवान्—दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवान्, अरिः—तव भर्त्ता—सेवकोऽहं तव स्वित्—आ तवैव शरणे, महस्य—महतः, तोदस्य—शिक्षकस्य

(क) 'उष्णिग्गायत्री जागतश्च' पि० छ० ३।१८. यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः एवं त्रिभिः पादैरुष्णिक् नाम छन्दो भवति। Uṣṇik metre consists of two pādas of eight syllables each and the third pāda of twelve syllables (8+8+12).

स्वामिनः, शरणे इव—प्रभुगृहे दास इव तवाश्रये नियतो वर्त्तमानोऽहं—त्वां पुरु वोचे—बहु स्तौमि—पुत्रं देहि, धनं देहि इत्यादिरूपं बहु प्रार्थयामि ॥ १ ॥

O Agni, I, presenting thee oblation, ever devoted like a slave in the house of the mighty master, pray thee a good deal.—1.

साo-भाo । खण्डयोर्हि पुरुत्वेति ककुभोऽष्टौ दशोष्णिहः ।
जज्ञानः पावमानी स्यादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ।
शिष्टाः षोडश चाग्नेय्यः समाख्या क्रत्रिणीतिवत् ॥

हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वां 'पुरु' बहु 'वोचे' यद्वा, बहु दाश्वानिति सम्बन्धः, पुत्रं देहि, वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः। किं तूष्णीम् ? नेत्याह, यतोऽहं 'दाशिवान्' दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि, अतो वोचे। इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यम् इति न मन्तव्यम्। यतः हे अग्ने ! 'तव स्विदा' 'अरिः' तवैव अर्त्ता सेवकोऽहं 'महस्य' महतः 'तोदस्य' शिक्षकस्य स्वामिनः 'शरण आ' 'इव' इत्युपमार्थे, तदा ईशगृहे यथा गर्भदासादिर्नियतो वर्त्तते तद्वदहमपि। यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे। त्वमपि तत् सर्वं देहीत्यर्थः। अत्र निरुक्तम्—"बहु दाश्वांस्त्वामभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्ते इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् 'तोदस्येव शरण आ महस्य'—तुदस्येव शरणेऽधिमहतः"—(नि० ५, ७) इति ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० १म० १५० सू० १ ऋ०। This stanza is explained by Yāska in Nir. 5. 7, where दाश्वान् is used instead of दाशिवान्।

दाशिवान्—the same as दाश्वान्; 'दाशिवस् is only found here in this passage in the whole range of the Vedic literature, fr. rt. दाशृ दाने, to serve or honour a god by offering or presenting oblation to him.

वोचे—अवोचे, rt. ब्रू (to speak. 2. u). Aor. (लुङ्) Ā. 1. sg. ब्रू becomes वच् by 'ब्रुवो वचिः' Pāṇ. ii. 4. 53. वच् becomes वोच् before अङ् in लुङ् by 'वच उम्' Pāṇ. vii. 4. 20. The aug. अ is not prefixed to the root by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pāṇ. vi. 4.75.

अरिः—Sāy. means, भर्त्ता, सेवकः, attendant; fr. rt. ऋ (ऋ); attached to, faithful or devoted or pious man—M. W. S.E. Dict. P. 87. col. 3.

तोदस्य—fr. rt. तुद (व्यथने, *to strike*. 6.u) with aff. घञ्; 'तोदस्तुदतेः' drvd. fr. rt. *tud*. Nir. 5. 6. तोद is a teacher or preceptor, who strikes out ignorance; 'a governor, a master' (शिक्षकस्य स्वामिनः—Sāy.); Benfey renders it—'a tyrant'. acc. to Yāska and other Indian interpreters तोद is the same as तुद mg. a chasm or cavity (तुन्नः विदीर्णो भूप्रदेशः)। The import is—just as a cavity or

deep chasm in the earth holds as much water as enters into it, so Agni accepts as much oblation as is offered *in* it by us to other gods (बिले कस्मिंश्चिद् बहव: आप: सर्वतो गच्छन्ति न च तस्य बिलस्य महतो यद्वाशक्तिपरिहाणमस्ति। एवं हे अग्ने तवानेकाभ्यानेकदेवताभ्य आहुतीरस्माभि: प्रदत्ता: प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति। •

शरणे—fr. rt. शृ (हिंसायां, *to kill*)—अधिकरणे ल्युट् ; शीर्यन्ते दु:खानि यत्र इति शरणं गृहम्।

महस्—Great, powerful. पुरु—may also be taken as modifying हविष्मान्,—offerer of *abundant* oblation, *vide* Yāska's explanation.

Yāska's explanation, quoted by Sāyaṇa in his com. above, is—'I, the offerer of abundant oblation, invoke thee in many ways, I am indeed the master of thy panegyrics (*Ari* means an enemy, drvd. fr. rt. ṛ (to injure), it also means *master* or *lord* ; here it has the latter sense). The seer, having seen that offerings, made to other gods, are sacrificed in fire, declared—'as in the cavity of a great well'. Agni's capacity of receiving oblations of other gods is compared to that of a deep cavity of a well to hold water within. Durga explains 'अरिरग्ने तव स्वित् आ'—as तवाहमरिरिव स्तोमानामुच्चारणे,—अरि: अर्य: ईश्वर: समर्थ: इत्यर्थ: अहं त्वामाह्वयामि—I, being able (अरि:—समर्थ:) to praise thee, invoke thee.

विश्वामित्र ऋषि:। द्वे सामनी प्रहिते, श्यावाश्वश्चर्षि:। उष्णिक् छन्द:। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके विनियोग:।

१र २र ३ २उ ३ १२ ३ २
प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत्।
३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥२॥९८॥

प्र। होत्रे। पूर्व्यम्। वच:। अग्नये। भरत। बृहत्। विपाम्। ज्योतींषि। बिभ्रते। न। वेधसे ॥ २ ॥

भाष्यसार:। हे ऋत्विज:, यूयं विपां—मेधाविनां विप्राणाम्, 'ज्योतींषि तेजांसि बिभ्रते—कुर्वते विदधते, वेधसे—जगद्विधात्रे यज्ञविधात्रे वा, होत्रे—देवानामाह्वात्रे, अग्नये, बृहत्—महत्, पूर्व्यं—पुरातनम्, वच:—स्तोत्रादिकं प्रभरत—प्रब्रूत ॥ २ ॥

(O priests), offer your sublime primeval prayers to Agni, the principal priest, the ordainer, causing the brilliance of the wise (Brāhmaṇas).—2.

सा०-भा०। यजमानो होत्रादीन् प्रति ब्रूते—हे होत्रादय: ! 'विपां' विप्राणां मेधाविनाम् अध्वर्य्वादीनां 'ज्योतींषि' सत्कर्मानुष्ठानसम्पाद्यानि तेजांसि 'बिभ्रते'

निमित्ततया कुर्वाणाय 'वेधसे' जगतो विधात्रे 'होत्रे' देवानामाह्वात्रे 'अग्नये' 'बृहत्' महत् 'पूर्व्यं' पुरातनं 'वचः' स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं 'प्र भरत' सम्पादयत। नेत्ययं पादपूरणः, अन्वयाभावात्। यद्वा 'वेधसे न' यथा वेधाः जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति। प्र-शब्दस्य छन्दसि 'व्यवहिताश्च' इति भरतेत्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ३ म० १० सू० ५ ऋ०।

होत्रे—*vide* notes on होतारम् SV. I. 1,3. बृहत् वचः—great praise.

पूर्व्यम्—पुरातनम् ; पूर्व्यमिति पुराणनाम—Nir. 3. 19. ancient, primeval. पूर्व्यम्—पूर्वैः कृतमित्यर्थः।—'recited of old'—*Wils.* 'पूर्वैः कृतम् इति य-प्रत्ययः'—Sāy. in his com. on ṚV. stanza.

प्र—भरता—the last vowel of भरत is lengthened by 'ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्०' Pāṇ. vi. 3. 133. Imp. (लोट्) 2 pl. By the dictum 'अपित् सार्वधातुकं ङित्'—त is here treated as तङ्, but when त becomes तप् or तनप् by 'तप्तनप्०' Pāṇ. vii. 1. 45—it is then पित्, सार्वधातुक, hence not regarded as ङित्, so there, in that case, the last vowel cannot be long acc. to the rule 'ऋचि तु' etc. (above)—for example 'शृणोत ग्रावाणः'।

विपां ज्योतींषि—विपाम् fr. rt. विप् with aff. क्विप् ; the word विप्र is dervd. from the same root with aff. रन् ; विप्—or विप्रः means a learned man (मेधावी) Ngh. 3. 15. विप्रः or विप् *lit* means—'stirred or excited (inwardly), inspired, wise, (said of Brāhmaṇas) fr. विप् or वेप् (*to tremble*, to be stirred)—M. W. S. E. Dict. p. 972, col. 3. Prof. Wils. renders 'विपां तेजांसि बिभ्रते'—for the sake of animating the energies of the pious (worshippers).

न वेधसे—acc. to Sāy. 'न' is either to be taken as meaningless (used only for filling up metrical deficit) or as conveying the sense of comparison ; in the latter case, the mg. is—'like unto the creator or ordainer (of the world)'.

गोतम ऋषिः। द्वे सामनी प्रजापतिर्ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥३॥९९॥

अग्ने। वाजस्य। गोमतः। ईशानः। सहसः। यहो। अस्मे। देहि। जातवेदः। महि। श्रवः॥ ३ ॥

भाष्यसारः। हे सहसः यहो—बलस्य पुत्र, गोमतः—गवादिपशुयुक्तस्य, वाजस्य—अन्नस्य, ईशानः—ईश्वरस्त्वमसि। हे जातवेदः—अग्ने, महि—महत्, श्रवः—अन्नम्, अस्मे—अस्मासु अस्मभ्यमित्यर्थः, देहि—प्रयच्छ ॥ ३ ॥

O Agni, the issue of energy, thou art the lord of wealth consisting of cows or cattle ; O omniscient, grant us ample food.—3.

सा०-भा०। हे 'सहसो यहो' बलस्य पुत्र! 'अग्ने!' 'गोमतः' बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य 'ईशानः' ईश्वरस्त्वमसि अतः 'अस्मे' अस्मासु हे 'जातवेदः' जातधन! जातानां 'वेदितः' वा अग्ने! 'महि' प्रभूतं 'श्रवः' अन्नं 'देहि' प्रयच्छ स्थापयेत्यर्थः। सहसो यहो पराङ्गवद्भावात् आमन्त्रितस्य षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते। अस्मे सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) सप्तम्याः 'शे'आदेशः ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० १म० ७९ सू० ४ ऋ०। RV. reads 'अस्मे धेहि' while SV. has 'अस्मे देहि' meaning almost the same. उ० आर्चि० ७, २, ११, १।

वाजस्य—अन्नस्य, धनस्य वा,—of food or riches ; *vide* वाजाय SV. 1.81, वाजाः 1. 86, वाजयन्तः 1. 87.

वाजस्य गोमतः—lord of food and of cattle—Prof. *Wils.*

सहसः यहो—Sprung from energy ; Agni is very often so called, because he is generated by the strength required for rubbing the two Araṇis or the fire-sticks. *vide* our notes on ऊर्जोनपातम् SV. 1.45 ; also Nir. 8.2.

यहो—*voc.* of यहु meaning child, 'यहुरित्यपत्यनाम'—Nir. 3. 1.

अस्मे—अस्मासु ; शे in the place of loc. case pl. by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii. 1. 39.

जातवेदः—Thou who knowest all that exist. This epithet of Agni occurs so frequently that in the post-vedic literature, it has become the synonym of Agni ; *vide* : SV. 1. 31 ; 1. 35 ; 1. 66 ; etc.

महि—neu. accus. sg.—abundant, great, from rt. मह् (महौ, *to increase* r. 10. p.)

श्रवः—अन्नम्—*Sāy.*—'Sustenance'—*Wils.* 'Renown'—*Grfth.*

विश्वामित्र ऋषिः। त्रीणि सामानि पूर्वस्य 'सदो' नाम, उत्तरे द्वे हविर्धान-संज्ञके। प्रजापतिर्ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। विनियोगः पूर्ववत्।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ र २

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान् देवयते यज।

१ २ ३ १र २र २ ३ २ १ २

होता मन्द्रो वि राजस्यति स्रिधः ॥४॥१००॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज । होता । मन्द्रः । विऽराजसि । अति । स्रिधः ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, यजिष्ठः—यष्टृतमस्त्वम्, देवयते—देवान् यष्टुम् इच्छते यजमानाय, अध्वरे—यज्ञे, देवान् यज । अपि च त्वं होता—देवानामाह्वाता, मन्द्रः—यजमानस्य आह्लादकः, स्रिधः—शत्रून्, अति—अतिक्रम्य, वि-राजसि—विशेषेण दीप्यसे ॥ ४ ॥

O Agni, the best sacrificer, sacrifice unto the gods, in favour of the devout man desiring to offer worship to the gods. The invoker of gods, the delighter, thou shinest forth, eclipsing all the disturbing enemies.—4.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' 'यजिष्ठः' यष्टृतमः 'त्वम्' 'अध्वरे' यज्ञे 'देवानात्मन इच्छते यजमानाय 'देवान् यज' तदर्थं यष्टव्यानग्न्यादीन् देवान् पूजय । किञ्च 'होता' देवानामाह्वाता 'मन्द्रः' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'स्रिधः' शोषयितॄन् शत्रून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि-राजसि' विशेषेण शोभसे ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं० ३म० १० सू० ७ ऋ० ।

यजिष्ठः—for etymology and meaning *vide* SV. 1. 12 and 1. 112. rt. यज्—aff. तृच् spv. dg. इष्ठन्—'तुश्छन्दसि' इतीष्ठन् Pāṇ. v. 3. 59. 'तुरिष्ठेमेयःस्वि'ति तृचो लोपः Pāṇ. vi. 4. 154.—Sāy.'s note in his com. on the ṚV. stanza.

देवयते *dat. sg.*—देव—क्यच्—शतृ ; for the formation of the word *vide* rules 'छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः', 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' Pāṇ. vii. 4. 35.—heavenly-minded, pious man, i. e., a sacrificer, who desires to offer worship to gods.

मन्द्रः—fr. rt. मन्द् (*to be glad*, 1.Ā) with aff. रक् ; joyful, pleasant—M. W. S. E. Dict. p. 787, col. 3. Sāy. explains आह्लादक—gladdener, delighter. अति—*Indec.*—stands for अतिक्रम्य—overcoming, overpowering.

स्रिधः—this word occurs also in SV. 1. 102, fr. rt. स्रिध् (बाधने, *to oppress*)—क्विप् । In M. W. S. E. Dict. the word is drvd. fr. rt. स्रिध् (*to fail, err, blunder*) and mg. is—'erring, failing, misbeliever, foe, enemy', p. 1274. col. 2.

त्रित ऋषिः । आतिथ्यम् साम त्वष्टा ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगः पूर्ववत् ।

२ ३ १ २ ३ १र २ ३ १र ३ २र १ ३ २
जज्ञानः सप्तमातृभिर्मेधामाशासत श्रिये ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥५॥१०१॥

[१४]

जज्ञानः । सप्तऽमातृभिः । मेधाम् । आशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेतत् । आ ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । ध्रुवः—स्थिरः, अयम् अग्निः रयीणां—धनानाम्, आ चिकेतत् स्वस्य अधिकारे स्वायत्ततया इत्यर्थः जानाति, सप्त-मातृभिः—सप्तजिह्वाभिः सह, जज्ञानः—प्रादुर्भूतः, सोऽग्निः मेधां—बुद्धिम्, श्रिये—अस्मत्श्रेयसे, आशासते—अनुशास्ति ॥ ५ ॥

Born with seven mothers, (he) sways the intellectual faculties to our prosperity; he (Agni), firm and steady, knows of the riches (under his control).—5.

सा०-भा० । 'ध्रुवः' स्थिरोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्' अस्यानुशासने जानाति । 'सप्तमातृभिः' सप्तसङ्ख्याभिः हविर्मानसमर्थाभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविःप्रक्षेप्त्रीभिर्वा जिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोऽग्निः 'मेधां'(?) कर्मणो विधातारं सोमं 'श्रिये' सेवार्थम् 'आशासत' अनुशास्ति । शास्तेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा० ३, १, ८५) । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २, ४, ७३) इति शपो लुक् न भवति । अन्विच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं० ६ म० १०२ सू० ४ ऋ० । ṚV. reads—(1) 'जज्ञानं सप्तमातरः' in the place of 'जज्ञानः सप्तमातृभिः' the above SV. text, (2) 'वेधाम्' instead of 'मेधाम्', (3) 'अशासत' instead of 'आशासत', and (4) 'चिकेत यत्' instead of 'चिकेतत्' ।

जज्ञानः—born ; rt. जन्—aff. कानच्, 'लिटः कानज् वा' Pāṇ. iii. 2. 106.

सप्त-मातृभिः—Sāyaṇa, in his com. above, interprets the seven tongues or flames of Agni. These are (1) काली, (2) कराली, (3) मनोजवा, (4) सुलोहिता, (5) सुधूम्रवर्णा, (6) स्फुलिङ्गिनी, (7) विश्वरूपी—मुण्डक १.२.४. In ṚV. iii. 20. 2, three are mentioned. In his com. on the ṚV. stanza he means 'the seven metres' or the seven rivers, e.g., the Ganges etc.

मेधाम् आशासत—he commands or guides wisdom ; reference is found in ṚV. viii. 91. 8. that Agni is a producer of wisdom, also in ṚV. iv. 11.3—he is described as the source of wisdom. Sāy. here seems to follow the ṚV. reading वेधाम् for मेधाम् as he interprets कर्मणो विधातारम् ।

चिकेतत् आ—आ-चिकेतत्, In the Vedas, उपसर्ग (*prefix*) is, sometimes, placed after the verb, 'छन्दसि परेऽपि' Pāṇ. i. 4. 81. चिकेतत्—rt. कित् (ज्ञाने, *to know*, 10. p.) लेट्, अडागमः by 'लेटोऽडाटौ' Pāṇ. iii. 4. 94. इ of ति drops by 'इतश्च लोपः' Pāṇ. iii. 4. 97.

रयीणाम् etc.—he knows of the riches, which Agni is said to command abundantly (ṚV. i.1.3 ; i.31.10) and all treasures are collected in him (ṚV. x. 6.6), he commands all riches in heaven and earth. (ṚV. iv. 5.11)

इरिमिठिर्ऋषिः । आदित्यं साम । उष्णिक् छन्दः । अदितिर्देवता । पूर्ववद् विनियोगः ।

२ २उ २ १ १ २ १र २र २ १ २
उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्यागमत् ।
१र २ ३ १ २ ३ २३ १ २
सा शन्ताता मयस्करदप स्रिधः ॥६॥१०२॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । ऊत्या । आ । गमत् ।
सा । शन्ताता । मयः । करत् । अप । स्रिधः ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । उत—अपि च, स्या—सा, मतिः—मननीया स्तोतव्या, अदितिः ऊत्या—रक्षया सार्द्धम्, दिवा—अहनि, नः—अस्मान् अस्मत्सकाशम्, आगमत्—आगच्छतु । आगत्य च शन्ताता—शन्तातिः शान्तिकरम्, मयः—सुखम्, करत्—करोतु, स्रिधः—बाधकान् शत्रून्, अप—अपबाधतु ॥ ६ ॥

'Also,' may adorable Aditi, come to us by day, with her protection, bring us weal and drive away the obstructing enemies.—6.

सा०-भा० । 'उत' अपि च 'स्या' सा पूर्वोक्ता 'मतिः' मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा 'अदितिः' 'ऊत्या' रक्षया सार्द्धं 'दिवा' अहनि 'नः' अस्मान् 'आगमत्' आगच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु । 'स्रिधः' नाशकान् शत्रूंश्चापगमयतु, स्रिधिर्बाधनार्थः ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ८ म० १८ सू० ७ ऋ० । ṚV. reads (1) 'उत त्याः' instead of 'उत स्या' and (2) 'सा शन्तातिः' in the place of 'सा शन्ताता' ।

उत—*Indec*—generally means 'or', here means 'and', 'also', *vide* : notes on SV. 1. 96.

स्या—सा ; there is a सर्वनाम (pron.) त्यद् equivalent to तद्, meaning the same.

मतिः—मननीया adorable ; 'monitress'—*Wils.*

अदितिः—Aditi is described as the mother of almost all the gods, e.g., Mitra, Varuṇa, Aryaman, the Rudras, the Ādityas. In Nirukta we find her represented as 'अदीना देवमाता'—undecaying mother of the gods, Nir. 4.22. She is, several times, spoken of as protecting from distress ; worshippers beseech Aditi to make them sinless (ṚV. 1. 162. 22) and also pray that evil doers may be cut off by Aditi. In the above stanza, she is entreated to drive away all injurious enemies.

ऊत्या—rt. अव् (*to protect*)—क्तिन् by 'ज्वरत्वर०' Pāṇ. vi. 4. 20. अव् is changed to ऊ with क्तिन् following. *Vide* SV. 1.10.

आगमत्—आगच्छतु, may come to us. 'लिङर्थे लेट्' Pāṇ. iii. 4.7. 'लेटि अडागमः' Pāṇ. iii. 4. 94. 'इतश्च लोपः' Pān iii. 4.97.

शम्नाता...मयः करत्—may she, the *benevolent*, grant us happiness or delight ; शम्नाता is the same as शम्नातिः, which is derived as शम्—with aff. तातिल्, by 'शिवशमरिष्टस्य करे' Pāṇ. iv. 4. 143. the mg. is—शम् करोति इति, *beneficent*, *auspicious*. शम्नाति—सु (nom. sg.term.) is replaced by डा, by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii.1.39 ; टिलोपः, hence the form शम्नाता is obtained.

करत्—करोतु ; rt. कृ—लेट् ति, in लेट् (subj.) अ is added to the root, इ of ति drops, Pāṇ. iii. 4.97.

मयः—Prob. fr. rt. मा, 2. p. refreshment, enjoyment, pleasure, delight, ṚV. VS, T.Br. There are expressions like मयस्कर and मयोभव, mg.—causing pleasure, delighting—M. W. S. E. Dict. P. 789. col. 2 ; मयः—happiness, Ngh. 3. 6. cf. 'आपो हिष्ठा मयोभुवः' ṚV. x. 9. 1 , SV. ii. 9. 2. 10. (2. 1187).

विश्वमना ऋषिः । 'वार्कजम्भं' साम वृकजम्भा ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगः पूर्ववत् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
ईड़िष्वा हि प्रतीव्या३ं यजस्व जातवेदसम् ।
२ १ २ ३ २ ३
चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥७॥१०३॥

ईडिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातऽवेदसम् । चरिष्णुऽधूमम् । अगृभीतऽशोचिषम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । प्रतीव्यं—शत्रुषु प्रतिगमनशीलम्, चरिष्णुधूमं—सर्वत्र प्रचरितधूमम् अप्रतिहतगतिमित्यर्थः, अगृभीतशोचिषं—रक्षोभिरप्रगृह्यमाणदीप्तिम् अप्रतिहतदीप्तिमित्यर्थः, जातवेदसं—जातधनं जातप्रज्ञमग्निम् ईडिष्व—स्तुहि, यजस्व—हविर्भिरर्चय च ॥ ७ ॥

Adore and offer sacrifice to Agni, the omniscient, the resister of foes, whose smoke wanders everywhere, and who bears unobstructed splendour.—7.

सां०-भा० । 'प्रतीव्यं' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निम् 'हि'रवधारणे, अग्निमेव 'ईडिष्व' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु । किञ्च, 'चरिष्णुधूमम्' सर्वत्र चरणशील-धूम-जालम् 'अगृभीत-शोचिषम्' रक्षोभिरप्रधृत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रज्ञं यद्वा, जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व' हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १ ऋ०।

ईळिष्वा—*for* ईळिष्व ; adore ; for grammatical and other notes *vide* SV. 1. 49. 93.

प्रतीव्यम्—going against the enemies i.e., opposing or counteracting all their activities ; 'who resists foes'—*Wils.* प्रति—rt. वी (गतिव्याप्ति etc. here *to go*, 2.p.) प्रति here means 'against'.

जातवेदसम्—*vide*. SV. 1.31, 35, 40, etc.

चरिष्णु-धूमम्—चरिष्णुः (fr. rt. चर् *to move*—इष्णुच्, Pāṇ. iii. 2. 136.) सञ्चरणशीलो धूमो यस्य, 'the diffuser of smoke'—*Wils.*

अगृभीत-शोचिषम्—अगृहीतम् (हृग्रहोर्भश्छन्दसि) अप्रतिहतं शोचिः तेजः यस्य—'of unobstructed or unchecked radiance'—*Wils* ;—having unsubdued splendour, of unbounded lustre ; this epithet is often applied to Agni (as here) and to the Maruts (v. 54. 5 and 12). For शोचिः *vide* notes on शोचिषा SV. 1. 22.

विश्वमना ऋषिः। 'राक्षोघ्नं' साम अगस्त्य ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। विनियोगः पूर्ववत्॥

१र २र ३ १ २ ३ २ ३१ ३ १ २
न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः।
३ १ २ ३ २ ३ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥१०४॥

न। तस्य। मायया। चन। रिपुः। ईशीत। मर्त्यः। यः। अग्नये। ददाश। हव्यऽदातये ॥ ८ ॥

भाष्यसारः। यः मर्त्यः—मनुष्यः यजमानः, हव्य-दातये—देवेभ्यो हविःप्रदानाय, अग्नये ददाश—हवींषि ददाति, तस्य रिपुः—शत्रुः, मायया—छलेन, चन—अपि, न ईशीत—तं न अतिक्रमितुं प्रभवति ॥ ८ ॥

Even with all his wily stratagem, no enemy can prevail over the mortal, who presents offerings to Agni, with a view to offer oblations to the gods.—8.

सा०-भा०। 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे 'मायया चन' माययापि, 'तस्य' जनस्य 'न ईशीत' ईश्वरो न भवति। 'यः' जनः 'हव्यदातये' हविषामादानसमर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' हवींषि प्रयच्छति तस्य रिपुर्न ईशीतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १५ ऋ०। RV. reads 'हव्यदातिभिः' (by the offerers of the oblation) instead of 'हव्यदातये' the above SV. text.

मायया—'by fraud'—*Wils.*

चन—*Indec.* अपि, *even* ; it is usually used after a negative ; e. g. 'यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन'—without whom the sacrifice does not succeed *even* of the wise man RV. i. 18. 7. 'इन्द्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति'—*even* the earth is not equal to Indra in greatness. i. 81. 5. for further use of चन *vide* RV. i. 155. 5 ; vii. 86. 6. etc.

ईशीत—rt. ईश् (*to predominate*, *to lord over*. 2.Ā.) pot. (लिङ्) 3. sg.—shall have power over him.—*Wils.*

ददाश—rt. दाश (दाने, *to make offering*. 1. u.) perf. (लिट्) ;—perf. stands for pres.

हव्य-दातये—दाति (dr. fr. rt. दा *to give*)—with aff. क्ति,—दानम् ;—for giving oblations to the gods.

भरद्वाज ऋजिश्वा ऋषिः। 'सौमक्रतवं' साम, सोमक्रतुना ऋषिणा दृष्टत्वात्, सोम-क्रतुषु अग्निष्टोमादि-सप्तसंस्थेषु वा गीयमानत्वात्। अथवा बृहदाग्नेयीयमग्निदेवताकं साम। उष्णिक्छन्दः। वैश्वदेवोऽग्निः। दशरात्र-यागस्य चतुर्थदिवसे प्रउग-शस्त्ररूपेण विनियोगः।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ ३क २र
अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम्।
१ २ ३ २ ३ २
दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥९॥१०५॥

अप। त्यम्। वृजिनम्। रिपुम्। स्तेनम्। अग्ने। दुराध्यम्। दविष्ठम्। अस्य। सत्पते। कृधि। सुगम् ॥ ९ ॥

भाष्यसारः। हे सत्पते—सतां पालक अग्ने, त्यं त्यं—तम्, वृजिनं—पापिनम्, रिपुं—शत्रुम्, दुराध्यं—दुरभिसन्धिं हिंसकम्, स्तेनम्—चौरम्, दविष्ठं—दूरतमम्, अपास्य—अपक्षिप अपसारय। अथवा तं सुगं—सुपथगामिनं कृधि—कुरु ॥ ९ ॥

O (Agni). guardian of the good, turn out, afar, the sinful wicked enemy, the malicious thief, or lead him to the honest righteous path.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने ! त्वं 'त्यं' तं प्रसिद्धं 'वृजिनं' कुटिलं 'रिपु', पापकारिणं 'दुराध्यं' दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायं वा एवम्भूतं 'स्तेनं' हिंसकं 'दविष्ठं' दूरतमम् 'अपास्य' अपक्षिप । असु क्षेपणे इति धातुः । हे 'सत्पते !' सतां पालयितः अग्ने ! अस्माकं 'सुगं' शोभनेन गन्तव्यं सुखं 'कृधि' कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ६ म० ५१ सू० १३ ऋ० ।

दुराध्यम्—दुः-आ-ध्यै-क, one who meditates ill i. e., malicious, evil-hearted, malignant.

दविष्ठम्—दूर-इष्ठन् spv. dg. 'दूर' is changed to 'दव' by 'स्थूलदूर०' Pāṇ. vi. 4. 157. adv. far away.

अप-अस्य—(अपास्य)—the prefix अप stands at a distance from the verb. *Vide* Pāṇ. 1. 4. 82. अस्य—rt. अस् (क्षेपे, *to throw* 4. p.), imp. 2. sg.—drive away to a distance.

कृधी—the final vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. 'कृधिः', 'श्रु-शृण पृ कृ०' Pāṇ. vi. 4. 102. Wilson translates 'सत्पते कृधी सुगम्' after Sāy.—grant us felicity, O protector of the virtuous.

विश्वमना ऋषिः । 'राक्षोघ्नं' सामागस्य ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । वैश्वदेवोऽग्नि-र्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

३क २र ३ १ २ ३ १ २
श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्पते ।
३ १र २ ३ १ २ ३ १ २
नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ॥१०॥१०६॥

श्रुष्टी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विश्पते । नि । मायिनः । तपसा । रक्षसः । दह ॥ १० ॥

भाष्यसारः । भाष्यस्य सुगमत्वात् केवलमन्वयो दीयते ।—हे वीर विशपते—प्रजापते अग्ने, त्वं मे नवस्य स्तोमस्य—नूतनम् अधुना क्रियमाणं स्तोत्रम्; श्रुष्टी—श्रुत्वा, मायिनः—मायाविनः राक्षसान्, तापसा—तापकेन तेजसा, नि-दह—नितरां भस्मीकुरु ॥ १० ॥

O hero (Agni), the lord of men, listening to this my present praise, consume the wily demons with thy scorching flame.—10.

सा०-भा० । 'वीर' शत्रूणां विनाशयितः वीर्यवन् वा 'विश्पते' विशां पालयितः!' हे अग्ने! 'नवस्य' इदानीं क्रियमाणत्वान्नूतनं 'मे' मदीयं 'स्तोमस्य' स्तोत्रशस्त्रात्मकं 'श्रुष्टी' श्रुत्वा 'मायिनः' मायाविनः रक्षसः कर्म-विघ्नकारिणः राक्षसान् 'तपसा' तापकेन तेजसा 'निदह' नितरां भस्मीकुरु। श्रुष्टीति "स्नात्व्यादयश्च" (पा० ७, १, ४९) इति निपातितः, वकारलोपश्छान्दसः ॥ १० ॥

१० । ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १४ ऋ० । RV. reads 'तपुषा' instead of 'तपसा'

श्रुष्टी = श्रुत्वा, hearing ;—some words with aff. क्त्वा take anomalous forms, श्रुष्टी stands for श्रुत्वा। *Vide* : Pāṇ. vii. 1. 49, *elsewhere* श्रुष्टी, acc. to Yāska, is an *indec.* mg. *quick* (श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टीति—it pervades *quickly*), Nir. 6. 12. cf. 'तां अध्वरे उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम्',—O Agni, offer oblation *quickly* to them, i. e., wise Bhaga etc. RV. vii. 39. 4.

विश्पते—'lord of men'—Prof. Wils.

तपसा—the same as तपुषा (the RV. reading)—'by thy flames.' 'Tapas'—warmth, heat, *vide* 'पञ्च तपांसि' the five fires.—M. W. S. E. Dict. p. 437. col. 1.

नवस्य स्तोमस्य—my new ode, newly-fashioned hymn ; 'my present praise'—*Wils.*

इति प्रथमाध्यायस्य एकादशः खण्डः, द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे प्रथमा दशतिः।

सोभरिर्ऋषिः (प्रयोगभार्गव ऋषिः—सायणः)। चत्वारि सामानि प्रमंहिष्ठसत्क्षुका-न्येतन्नामधेयानि, इन्द्रो वसिष्ठो वा ऋषिः, यद्वा एषां मध्ये तृतीयमासितमसितनामर्षिस्तत्-सम्बन्धि। ककुप् छन्दः (क)। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१ २ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋताव्ने बृहते शुक्रशोचिषे ।

३ १ २ ३ २

उपस्तुतासो अग्नये ॥ १ ॥१०७॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋताव्ने । बृहते । शुक्रऽशोचिषे । उपऽस्तुतासः । अग्नये ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे उपस्तुतासः—उपस्तोतारः ! यूयं मंहिष्ठाय—दातृतमाय ऋताव्ने—यज्ञवते, बृहते—महते, शुक्रशोचिषे—प्रदीप्ततेजसे, अग्नये प्रगायत—स्तोत्रं पठत ॥१॥

(क) The Kakup metre consists of three Pādas, of which the *first* and *third* have each 8 syllables and the *second* has 12 syllables (8+12+8).

O singers of hymns, sing praises to most munificient, mighty Agni, the master of sacrifices (or the truthful), having resplendent effulgence.—1.

सा०-भा० । हे 'उपस्तुतासः' हे उपस्तोतारः ! यूयं 'मंहिष्ठाय' दातृतमाय 'ऋतावने' यज्ञवते सत्यवते वा 'बृहते' महते 'शुक्रशोचिषे' दीप्ततेजसे 'अग्नये' प्रगायत स्तोत्रं पठत ॥१॥

१। ऋ० सं० ८ म० १०३ सू० ८ ऋ०। कौ० आर्चि० २, २, १७, १।

मंहिष्ठाय—fr. rt. मंह् (*to give, grant, bestow*—1. Ā.)—तृच्—इष्ठन् 'तुश्छन्दसि' Pāṇ. v. 3. 59; elision of तृ with इष्ठन् following, by 'तुरिष्ठे०' Pāṇ. vi. 4. 154—granting most abundantly, very liberal or generous; 'bounteous'—*Wils.*

ऋतावने (dat. sg.)—ऋतं (सत्यं यज्ञो वा)—aff. वनिप् in the sense of मतुप्, by 'छन्दसी-वनिपौ' Pāṇ. v. 2. 122; so the vedic form is ऋतावन् instead of ऋतवत्—the class. skt. form; truthful—M. W. S. E. Dict. p. 224. col. 1; 'observant of truth'—*Wils.* As to this sense '*truthful*', *vide* Agni's another epithet सत्यधर्माणम् SV. 1. 32.

शुक्र-शोचिषे—शुक्रं शोचिर्यस्य—'radiant with brightness.' For शुक्रम् *vide* SV. 1.4.

उपस्तुतासः (voc. *pl.*)—singers of praise; असुक् Pāṇ. vii. 1. 50.

सौभरिर्ऋषिः। 'वाजभृत्'—'वाजाभर्मीयं' वा साम, भरद्वाज ऋषिः। ककुप् छन्दः। आभिप्लविकषडहे उक्थ्ये प्रशास्तृ-शस्त्रे विनियोगः।

१र २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः।

२ ३ २ ३ १र २र

यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥२॥१०८॥

प्र। सः। अग्ने। तव। ऊतिभिः। सुवीराभिः। तरति। वाज-ऽकर्मभिः। यस्य। त्वम्। सख्यम्। आविथ ॥ २ ॥

भाष्यसारः। **हे अग्ने, यस्य—यजमानस्य, सख्यं—मित्रत्वम्, आविथ—प्राप्नोषि, सः तव वाजकर्मभिः—अन्नयुक्ताभिः, सुवीराभिः—शोभनवीरपुत्रवतीभिः, ऊतिभिः—रक्षाभिः, प्र-तरति—प्रवर्धते ॥ २ ॥**

He, Agni, whose friendship thou seekest, thrives with thy protection, provided with heroic sons and ample food or immense strength.—2.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' 'तव' 'ऊतिभिः' रक्षाभिः 'सः' यजमानः 'प्र तरति' प्रवर्धते। ऊतयो विशेष्यन्ते 'सुवीराभिः' 'शोभनवीराः पुत्राद्यो यासु, ताभिस्तथोः;

काभिः 'वाजकर्मभिः' वाजानामन्नानां बलानां वा कर्म रक्षणं यासु ताद्दशीभिः। हे अग्ने, 'त्वं' 'यस्य' यजमानस्य 'सख्यं' सखित्वं मित्रत्वम् 'आविथ' प्राप्नोषीत्यर्थः, सः प्रतरतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० ३० ऋ०। उ० आर्चि० ६, २, २, १ (2. 1172.)

ṚV. reads 'तिरते वाजभर्मभिः' for 'तरति वाजकर्मभिः' and 'आववे' for आविथ'।

ऊतिभिः—rt. अव—aff. क्ति ; for gram. *vide* SV. 1. 10. Grfth. frequently renders 'ऊति' as 'help, aid' ; 'through thy favours'—*Wils.*

वाजकर्मभिः—वाजः अन्नं (Ngh. 2. 7.) कर्म यासु ताभिः, adj. quals. ऊतिभिः ;—with the provision of food or strength.

आविथ—rt. अव् *to get*, perf. (लिट्) 2. sg, used for pres. (लट्) by 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4. 6.—thou acceptest, dost acknowledge.

सौभरिर्ऋषिः। त्रीणि सामानि सौभरिश्चर्षिः। ककुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

१ २ क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे।

३ २ ३ १ २

देवत्रा हव्यमूहिषे ॥३॥१०९॥

तम्। गूर्धय। स्वःऽनरम्। देवासः। देवम्। अरतिम्। दधन्विरे। देवऽत्रा। आ। हव्यम्। ऊहिषे ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। स्वर्णरं—सर्वस्य नेतारम्, देवं—दीप्यमानं दानादिगुणयुक्तं वा, अरतिं—स्वामिनम्, अग्निं देवासः—ऋत्विजः, दधन्विरे—अभिगच्छन्ति, तं—प्रसिद्धमग्निम्, गूर्धय—स्तुहि, तथा तेनाग्निना देवत्रा—देवान्, हव्यं—हविः, आ-ऊहिषे—अभिप्रापय ॥ ३ ॥

Eulogise him (Agni), the munificent or resplendent lord, the leader of all or the bearer of oblation to heaven, whom the glowing ones (the priests) approach (with praises), and send, through him, the sacrificial viands to the gods.—3.

सा०-भा०। हे 'स्तोतः!' 'तं' प्रसिद्धमग्निं 'गूर्धय' स्तुहि। गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३,१४,५)। कीदृशम्? 'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वैः यजमानैः कर्मादौ नेतव्यं वा। अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम्। 'देवासः' दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः। 'देवं' दानादिगुणयुक्तम्। 'अरतिं' स्वामिनं यद्वा, अभिप्राप्तव्यम्। 'दधन्विरे', धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति। धविर्गत्यर्थः। प्राप्य च तेनाग्निना

'देवता' देवान् 'देवमनुष्ये'त्यादिना (पा० ५, ४, ५६) द्वितीयार्थे 'त्रा'-प्रत्ययः। 'हव्यं' चरुपुरोडाशादि-लक्षणं हविः। 'आ ऊहिषे' अभिप्रापय। वहेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० १ ऋ०। RV. reads 'हव्यमोहिरे' (हव्यम् आ-ऊहिरे) instead of 'आ हव्यमूहिषे'। उ० आर्चि० ८, २, ११, १।

गूर्धया—In the Samhita text the final vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. गूर्धयतीत्यर्चतिकर्मा, *to worship*—Ngh. 3. 14; 'glorify' —*Wils.* 'sing praise to'—*Grfth.*

स्वर्णरम्—the leader of all—Sāy; we have added to it a new but rational sense, e. g., carrying or conveying oblation to heaven. Sāy. often interprets the word स्वः as सर्वस्य *of all* cf. RV. ii. 35. 6; sometimes he means *heaven* by it as in 'पिन्वते स्वः' v. 83. 4, and 'स्वर्वित्'—viii. 48. 15; West. schs. always mean *light* or *heaven.*

देवासः—'Priests'—acc. to Sāyaṇa. *vide* notes on देवेभिः SV. i. 2, 67, 68; 'the gods'—*Grfth.*

अरतिम्—the lord; Wils. renders देवमरतिम् as the divine lord. *Vide* SV. 1. 45, 67.

दधन्विरे—approach; fr. rt. धवि (*to go*), perf. (लिट्) 3. pl. *Vide* दधन्वे SV. 1. 94. the word धन्व mg.—the sky (so called as the rain *comes down* from it) is derived from this root.

देवत्रा—for देवान्; 'त्रा' being the substitute of the 2nd case-term. by 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलम्' Pāṇ. v. 4. 56. cf. 'तनूनपात् पथ ऋतस्य ...देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः—O Tanūnapāt...carry our sacrifice *to the gods.* x. 110. 2.

ऊहिषे—rt. वह् perf. (लिट्) 2. sg. for pres. 3. pl. mg. वहन्ति,—convey; व of वह् changed to उ (सम्प्रसारणम्)।

सौभरिः प्रयोगो वा ऋषिः। द्वे सामनी सौभरिपुत्रस्य पकथस्य ऋषेः। ककुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

१ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
मा नो हृणीथा अतिथिं वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः।
२ ३ १ २ ३ २
यः सुहोता स्वध्वरः ॥४॥११०॥

मा। नः। हृणीथाः। अतिथिम्। वसुः। अग्निः। पुरुऽप्रशस्तः। एषः। यः। सुऽहोता। सुऽअध्वरः॥ ४ ॥

भाष्यसारः । हे ऋत्विग्गण ! यः एषः—अग्निः, सुहोता—यज्ञेषु सुष्ठु देवानामाह्वाता, स्वध्वरः—शोभनयज्ञः, पुरु-प्रशस्तः—बहुभिः स्तुतः, वसुः—धनात्मकः तं नः—अस्माकम्, अतिथिवत् पूज्यं मा हृणीथाः—न कोपय अपमन्यस्व वा ॥ ४ ॥

(O priests,) Do not provoke (or excite the anger of) him (Agni) who is our guest, the awarder of wealth, the excellent invoker of gods (in the sacrifices), the best performer of sacrifice, eulogised by many.—4.

सा०-भा० हे ऋत्विक्सङ्घ ! 'नः' अस्मत्सम्बन्धि-यज्ञे 'अतिथिम्' अतिथिवत् प्रियम् अग्निं 'मा हृणीथाः' मा हर कमग्निम् इत्यत आह—'यः' अग्निः 'सुहोता' सुष्ठु देवानामाह्वाता 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञो भवति। एषः अग्निः 'पुरु-प्रशस्तः' बहुभिः स्तुतः 'वसुः' वासकश्च भवति तमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ८ म० १०३ सू० १२ ऋ०। ṚV. has the reading 'मा हृणीता-मतिथिः' instead of 'मा हृणीथा अतिथिम्'।

हृणीथाः—हृणीयथाः fr. rt. हृणी (रोषणे, लज्जायाञ्च to get angry or ashamed.), of the कण्ड्वादि cl. Sāy.—मा हृणीथाः—मा हर। 'Anger not him'—*Grfth.* ṚV. reading is 'मा हृणीताम्' which Sāyaṇa interprets 'न केनापि क्रुध्यताम्', which Prof. Wils. renders—'may none hinder Agni (from coming to us)'.

अतिथिम्—*Vide* SV. 1. 5; 1. 67; 1. 85, 87.

वसुः—Agni is very often called by this name, *vide*: SV. 1. 36, 41, 58, 84. वसु is wealth, of which Agni is the master. So it has been identified with him, *vide*: notes on रयीणाम् चाचिकेतत्, SV. 1. 101. Prof. Wils. renders 'वसु' *here* 'as the giver of dwellings'.

स्वध्वरः—सुक्रतुः, *vide* 1. 3; 1. 45. etc.—skilled in sacrifice.

सौभरिऋषिः। 'दैवानीकं' साम देवानीकः पक्थो वा ऋषिः। ककुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तृ-शस्त्ररूपेण विनियोगः।

२ १ २ ३ १२ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।
३ २ ३ १२ २२
भद्रा उत प्रशस्तयः ॥५॥१११॥

भद्रः। नः। अग्निः। आऽहुतः। भद्रा। रातिः। सुऽभग। भद्रः। अध्वरः। भद्राः। उत। प्रऽशस्तयः ॥ ५ ॥

भाष्यसारः। भाष्यस्य सुगमत्वात् केवलमन्वयोऽत्र दीयते। आहुतः अग्निः नः अस्माकं भद्रः भवतु। हे सुभग! भद्रा रातिः—दानम्, च अस्माकं भवतु। भद्रः अध्वरः—यागः, भवतु। उत—अपि च, भद्राः प्रशस्तयः—अस्मत्कृतस्तुतयः भवन्तु ॥ ५ ॥

May Agni, served with oblation, be propitious to us; may the gift be auspicious; O blessed one, may the sacrifice yield us blessings or prosperity, and may our panegyrics be blissful.—5.

सा०-भा०। 'आहुतः' हविर्भिस्तर्पितोऽग्निः 'नः' अस्माकं 'भद्रः' कल्याणो भवतु। हे 'सुभग' शोभन-धनाग्ने! 'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानं च अस्माकं भवतु। 'भद्रः' कल्याणः 'अध्वरः' यागश्च भवतु। 'उत' अपि च 'भद्राः' कल्याण्यः 'प्रशस्तयः' प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ ५ ॥

५। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० १९ ऋ०। उ० आर्चि० ७, २, १०, १ (2. 909.), यजुः १५, ३८।

रातिः—fr. rt. रा (दाने, *to give*, 2. p.) with aff. क्ति, cf. 'भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु'। SV. 1. 75.

उत—अपि च, also; *vide* SV. 1. 96, 102.

सौभरिर्ऋषिः। 'गौतमं' साम—गोतम ऋषिः, 'साध्यं' वा साम—सध्यो नामर्षिः। ककुप् छन्दः। अग्निर्देवता। पूर्ववद्विनियोगः।

१ २ ३ १र २ ३ १र २र ३ १ २
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम्।
३ २ ३१ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥६॥११२॥

यजिष्ठम्। त्वा। ववृमहे। देवम्। देवत्रा। होतारम्। अमर्त्यम्। अस्य। यज्ञस्य। सुऽक्रतुम् ॥ ६ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, यजिष्ठं—यष्टॄणां श्रेष्ठम्, देवत्रा—देवेषु, देवम्—अतिशयेन दातारम्, होतारम् अमर्त्यम्—मरणरहितम्, अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं—सुष्ठु निष्पादकम्, त्वां ववृमहे—वृणीमहे संभजामहे ॥ ६ ॥

We adore thee, the immortal (O Agni), the best sacrificer, the principal priest (or the invoker of gods), the most munificent among gods, the well-accomplisher of this ceremony.—6.

सा०-भा० । हे अग्ने ! 'यजिष्ठं यष्टृतमं 'त्वा' त्वां 'ववृमहे' वृणीमहे सम्भजामहे। कीदृशं त्वाम् ? 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'देवम्' अतिशयेन दानादिगुणम् । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'अमर्त्यम्' अविनाशिनम् अस्य 'यज्ञस्य' यागस्य सुक्रतुम् सुष्ठु कर्तारम् ॥ ६ ॥

६ । ऋृ० सं० ८ म० १९ सू० ३ ऋृ० । SV. 1. 312 ; उ० आर्चि० ६,२,१३,१ (2. 763).

यजिष्ठम्—*Vide* SV. 1. 12. rt. यज् (to sacrifice, 1. u.)—aff. अच् in Act. voice 'पचाद्यच्'—यज:—यष्टा, in spv. dg. इष्ठन् is added. अ drops before इष्ठन्, by 'यस्येति च' Pāṇ. vi. 4. 148. Sāy. in his com. on the ṚV. stanza interprets यजिष्ठं as इष्टतमम्—most adorable.

ववृमहे—we adore (thee) ; rt. वृ (वरणे, to choose, 5.u. or 9.Ā) perf. (लिट्) Ā. 1. pl.—perf. is here used for pres. tense by, 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट:' Pāṇ. iii. 4. 6.

देवत्रा—देवेषु, among the gods ; त्रा is added in the place of ७मी (*loc.*) or २या (*accus.*) by 'देवमनुष्य०' Pāṇ. v. 4. 56. *Vide* SV. 1. 109.

होतारम्—Agni is often called the 'priest' (ऋत्विज्, विप्र) or specially the 'domestic priest' (पुरोहित) and more frequently the offerer (होता) or chief priest. *Vide* ṚV. viii. 49. 1 ; x. 7. 5 ; vi. 16. 1 ; x. 2. 1, 91. 8 ; SV. 1. 1, 3 ; 1. 98.

अमर्त्यम्—अमृतम, SV. 1. 12, 1. 35, 1. 40, 1. 45, 1. 85.

सुक्रतुम्—*vide* SV. 1. 3, सुक्रतो (voc) 1. 52 ; 'the perfecter of this sacrifice'—*Wils.*

सौभरिर्ऋषिः । संवर्गं साम जमदग्निर्ऋषिः । ककुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

१ २ ३ १र २र २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तदग्ने द्युम्नमाभर यत्सासाहा सदने कंचिदत्रिणम् ।
३ १र २र ३क २र
मन्युं जनस्य दूढ्यम् ॥ ७ ॥११३॥

तत् । अग्ने । द्युम्नम् । आभर । यत् । सासह । आसदने । कम् । चित् । अत्रिणम् । मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । भाष्यस्य सुगमत्वात् केवलमन्वयो दीयते ।—हे अग्ने, तत् द्युम्नम् अस्मभ्यमाभर—आहर, यत्—यदा, आसदने—यज्ञगृहे, वर्तमानं कञ्चित् अत्रिणं—

अत्तारं हिंसकं राक्षसादिकम्, सासह—अत्यर्थमभिभव, तथा दूढ्यं—दुर्धियं दुष्टमतिं शत्रुम्, जनस्य मन्युं—क्रोधञ्च अभिभव॥ ७॥

Confer on us that splendour, Agni, which may destroy any devouring demon in the sacrificial abode, overcome malicious enemy and put down the anger of men—7.

सा० भा०। हे 'अग्ने!' 'तत्' 'द्युम्नम्' अन्नं यशो वा 'आभर' अस्मभ्यमाहर। 'यत्' यदा 'आसदने' यज्ञ-गृहे वर्त्तमानं कञ्चित् कमपि 'अत्रिणम्' अत्तारं राक्षसादिकं 'सासह' अत्यर्थमभिभव। तथा 'दूढ्यं' दुर्धियं पापबुद्धिं शत्रुं 'जनस्य' 'मन्यु'' क्रोधं च अभिभव, तदेति पूर्वत्रान्वयः॥ ७॥

७। ऋ० सं० ८ म० १६ सू० १५ ऋ०। ṚV. reads 'दूढ्यः' instead of 'दूढ्यम्' the SV. text above; and (2) 'सासहत्' instead of 'सासाहा'।

द्युम्नम्—*Vide* SV. 1. 81. द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नम् वा Nir. 5. 5; fr. rt. द्युत् (दीप्तौ, *to shine*, 1. p.) with aff. न anomalously formed, Pāṇ. iii. 3. 1. द्युम्नं—दीप्तिमद् यशो बलं वा अन्नं धनं वा Ngh. 2. 10, 2. 7. अन्नं हि भुञ्जानस्य दीप्तिं जनयति, यशस्तु द्युम्नं स्वतः प्रकाशस्वभावात्। cf. ṚV. 'अग्ने द्युम्नमधि रत्नं च देहि'। '*Dyumna*'—splendour, glory, strength, Mbh. i. 6406; 'wealth, possession'—M. W. S. E. Dict. p. 500, col. 1.

आभर—आहर—Imp. 2. sg. *Vide*: SV. 1. 10, 81.

अत्रिणम्—fr. rt. अद् *to eat*. 2. p.—cannibal—*Wils.*

सासाहा—class. sans. form is सासह; dr. सह् (मर्षणे, *to overcome*) यङ्लुक् imp. 2. sg; long vowel in स and final ह by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137 as पूरुष for पुरुष, cf. 'इहास्मा इह पूरुषाः' ṚV. 'अतो ज्यायांश्च पूरुषः' x. 90. 3.

दूढ्यम्—दुष्टमपरस्य अनिष्टं ध्यायति, one who meditates ill, malignant enemy. दुः is changed to दू, by 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्', Pāṇ. vi. 3. 109. dr. दुः—rt. ध्यै—क, 'आतोऽनुपसर्गे' Pāṇ. iii. 3. 106. ध of the rt. ध्यै is changed to 'ढ' by 'दुरो दाश-नाश-दभ-ध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च'—Vārtti. 'दूढ्यम्—पापधियम्' Nir. 5. 2, 23. cf. 'वयं जयेम पृतनासु दूढ्यम्',—may we subdue, in battles, the *malignant* person, ṚV. vii. 82. 1; *again* 'मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः…' let not the *evil-minded* harm us. viii. 75. 9.

विश्वमना ऋषिः। एकं 'राक्षोघ्नं' साम अगस्त्य ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आग्नेयक्रतौ च विनियोगः।

१२ २र ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ २
यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशे।
२उ ३ २उ ३ १ २
विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति॥ ८॥११४॥

यत् । वै । ऊम् इति । विश्पतिः । शितः । सुऽप्रीतः । मनुषः । विशे । विश्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । यद्वुवै—यदा खलु, विश्पतिः—प्रजानां पतिः गृहपतिर्वा, अग्निः शितः—हविर्भिः तीक्ष्णीकृतः समुज्ज्वलितः, सुप्रीतः सन् मनुषः—मानुषस्य, विशे—निवेशने, गृहे इत्यर्थः वर्त्तते, तदा सः अग्निः विश्वा इत्—सर्वाण्येव रक्षांसि—प्रतिषेधति निवारयति—हिनस्ति ॥ ८ ॥

Whenever the lord of men (Agni), rendered sharp (i.e., ablaze) by oblations, remains content, in the abode of men, he wards off all the Rakṣasas (evil spirits).—8.

सा०-भा० । 'विश्पतिः' विशां पतिः पालयिता, 'शितः' हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः 'सुप्रीतः' सुष्ठु प्रीतः सन् 'मनुषः' मनुष्यस्य 'विशे' निवेशने गृहे, 'यद्वुवै' यदा खलु वर्त्तते, तदानीम् 'अग्निः' 'विश्वा इत्' विश्वान्येव तस्य बाधकानि रक्षांसि 'प्रतिषेधति' हिनस्ति । षिधु गत्यां भौवादिकः । 'उ' प्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

इति प्रथमस्याध्यायस्य द्वादशः खण्डः । इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीया दशतिः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोव्याख्याने आग्नेयपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ।

समाप्तम् आग्नेयं पर्व आग्नेयं काण्डं वा ।

८ । ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १३ ऋ० । RV. reads 'विशि' instead of 'विशे'

विश्पतिः—*Vide* notes on विश्पते SV. I. 26 ;

विश्—विशन्ते अस्मिन् इति = विशः, rt. विश्—aff. क, a house.

शितः—rt. शि (निशाने, to sharpen. 5. u.) or शो (तनूकरणे, 4. p.)—क्तः sharpened, i. e., rendered ablaze.

मनुषः—*gen. sg.* fr. मन् (अवबोधने, *to consider.* 8. Ā)—उस्, uṇ. ii. 115. *manus* is so called as he works after due thought or consideration. 'मनुस्शब्दोऽपि मनुष्यवचन इत्यसकृदभिहितो वेदे'—the word *manus* is found, many times, in the Vedas to mean *man.*—Nir. Viv. in connection with the Mantra 'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः' RV. x. 110. 1. Nir. 8. 5. West. schs. have meant 'Manu's race', but the word has no concern with 'Manu'.

विश्वा—विश्वानि—'शेश्छन्दसि बहुलम्', Pāṇ. VI. 1. 70.

प्रति-षेधति—fr. √सिध् (गत्याम्, *to go.* 1. p.)—averts ; between प्रति the prefix and सेधति, another word (रक्षांसि) intervenes, by 'व्यवहिताश्च' Pāṇ. 1. 4. 82.

सामवेदसंहिता

अथ द्वितीयोऽध्यायः

ऐन्द्रं पर्व

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीया दशतिः ।

शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

१ २   ३ १२   २२   ३ २ ३ १ २
तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने ।
२उ   ३ २ ३ १ २
शं यद्गवे न शाकिने ॥ १ ॥ ११५ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे स्तोतारः, वः—यूयम्, सुते—अभिषुते सोमे सति, पुरु-हूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय, सत्वने—शत्रूणां नाशयित्रे धनानां दात्रे वा, इन्द्राय तत् स्तोत्रम्, सचा—सह मिलिता भूत्वा, गाय—गायत (व्यत्ययेन बहुवचनस्थाने एकवचनम्)। यत् स्तोत्रं शाकिने—शक्तिमते इन्द्राय, शं—सुखकरं भवति। गवे न—यथा गवे, तृणं सुखकरं भवति तद्वत् ॥ १ ॥

The soma-juice being pressed out, sing, ye together, to him, the awarder of wealth (or the vanquisher of foes), invoked by many, that panegyric, which is pleasant to him—the mighty hero, like fresh grass to the cow.—1.

सा०-भा० । यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥

हे 'स्तोतारः!' 'वः' यूयम् 'सुते' अभिषुते सोमे सति 'पुरुहूताय' बहुभिर्यजमानैराहूताय 'सत्वने' शत्रूणां सादयित्रे यद्वा, धनानां सनित्रे दात्रे इन्द्राय 'तत्' स्तोत्रम् 'सचा' सह संहता भूत्वा 'गाय' गायत। 'यत्' स्तोत्रं

'शाकिने' शक्तिमते इन्द्राय 'शं' सुखकरं भवति। 'गवे न' यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० ६म० ४५ सू० २२ ऋ०। उ० आर्चि० ८,२,४,१।

गाय—rt. गै, *to sing*. Imp. 2. sg. *for pl.* (गायत)।

वः—यूयम् ; an instance of विभक्तिव्यत्ययः, an anomalous use of वः (generally accus. dat. or gen. pl.) for *nom. pl. vide* SV. 1. 5, 21.

सुते—*loc.* in the sense of nom. absolute. सोमे सुते सति ; 'when the soma-juice has been expressed for libation'—*Grfth* ; 'when your libation is poured out'—*Wils.*

सचा—सह, *together* ; 'सचा सह' Nir. 5. 5. cf. 'वसुभिः सचा भुवा'—being *together with* the Vasus, ṚV. ii. 31. 1 ; 'रथं नु मारुतं वयं...हुवामहे, आ यस्मिन्...सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी'—we invoke the chariot of the Maruts (i.e., the cloud) wherein stands Rodasī, bearing delightful waters, *together with* the Maruts—ṚV. v. 56. 8. From rt. सच्, *to be associated.*

पुरुहूताय—much invoked—*Grfth.* पुरु=बहु, Ngh. 3. 1.

सत्वने—fr. सन् (दाने, *to give*) with aff. वनिप्,—the giver of riches ; or fr. rt. सद् (विशरणे *to break*, 1. 6. p.) in caus. sense,—the scatterer or overthrower of enemies.

शाकिने—शाक *means* शक्ति,—strength, (fr. rt. शक्—शक्नो, *to be powerful*, 5. p.) शाकिन् (शाक—इन् मत्वर्थे)—mighty, powerful, strong ; acc. to some commentator, शाकिने is to be connected with गवे, as its qualifying adj ; the sense is—just as a peasant praises a strong bull, so do you offer pleasant praises to Indra.

श्रुतकक्षः सुकक्षो वा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः। इन्द्रो देवता।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युम्नितमो मदः।

१ २ ३ १र २र

तेन नूनं मदे मदेः ॥ २ ॥ ११६ ॥

यः। ते। नूनम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। इन्द्र। द्युम्निऽतमः। मदः। तेन। नूनम्। मदे। मदेरिति मदेः ॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे शतक्रतो—इन्द्र, द्युम्नितमः—दीप्ततमः, यः मदः—सोमः, नूनं—पुरा, ते—त्वदर्थं अस्माभिरभिषुतोऽस्ति, तेन—सोमेन, नूनम्—इदानीम्, मदे—तत्पानेन तव मदे हर्षे सञ्जाते सति, अस्मान् मदेः—धनादिदानेन मादय ॥ २ ॥

O Indra, of a hundred deeds, rejoice with the most sparkling, exhilarating soma-juice, which has been poured out for thee, and in wild rapture caused by it (i.e., the drinking of the soma-juice), delight us (the worshippers with splendid gifts).—2.

सा०-भा० । अत्र साम: स्तूयते । हे 'शतक्रतो' शतविध-प्रज्ञान ! हे 'इन्द्र !' 'द्युम्नितमः' यशस्वितमः 'यः मदः',—माद्यन्त्यनेन इति मदः सोमः, यः सोमः 'नूनं' पुरा 'ते' त्वदर्थम् अस्माभिरभिषुतोऽस्ति । 'तेन' अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन 'नूनम्' इदानीम् 'मदे' तत्पानेन तव मदे सञ्जाते सति अस्मानपि 'मदेः' धनादिदानेन त्वं मादय । मदी हर्षे, अत्रान्तर्भावितण्यर्थः । छन्दसि 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३,१,८५) इति शप् ॥ २ ॥

२ । ऋ० सं० ८ म० १२ सू० १६ ऋ० ।

Indra is pre-eminently fond of soma, it is his favourite nutriment ; the epithet 'soma-drinker' (*soma-pā* etc.) is characteristic of him ; soma is said to stimulate Indra to perform great cosmic actions, such as supporting the earth and the sky, spreading out the earth, it exhilarates him to carry out his warlike deeds, e. g., the slaughter of Vṛtra or the conquest of foes.

शतक्रतो—*voc.*—of hundred-fold wisdom—*Sāy.* शतम् means 'many' 'शतमिति बहु-नाम' Ngh. 3. 1. 'क्रतुरिति कर्मनाम' Nir. 2. 1. 'Indra is connected with many acts or religious rites as their performer'—Sāy. '*Śata-kratu*' is a name of Indra signifying—the possesser of a hundred or many powers or wise designs'—*Grfth.* 'Having a hundred powers'—Macdnll. *Ved. Myth.* p. 58. Perterson comments—'क्रतु is the same as Grk. '*Kratos*' and like that, means strength as well of the body as of the mind or of both.' '*Kratu*' never has, in the ṚV, the sense of the sacrifice, which was afterwards attributed to it. Hence *Śata-kratu*, a common epithet of Indra both in the ṚV. and later literature, meant originally—'He whose strength is as the strength of a hundred'. For the original mg. of क्रतु there is a fine defn. in the Ś. Br. 4. 1. 4. 1. 'स यदेव मनसाऽकामयत इदं मे स्यादिदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुः'—*Geldner, Vedische Studien.* 1. 267.

द्युम्नितमः—fr. rt. द्युत् (दीप्तौ *to shine* 1. Ā) ; दीप्ततमः, brightest, extremely effulgent, most glorious.

मदेः—मादय, gladden or rejoice us ; rt. मद (हर्षे, *to be glad*, 4. p.)—Pot. (लिङ्) 2. sg. caus. (caus.affix being suppressed or hidden—अन्तर्भावितण्यर्थः)—*Sāy.* 'rejoice'—*Grfth.* 'मादयस्व'—rejoice thyself—Viv.

मदे—a commentator has taken मदे for मदेन (*loc.* in the place of instr. case.—an instance of विभक्तिव्यत्यय) and has construed it with तेन—Viv.

इर्यतः प्रगाथ ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

२ ३ १ २ ३ २० ३ २ ३ १ २ ३ १ २
गाव उपवदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।
३ १२ २२ ३ १ २
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥ ११७ ॥

गावः । उपऽवद । अवटे । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णा । हिरण्यया ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । **हे गावः अजाश्च, यूयं घर्मयागस्य साधनभूतम् अवटे—अवटं महावीर-नामकपात्रं प्रति उपवद—उपावत उपागच्छत । यज्ञस्य—घर्मयागस्य साधनभूते, रप्सुदा—रप् मन्त्रः तेन सुदे क्षारणीये दोहनीये गवाजयोः पयसी, मही—महती बहुले, प्रचुरतया आसेचनीये । महावीर-नामकस्य पात्रस्य उभा—उभौ, कर्णा—कर्णौ कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ हिरण्यया—हिरण्मयौ, सुवर्णनिर्मितौ ॥ ३ ॥**

O cows (and goats), come near the vessel ('Mahāvīra'), as a large quantity of milk (both of cows and goats), to be milked with the recitation of *Mantra* or to be poured with *Mantra*, is required (for the *Gharma* ceremony); both the ears (i. e., the handles of the vessel called *Mahāvīra*) are made of gold.—3.

सा०-भा० । हे 'गावः' घर्मदुघाः ! यूयम् 'अवटे' अवटं महावीरं प्रति 'उपवद' उपावत वर्णव्यत्ययः (पा० ३,१,८५) उपागच्छत । 'यज्ञस्य' घर्मयागस्य साधनभूते 'रप्सुदा' रप्सुदे आरिप्सोः फलदे लिप्सोरश्विनोर्दातव्ये वा यद्वा, रपणं शब्दनं रप् मन्त्रः तेन सुदातव्ये अथवा, सुद क्षरणे (भ्वा० आ०), रपा मन्त्रेण क्षारणीये दोहनीये ईदृशे गवाजयोः पयसी 'मही' महती बहुले अपेक्षिते । अत उपावत, गोशब्दो अजाया अप्युपलक्षकः, अजापयसोऽपि महावीरे आसेचनीयत्वात् । अपि च अस्य महावीरस्य 'उभा' 'उभौ' 'कर्णा' कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ 'हिरण्यया' हिरण्मयौ 'सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ । ' ऋ० सं० ८ म० ७२ सू० १२ ऋ० । ṚV. has 'उपावर्तावतम्' instead of 'उपवदावटे' the ŚV. reading. *White Yajur-veda* 33. 19. उ० आर्चि० ७,३,१६,१ ।

उपवद—for उपावत ; Sāyaṇa explains it as an instance of वर्णव्यत्यय i. e., an anomalous change of त to द, पा to प, mg.—come near, approach.

घवटे—for घवटम् ; the accus. case. sg. term. is changed to शे by 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छे०' Pāṇ. vii. 1. 39. It means—the '*Mahāvīra*'—a cauldron used for holding the two kinds of milk of cows and goats, required for the '*Gharma*' ceremony.

मही—महती, neu. nom. dual referring to पयसी (both kinds of milk).

रप्सुदा—for रप्सुदे ; *neu. nom. dual.* Grfth. observes—the mg. of the word is unknown and he admits—his translation of this part of the stanza is conjectural. Sāyaṇa assigns several interpretations to this word e. g., (1) आरिप्सोः फलप्रदे—giving fruit to one who is about to begin ; (2) लिप्सोरश्विनो-र्दातव्ये—to be presented to the Aśvins, who desire to receive it ; (3) रपा मन्त्रेण सु-दातव्ये or दोहनीये—to be offered or milked (rt. सुद) with recitation of Mantra ; of these, we have picked out the sense mentioned last, which seems to suit the text best ; dr. fr. rt. रप् (व्यक्तायां वाचि, *to speak distinctly*, *to praise*—in the Vedas)+क्विप् = रप्, mg. मन्त्र, rt. सुद (चरणे, *to flow*) the dual rfs. to two kinds of milk (पयसी) of cows and goats, with which the vessel '*Mahāvīra*' is to be filled up.

उभा कर्णा – for उभौ कर्णौ, डा (आ) in the place of औ (nom. du.) by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii. 1. 39. Similarly हिरण्यया for हिरण्ययौ (ऋत्व्यवास्त्व्य... हिरण्यय, Pāṇ. vi. 4. 175) ; the ears refer to the two handles of the vessel (cauldron) called 'Mahāvīra'.

Prof. Wils. translates this stanza—'Draw nigh, ye cows, to the cauldron (the two kinds of milk) in the sacrifice are plentiful and fruit-giving ; both ears (of the vessel) are golden' and remarks—'रप्सुदा is a very hard word to explain'. Mahīdhara gives a totally different explanation which is adopted by Benfey. He takes रप्सु to mean रूप (beauty) and renders the lines—'O cows, approach the altar trench (*chātwāla*), for heaven and earth (मही—mg. heaven and earth, Ngh. 3. 30) *give beauty* to the sacrifice ; both your ears are golden.' But this explanation is apparently faulty, as रप्सु and not रप्सु is found in the list of the synonyms of beauty—Ngh. 3. 7.

घर्म—*ordi.* means a cauldron, boiler, esp. the vessel in which the milk-offering to Aświns is boiled ; x. 181. 3. cf. 'घर्मश्चित् तप्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयः'—(we have accepted) the glittering, golden vessel for the *pravargya* ceremony, ṚV. v. 30. 15 ; Sāy. cites a text in his com. on v. 43. 7 to define it—*yad ghra ityatapat tad gharmasya gharmatvam iti śrutiḥ* (so called, as it is put on the fire to heat the offering (a mixture of *soma*, ghee and milk, which the vessel contains) AV. vii ; VS. viii. 61. Ait. Br. ; Ś. Br. xiv. ; a cavity in the earth shaped like a cauldron ; A hot milk or any other beverage offered as an oblation (esp. to the Aśvins) ṚV. viii. 9. 4 ; AV. iv. 1. 2 ; Ś. Br. iv. xiv ; VS. xxxviii ; Sāy. *here* calls *Gharma*—a Yāga or a sacrificial ceremony.

श्रुतकक्ष ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

२ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २
अरमश्वाय गायत श्रुतकक्षारं गवे।
३ १ २ ३ १ २
अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥ ११८ ॥

अरम्। अश्वाय। गायत। श्रुतकक्ष। अरम्। गवे। अरम्। इन्द्रस्य। धाम्ने ॥ ४ ॥

भाष्यसारः। हे श्रुतकक्ष, अश्वाय—अश्वलाभाय, अरम्—अलं गायत उच्चैरिन्द्रमुद्दिश्य स्तोत्रं कुरु, तथा गवे—गो-लाभार्थम्, इन्द्रस्य अलं गीतिं कुरु। पुनः धाम्ने—गृहलाभाय, अरं—पर्याप्तम्, इन्द्रस्य—इन्द्रम् (कर्मणि षष्ठी), स्तुहि ॥ ४ ॥

Sing highly to Indra for a horse, O Śrutakakṣa, sing highly for a cow and also for a house.—4.

सा०-भा०। श्रुतकक्ष ऋषिरात्मानमेव सम्बोधयति, हे 'श्रुतकक्ष' आत्मन्! 'अरम्' अलं 'गायत', वचनव्यत्ययः (पा० ३, १, ८५), गाय गीतिं कुरु। किमर्थमिन्द्रोद्देशेन स्तुतिस्तत्राह—'अश्वाय' इन्द्रेण दीयमानायाश्वाय तदर्थम् 'अरम्' अलं गाय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कुरु, तथा 'गवे' अलं गाय। 'इन्द्रस्य' इन्द्रकर्तृकाय 'धाम्ने' गृहाय तदर्थञ्च 'अरम्' पर्याप्तं स्तुहि, गृहादिकमिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गायेति; यद्वा, इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी, गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तुहि ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ८ म० ९२ सू० २५ ऋ०। ṚV. reads 'श्रुतकक्षोरम्' instead of 'श्रुतकक्षारम्'; In the ṚV. 'श्रुतकक्षः' is nom., while in the SV. it is voc.

Grfth, after the ṚV. text, renders—'now Śrutakakṣa sings his song, in order that cattle and the steed may come to him'; he takes धामन् to mean 'Indra's might' or 'Indra's self'; this sense is not, here, appropriate; but धामन् is more common in the sense of house. Benfey's explanation is apparently inaccurate as he renders धाम as 'for Indra's heaven.' The real idea is that horses, cows, houses or the like can be obtained by offering praises to Indra, so the sage is asked, in the above stanza, to sing praises to Indra. *Sāy.* says that the sage addresses himself.

इन्द्रस्य—Indra being the lord or owner of all riches, (e.g., the horse, the cow, the house) the sixth case may well be interpreted in the possessive case, or acc. to Sāyaṇa, it may be taken in the place of accus. इन्द्रस्य (=इन्द्रम्) being more properly connected with स्तुहि, as its object.

गायत—*imp.* 2. *pl.* for गाय sg. of the same mood, (*vide* I. 115); अरम्—अलम्, aloud.

श्रुतकक्ष ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

१२ २र १ २ ३ २ ३ १ २
तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे।
१२ २र ३ १ २
स वृषा वृषभो भुवत्॥ ५ ॥११६ ॥

तम्। इन्द्रम्। वाजयामसि। महे। वृत्राय। हन्तवे। सः। वृषा। वृषभः। भुवत्॥ ५ ॥

भाष्यसारः। तम् इन्द्रम्, महे वृत्राय—महान्तं वृत्रासुरम्, हन्तवे—हन्तुम्, वाजयामसि—सोमेन स्तुतिभिर्वा वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः। वृषा—बलवान्, सः—इन्द्रः, वृषभः—धनादि-सेचकः दाता, भुवत्—भवतु॥ ५॥

We animate Indra (with praises and offerings of the soma-juice), so that he may slay mighty Vṛtra; may he be the liberal showerer of blessings or riches.—5.

सा०-भा०। यजमाना आहुः, 'तम्' पूर्वोक्तलक्षणम् 'इन्द्रम्' 'वाजयामसि' सोमेन स्तुतिभिर्वाजयामः वाजवन्तं कुर्मः; किमर्थम्? 'महे' महान्तम् 'वृत्राय' अपामावरकं वृत्रासुरं 'हन्तवे' हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन्, वृत्रहत्यायाञ्च, वाजयामसि; वाजवन्तं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच्, 'णाविष्ठवत्' इति णेरिष्ठवद्भावात् 'टेः' (पा० ६,४,१५५) इति टिलोपः, 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५,३,६५) इति वचनान्मतुपो लुक्। 'वृषा' धनानां सेक्ता दाता। 'सः' इन्द्रः 'वृषभः' अस्माकं स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको दाता 'भुवत्' भवतु॥ ५॥

५। ऋ० सं० ८ म० ९३ सू० ७ ऋ०। उ० आर्चिं० ५, १, १०, १।

वाजयामसि—For gram. formation and mg. see Sāy.'s com. above. मस् is changed to मसि, by 'इदन्तो मसि' Pāṇ. vii. 1. 46; mg.—we render him powerful; —'we make Indra very strong'—*Grfth.*

महे वृत्राय—for महान्तं वृत्रम्, an instance of विभक्ति-व्यत्यय—an anomalous change of 2nd case to 4th case—peculiar only in the Vedas; for slaying mighty Vṛtra. Indra's fight with Vṛtra is often alluded to in the hymns addressed to Indra; *see* ṚV. 1. 32. etc.

हन्तवे—for हन्तुम्,—an instance of Vedic infinitive, aff. तवेन् is added in the place of तुम् by 'तुमर्थे से-सेन्०'—Pāṇ. iii. 4. 9.

वृषा (nom. sg. of the *stem* वृषन्), वृषभः—the munificent offerer of wealth; The West. scholars, as a rule, render the terms as '*a bull*', having very little regard for the propriety of the context. Sāyaṇa has taken both the words as

drvd. fr. rt. वृष् (सेचनहिंसाक्लेशनेषु, *to rain*, *to pour forth* etc., 1. p). वृषा or वृषभ may also be derived fr. rt. वृष् (शक्तिबन्धने—*to have virile power*, 10. Ā). So Grfth's rendering—'*vigorous hero*'. for वृषा, वृषभः, can be accepted as right, but his interpretation—'a strong bull' in some passages, however literal, can in no way be acceptable. Prof. Max Müller also translates the word वृषा as *hero* in the verse 'ऋतस्य बुध्न उषसाम् इषण्यन् वृषा' etc., (RV. iii. 61. 7), *vide* his note on वृषन्,—Vedic Hymns, Part 1. p. 145. Prof. Wils. translates after Sāyaṇa—'a bounteous showerer of wealth'.

भुवत्—भवतु, may he be ; लेट् (Ved. subj.) 3. sg.

इन्द्रमातरो देवजामय ऋषिकाः । गायत्रीच्छन्दः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः ।
१र २र ३ १र २र
त्वं सन् वृषन् वृषेदसि ॥ ६ ॥ १२० ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः । त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे इन्द्र, त्वं बलात् हेतोः अधि—अधिकः श्रेष्ठोऽसि । अपि च सहसः—बलात् त्वं जातोऽसि । हे वृषन्—बलवन् श्रेष्ठ, ओजस इत्—बलादेव निमित्तात्, वृषा असि—कामानां वर्षिता असि ॥ ६ ॥

Thou, Indra, art great for strength, thou art born of strength ; thou art, indeed, O mighty one, through power, the showerer of blessings or riches.—6.

सा०-भा० । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्' 'सहसः' परेषामभिभावुकाद् 'बलात्' 'अधि जातः' असि, अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । वृत्रादिवधहेतुभूताद् बलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसि इत्यर्थः । अपि च 'ओजसः' ओजो नाम बलहेतुहृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे 'वृषन्' वर्षितः ! 'सन्' श्रेष्ठः 'त्वम्' 'वृषा इत् असि' कामानां वर्षितैव भवसि ॥ ६ ॥

६ । ऋ०,सं० १० म० १५३ सू० २ ऋ० ।

बलात्, सहसः, ओजसः—these three words are synonymous ; Sāyaṇa draws a nice distinction : by बलम् and सहस् (fr. rt. सह् *to overpower*, 1. p.—with

aff. असुन्) he means *physical strength*, while by ओजस् he understands *mental vigour or spirit of the heart*; the author of *Vivarana* (quoted by Pt. S. Sāmaśramin, Sām. V. *Bib. Ind.*), however, explains differently—'sprung from strength which overcomes enemies' vigour'—('ओजसः' = परकीयबलस्य, 'सहसः' (*abl.*) = अभिभावुकात् बलात् अधिजातः). Prof. Wilson renders—'from overpowering strength'; for etymology of ओजस्, *vide* SV. 1. 11. We have given a very simple and perhaps adequate explanation aptly suiting the text, *see* our भाष्यसार and trans.

वृषन्—(*voc*), वृषा (*nom. sg.*) *vide* our notes on वृषा and वृषभ in the preceding stanza (SV. 1. 119). Sāyaṇa means by both—'*the showerer*' i.e., the fulfiller of desires; but to avoid tautology, we have slightly differed from him by taking वृषन् to mean '*O mighty one*' (fr. rt. वृष्—*to have virile power*,) and वृषा (fr. rt. वृष् *to rain*, 1. p.) in the sense of 'showerer of blessings, i.e., fulfiller of desires'.

गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ ऋषी । गायत्रीच्छन्दः ।

३ १र २र ३ २उ ३ १ २
यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।
३ १ २ ३ २ ३ २
चक्राण ओपशं दिवि ॥ ७ ॥ १२१ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्त्तयत् । चक्राणः । ओपशम् । दिवि ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । यज्ञः—यागः, इन्द्रम् अवर्धयत् । स इन्द्रः, यत्—यस्मात्, भूमिं—पृथिवीम् व्यवर्त्तयत्—वृष्ट्यादिदानेन विशेषेण वर्त्तमानामकरोत् । दिवि—अन्तरिक्षे, मेघम् ओपशम्—उपेत्य शयानम्, चक्राणः—कुर्वन् ॥ ७ ॥

Sacrifice has exalted Indra, he has (in his turn) made the world exist (by pouring rain), causing the cloud to rest (or settle) in the sky.—7.

सा०-भा० । 'यज्ञः' यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः 'इन्द्रं' देवम् 'अवर्धयत्' श्रूयते हि,—'इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत' इति, स इन्द्रः 'यत्' यस्मात् 'भूमिम्' पृथिवीं 'व्यवर्त्तयत्' वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानामकरोत् । किं कुर्वन्? 'दिवि' अन्तरिक्षे मेघम् 'ओपशम्' उपेत्य शयानं 'चक्राणः' कुर्वन्! यद्वा आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः 'ओपशः' तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० १४ सू० ५ ऋ०। उ० आर्चि० ८, १, ६, १।

यज्ञ इन्द्रमवर्धयत्—Sacrifice has magnified or augmented (the might of) Indra ; The mortals offer oblation in sacrifice to Indra, who, in his turn, being satisfied, pours rain on the earth—making her productive of crops., This idea is contained in the passage quoted by Sāyaṇa in his com., above from (इन्द्र इदं हविरजुषताबीवृधत महो ज्यायोऽक्रतेति) T. Br. 3, 5. 10. 3. and Śāṅkhāyana-Śrautasūtra, 1. 14, 13—the mg. of the passage quoted is—'Indra accepts or enjoys the oblation and is magnified i.e., becomes increased in power. In the Gītā (3. 11), we find a parallel idea in connection with the praise of sacrifice—'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः, परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ:'—with this, you nourish the gods and may they nourish you in return, thus nourishing one another you shall reap the supreme good. Kālidāsa's Abhijñāna-Śakuntala has a stanza expressing a similar sentiment—'तव भवतु बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु, त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयालम्'—may Indra shower abundant rain to the people of the earth for good harvest, and you (the king) also propitiate the denizens of heaven, by offering sacrifice to them—Act vii.

भूमिं व्यवर्तयत्—has supported the earth (with rain)—*Wils.*

चक्राणः—rt. कृ—aff. कानच्, by 'लिटः कानज् वा' Pāṇ. iii. 2. 106.

ओपशम्—fr. आ—उप—rt. शी *to lie*, उपेत्य शयानम् making cloud appear and rest in the sky—*Sāy.* Prof. Wilson translates the last line—'making the cloud quiescent in the firmament'.

गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ ऋषी। गायत्रीच्छन्दः।

१ २ ३ २उ ३ १र २र ३ २ ३ २ ३ २
यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत्।
३ २ ३ १ २
स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ ८ ॥ १२२ ॥

यत्। इन्द्र। अहम्। यथा। त्वम्। ईशीय। वस्वः। एकः। इत्। स्तोता। मे। गोऽसखा। स्यात् ॥ ८ ॥

भाष्यसारः। हे इन्द्र यथा त्वम् एक इत्—एक एव, वस्वः—वसुनः धनस्य, ईश्वरो भवसि; तथा अहं यत्—यदि, ईशीय—धनस्वामी भवेयम्, तदा मे—मम, स्तोता गोसखा स्यात्—गवां स्वामी भवेत् ॥ ८ ॥

सा०-भा० । हे 'इन्द्र !' 'यथा' 'त्वम्' 'एक इत्' एक एव केवलः 'वस्वः' वसुनः धनस्य ईशिषे, एवम् 'अहम्' अपि 'यद्' यदि 'ईशीय' ऐश्वर्ययुक्तः स्याम्, तदानीं 'मे' मम-'स्तोता' 'गोसखा स्यात्' गोभिः सहितो भवेत् ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत्? अपि तु भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ८ म० १४ सू० १ ऋ० । उ० आर्चि० ६,२,६,१ (2. 1184).

यत्—यदि ।

ईशीय—rt. ईश् (ऐश्वर्य, ~~to rule,~~ *to be master of*, 2. Ā), pot. (लिङ्), 1. sg. If I were the lord···.

वस्वः—*gen. sg.* for वसुनः (class. skt. form),—of wealth; व्यत्ययेन पुंलिङ्गम्—anomalously used in masc. instead of neu.; absence of गुण (instead of वसोः, the form is वस्वः) by 'जसादिषु छन्दसि वा वचनम्'—*Vārtti.*; see under Pāṇ. vii. 3. 97. *gen.* for *accus.* by 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' Pāṇ. ii. 3. 52.

गो-सखा—possessed of i. e., master of cows or cattle.

मेधातिथिराङ्गिरस ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पन्यं पन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय
१ २ ३ २ ३ १ २
सोमं वीराय शूराय ॥ ९ ॥ १२३ ॥

पन्यम्ऽपन्यम् । इत् । सोतारः । आ । धावत । मद्याय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ ९ ॥

भाष्यसारः । हे सोतारः—सोमाभिषवकारिणः अध्वर्यवः, मद्याय—मादयितव्याय, वीराय शूराय—इन्द्राय, पन्यं पन्यम् इत्—सर्वत्र प्रशंसनीयमेव, सोमम् आ धावत—नयत प्रयच्छत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

O Adhvaryus (the ex-pressers of the soma-juice), come on with the offer of the most commendable soma-juice to Indra, the brave hero, to be cheered up.—9.

सा०-भा० । हे 'सोतारः' अभिषोतारोऽध्वर्यवः । 'मद्याय' मादयितव्याय 'वीराय' विक्रान्ताय 'शूराय' शौर्यवते इन्द्राय 'पन्यम् पन्यम् इत्' सर्वत्र स्तुत्यमेव 'सोमम्' 'आ धावत' अभि गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

६। ऋ० सं० ८ म० २ सू० २५ ऋ०। उ० आर्चि० ८, २, १, १।

पन्यं पन्यम्—rt. पन् (स्तुतौ, *to praise* 1. Ā)—य-प्रत्यय: ; repetition signifies intensity of action (अतिशयार्थ:) ; 'most glorious'—*Wils.*

सोतार:—*voc. pl.*—rt. सु (*to press out juice*, 5. u.)—तृच्, rfs. to the '*Adhvaryus*', whose duty is to press out Soma-juice.

वीराय—शूराय—rf. to Indra. Indra's greatness and power are lauded frequently in the Vedas ; neither gods nor men have attained to his valour (ṚV. i. 100. 15) ; All the gods yield to him, in might and strength (vii. 51. 7). He bears several epithets expressive of power, e.g., *Śakra*—'mighty' ; *Śachīpati*, *Śachīvat*—'lord of might', 'possessed of power' ; *Śatakratu*—'having a hundred powers' etc. His strength and valour are also described by several other epithets : he is called '*tavas*'—strong, '*śūra*'—valiant, '*vīra*'—heroic. He is said to have unbounded force (i. 11. 4, 102. 6), of irresistible might (i. 84. 2).

मद्याय—to be gladdened, animated, or incited ; 'for his exhilaration' —*Wils.* 'for his joy'—*Grfth.*

काण्व प्रियमेध ऋषि:। गायत्रीच्छन्द:।

३ १ २ ३ २उ ३ ३ २ १ २ ३ १ २
इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम्।
१ २ ३ १ २
अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥ १२४ ॥

इदम्। वसो इति। सुतम्। अन्धः। पिब। सुऽपूर्णम्। उदरम्। हे अनाभयिन्। ररिम। ते। ॥ १० ॥

भाष्यसार:। हे वसो—धनात्मक धनवन् इन्द्र, इदं सुतं—अभिषुतम्, अन्धः—अन्नं सोमलक्षणम्, पिब, यथा उदरं तव सुपूर्णं भवेत्। हे अनाभयिन्—निर्भीक, ते—तुभ्यम्, ररिम—सोमं दद्मः ॥ १० ॥

Here, O ordainer of wealth, is the pressed soma ; drink this libation, till thy belly is well full. O fearless (Indra), we offer it to thee.—10.

सा०-भा० । हे 'वसो' वासयितः इन्द्र ! 'इदम्' पुरो वर्त्तमानं 'सुतम्' अभिषुतम् 'अन्धः' अन्नम् सोमलक्षणम् 'पिब' यथा 'उदरम्' त्वदीयं जठरं 'सुपूर्णम्' अतिशयेन सम्पूर्णं भवति तथेत्यर्थः। हे 'अनाभयिन्!' आ समन्तात् बिभेत्याभयी। बिभेतेरौणादिक इनिः, न आभयी अनाभयी, तादृश हे इन्द्र ! 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'ररिम' उक्तगुणं सोमं दद्मः । रा दाने छान्दसो लिट् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीया दशतिः ॥

---

१० । ऋ० सं० ८ म० २ सू० १ ऋ० । उ० आर्चि० १, २, ८, १ ।

वसो—*voc.*—प्रशस्तधनवन्, master of excellent wealth—*Viv.* 'O Vasu e. g., O bright, or good lord, or possessor of wealth'—*Stevenson* ; 'giver of dwellings' —*Wils.*

अन्धस्—is a synonym of अन्नम्, Ngh. 2. 7.

पिबा—the final vowel is long, by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

ररिमा—the last vowel is long by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. रा (दाने to give 2. p.) लिट् 1. pl ; perf. used for pres. by 'छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः' Pāṇ. iii. 4. 6.

अनाभयिन् *voc*—आ—rt. भी (भये, *to fear*, 3. p.)—uṇ. aff. इनि = आभयी, न आभयी—अनाभयी, undaunted, fearless.

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे चतुर्थी दशतिः ।

सूतकक्षः श्रुतकक्षो वा ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

२उ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
उद्घेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् ।
१ २
अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥ १२५ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्यऽअपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे सूर्य ! सूर्यात्मक इन्द्र ! श्रुतमघं—ख्यातैश्वर्यम्, वृषभं—धनस्य वर्षकम्, नर्यापसं—नरहितकारिणम्, अस्तारं—धन-विकिरकम्, शत्रूणां वा

दातारम्, अभि—अपतः, उत्-एषि—उदयसि। त्वम्, इत्—एव, तस्य यज्ञे सूर्यरूपेण उदितो भवसि। अत्र परस्यां च ऋचि सूर्यरूपेण इन्द्रः स्तूयते॥ १॥

O sun, thou risest upon (to present thyself in the sacrifice of) the person of renowned wealth, the showerer of riches, devoted to the good of the people, the overthrower of enemies (or the liberal donor of wealth).—1.

सा०-भा०। अस्मिन् द्वृचे सूर्यरूपेणेन्द्रस्य स्तुतिः क्रियते, असौ वा आदित्य इन्द्रः इति हारिद्रविकम्। हे 'सूर्य'! द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः तस्मात् सूर्यात्मक, सुवीर्य हे इन्द्र! 'श्रुत-मघम्' सर्वदा देयत्वेन विख्यात-धनम्। अत एव 'वृषभम्' याचमानानां धनस्य वर्षितारम्, 'नर्यापसम्' नरहितं नर्यम्, नरहितकर्माणम्, 'अस्तारं' दानशौण्डम् औदार्यवन्तम् एतादृशानुभावम् अभित उदेषि। 'इत्' अवधारणे। त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि। 'घ' इति प्रसिद्धौ॥ १॥

१। ऋ० सं० ८ म० ९३ सू० १ ऋ०। उ० आर्चि० ६, ३, ४, १।

Indra is here addressed in the form of 'Sūrya'; Indra and Sūrya are here identified, Indra being one of the twelve phases of the sun, (see Sāy.'s com., above). Some West. scholars, however, take 'Indra' and 'Sūrya' as separate gods, but this is not proper, because 'Sūrya' as a separate god-head cannot have a place among the hymns addressed to Indra. Indra is, in several passages of the ṚV, distinctly identified with Sūrya—*Hopkins*, *Religions of India*, p. 92. In ṚV. iv. 26. 1, Indra speaks of himself the same as Sūrya; in ii. 30. 1, Indra gets the name Savitṛ; in viii. 82. 4, Sūrya and Indra are both invoked, as if they are the same person; in x. 89. 2, Indra is directly called Sūrya. The Ś. Br. (1. 6. 4. 18) identifies Indra with the sun. Indra is one of the Ādityas, the different phases of the sun, *see* our notes on आदित्यान्, SV. 1. 91.

श्रुतामघम्—for श्रुतमघम्, famous for wealth. (मघ is a synonym of धनम्, Ngh. 2. 7) the vowel अ in त is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 1. 135, while Pt. S. Sāmaśramī erroneously rfs. to the rule 'द्व्यचोऽतः' Pāṇ. vi. 1. 135, which is concerned with the verbs of two vowels only.

वृषभम्—'showerer of blessings'—*Wils.* *Vide*: our notes on वृषा and वृषभ SV. 1. 119.

नर्यापसम्—'the benefactor of men'—*Wils.* अपस् is a syn. of कर्म, Ngh. 2. 1.

जन्ये—जनहितम्, doing public good: 'who works for man'—*Griffith*. cf. 'वज्रं दधे हन्तो मर्यपापि कर्मणे'—Indra bears thunderbolt to do benevolent deeds to men, i. 85. 3.

वसारम्—fr. rt. वस् (व्यै, *to throw* .....)—throwing or liberally pouring forth wealth.

सुतकक्ष सुतकर्ण्ण वा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य।

सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥ १२६ ॥

यत्। अद्य। कत्। च। वृत्रऽहन्। उत्ऽअगाः। अभि। सूर्य। सर्वम्। तत्। इन्द्र। ते। वशे ॥ २ ॥

भाष्यसार। हे वृत्रहन्, सूर्य-सूर्यात्मक इन्द्र! अद्य यत् कच्च—यत् किञ्चित् पदार्थजातम्, अभि—प्रति, उदगाः—स्वतेजसा उदितोऽस्मि, तत् सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्, तव वशे—त्वदधीनं भवति ॥ २ ॥

O Indra the sun, the slayer of Vṛtra, whatever thing thou risest upon, to-day, is all under thy sway.—2.

सा०-भा०। अत्र शौनकः—

'यदद्य कच्चेत्युदिते रवौ स्तुत्वा पुरन्दरम्।

गुणसपाह्लते क्षिप्रं वश्यं या कुरुते जगत्' ॥ इति।

हे 'वृत्रहन्' वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्तः! हे 'सूर्य' सूर्यात्मकेन्द्र! 'अद्य' अस्मिन् दिने 'यत् कच्च' यत् किञ्चित् पदार्थजातम् 'अभि' अभिमुखीकृत्य 'उदगाः' इण् गतौ उत्पूर्वः, तस्य लुङि गादेशः, उदयं प्राप्तवानसि, 'तत्सर्वं' पदार्थजातं ते तव वशे वशगमसि स्वायत्तमस्ति ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ८ म० ९३ सू० ४ ऋ०। यजुः ३३, ३५।

Sāyaṇa's addl notes in his com on the ṚV. verse—'उदिते सूर्ये त्वदृर्थं' ("इन्द्रस्य कर्मणे) सर्वा कर्मं कुर्वन्ति जुह्वति च'।

There is a special efficacy in reciting this stanza at sun rise Śaunaka has a verse to this effect—'one, who recites the above Ṛk 'यदद्य कच्च' etc., at sun-rise, belauding Indra (in the form of Sūrya)—gets rid of all evils or wins

over the world'. This *Rk.* is also referred to in the Sāmavidhāna-Brāhmaṇa, as a kind of स्वस्त्ययन (a redress of evil and source of welfare)—'उदिति यवन ... ... स्वस्त्ययनम्' [2. 4. 1].

वृत्रहन्—for वृत्र *vide* our notes on ..., S. V. I. 4. ...—..., Ngh. 1. 10. Nir. vii. 3. 3. dr. (1) fr. rt. वृ (... *to cover*, ...)—वत्, ... नभः—'covers the sky' (cloud), (2) ... rt. वृत् (*to go*) ... by, ...—the sense is 'it spreads all over the sky' (the cloud) ... (3) fr. rt. वृध् (*to swell*) ध् is changed to त—'the cloud ... or ... expanded in rainy season'. Sāy. has taken वृत्रहन् etymologically to mean—'the dispeller of cloud', as this is here an epithet referring to the sun.

उदगाः—उत्—rt. इ (*to go*, 2. p.)—aor. (लुङ्) 2. sg. ...

The author of Viv. explains this *Rk.* in a different way—'O Indra, the slayer of Vṛtra, whatever object the sun rises to shine over, to-day, is all in thy power', (यत् किञ्चित् अभिलक्ष्य 'सूर्य'=सूर्यः, 'उदगाः'=उदयन्ति प्रकाशयति, तत् सर्वं ते वशे वर्तते—Pt. Sāmaśramin's Ed. of Sām. V. *Bib. Ind.* p. 310, vol. 1); in this case 'सूर्य' stands for सूर्यः (*nom.* instead of *voc.*) nom. sg. term., सु is elided, by 'सुपां सुलुक् etc.' Pāṇ. vii. 1. 39.

भरद्वाज ऋषिः (क)। गायत्रीच्छन्दः।

१२ ३१२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम्।

३ १ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ ३ ॥ १२७ ॥

यः। आ। अनयत्। पराऽवतः। सुऽनीती। तुर्वशम्। यदुम्।
इन्द्रः। सः। नः। युवा। सखा ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। यः इन्द्रः तुर्वशं यदुं च—तन्नामकौ राजानौ शत्रुजयार्थं दूरदेशं गतौ, सुनीती—सुनीत्या शोभन-नयनेन, परावतः—तस्मात् दूरदेशात्, आनयत्—आनीतवान्, युवा सः इन्द्रः नः अस्माकं सखा भवतु ॥ ३ ॥

May ever young Indra, who brought Yadu and Turvaśa from a distant land by right guidance, be our friend.—3.

सा०-भा०। 'यः इन्द्रः तुर्वशं यदुं' च एतन्नामसंज्ञौ राजानौ शत्रुभिः दूरदेशे प्रक्षितौ 'सुनीती' सुनीत्या शोभनेन नयनेन 'परावतः' तस्माद् दूरदेशात् 'आनयत्' आनीतवान् 'युवा' तरुणः 'सः इन्द्रः' नः अस्माकं सखा भवतु ॥ ३ ॥

(क) Ascribed to Śaṃyu in the Ṛg-Veda.

८। सप्तपदार्थी—वैशेषिकतन्त्रसिद्धपदार्थविवेचनपरा। शिवादित्यकृता। [illegible] मितभाषिणी-तर्कचन्द्रिका बङ्गानुवाद-जिनवर्धनकृतटीका-[illegible]-संस्कृतभूमिकाबङ्गभूमिका-सूचीपत्रादिभिः समलङ्कृता। पण्डित-[illegible] वेदान्ततीर्थ-एम्-ए पण्डित-श्रीअमरेन्द्रमोहन-तर्कतीर्थसम्पादिता। मूल्यम्—४) टीप्यकचतुष्टयम्।

९। न्यायामृताद्वैत[illegible]ी-न्यायामृतकण्टकोद्धार-सिद्धिव्याख्या-गौड-ब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका)-[illegible]लक्ष्मीनारायणी-सौगन्ध्यविमर्श-नामकव्याख्योप-व्याख्यासमन्वेपेते [illegible] काटिप्पणीसूचीपत्रादिभिः समलङ्कृते। कलिकाता-विश्वविद्यालया[illegible] [illegible] श्रीअनन्तकृष्णशास्त्रि-सम्पादिते। आक्षिप्तार्थविचार-पर्यन्तं प्रथमखण्डम्। मूल्यम्—१२) टीप्यकद्वादशकम्।

१०। सुभाषि[illegible]—बौद्धतन्त्रम्। आङ्गलभूमिकाटिप्पणीसूचीपत्रादिभिः समलङ्कृतः। डाः-श्रीनगेन्द्रनारायणचतुर्धुरीण-एम्-ए पि-एच्-डि सम्पादितः। मूल्यम्—५) टीप्यकपञ्चकम्।

११। अध्यात्मरामायणम्—नगेशभट्ट-गोपालचक्रवर्तिकृतटीका-सम्पादककृत-टिप्पन्यादि-समेतम्। पण्डित-श्रीनगेन्द्रनाथसिद्धान्तरत्नसम्पादितम्। आङ्गलभूमिकासूचीपत्रादिभिः समलङ्कृतम्। मूल्यम्—१२) टीप्यकद्वादशकम्।

१२। देवतामूर्तिप्रकरणम्—मूर्तिनिर्माणोपदेशकः शिल्पशास्त्रविशेषः। सूत्रधार-[illegible]-कृतम्। संस्कृतभूमिका-टीका-पाठभेद सूचीपत्रादिसमेतं ग्रन्थकृत्कृत-रूपमण्डन-तत्सूचसहितञ्च। पण्डित-श्रीउपेन्द्रमोहनसांख्यतीर्थ-सम्पादितम्। आङ्गल-भूमिकया च समलङ्कृतम्।

मूल्यम्—५) टीप्यकपञ्चकम्।

१३। कुमारसम्भवम्—मल्लिनाथकृतटीका-भरतमल्लिक-नारायणनामकृतटीकासारभूत-टिप्पनी-व्याख्यान्वयबङ्गानुवादादिसमेतम्। पण्डित-श्रीरामधनकाव्यतीर्थ-सम्पादितम्। हिन्दीभाषानुवादादिसमलङ्कृतञ्च: सप्तमसर्गपर्यन्तम्। मूल्यम्—१॥० सार्द्धटीप्यकम्।

१४। छन्दोमञ्जरी—टीका-बङ्गानुवादसूचीपत्रादिभिः समेता। पण्डित-श्री[illegible]-भट्टाचार्यकाव्यतीर्थसम्पादिता। मूल्यम्—१) टीप्यकमात्रम्।

१५। सांख्यतत्त्वकौमुदी—वाचस्पतिमिश्रकृता। सांख्यकारिकाव्याख्यारूपा। टिप्पन्यादि-समेता। श्रीरघुनाथचक्रवर्तिना कृतेन सांख्यतत्त्वविलासीयोपोद्घातप्रकरणेन सहिता। संस्कृतभूमिका-सूचीपत्रादिभिः समलङ्कृता। 'राजसाही'-राजकीयविद्यालयाध्यापक-पण्डित-श्री[illegible]चन्द्र-तर्कतीर्थसम्पादिता। मूल्यम्—१॥० सार्धटीप्यकम्।

१६। सामवेदसंहिता—सायणभाष्यसमेता। संस्कृतभाष्यसार-आङ्गलभूमिकानुवाद-टिप्पनी-सूचीपत्रादिभिः समलङ्कृता। पण्डित-श्रीभवविभूतिभट्टाचार्य-विद्याभूषण-एम्-ए-सम्पादिता। छन्द-आर्चिकपर्यन्तप्रथमखण्डात्मिका। मूल्यम्—१२) टीप्यकद्वादशकम्।

प्राप्तिस्थानम्—

कर्मसचिव:—कलिकातासंस्कृतग्रन्थमाला

२८।१ पोलक ष्ट्रीट्, कलिकाता।

56, DHARAMTALA STREET, CALCUTTA.